

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No.

४३८७

Title

मृगेन्द्र वृत्तिः

Author

श्री भद्र नारायण जगन्

Extent

१४०

Age

५

Subject

तन्त्रम्

मृगनृद्विः

4387
F - 140

पृष्ठ ७
Missing Page No. 8
अपूर्ण

142/882
142/882

50

सोपापं अपहृतः सोपापहृतः एकमुद्रमप्रवृत्ता एकप्रवृत्ता सोपापहृतः एकमुद्रमप्रवृत्ता एकप्रवृत्ताः
सोपापहृतः एकमुद्रमप्रवृत्ताः

सहीकुर्वतः

तमपि मया मत्तव सुखं तावभाति। दिनकृतश्च दोषापहृतैकमुद्रमप्रवृत्ता तदपि विबुधमुखाः स्पष्टयंतः समंतां ० अतः
पांप्रवर्ततां वृत्तपोषु त्रये त्रयः। पाकृन्नालितास्य शिपादिकस्य शिपसंततिः ० अथानादिमलापे तस्यादितत्तं ०
पत्तनः परमेशं नमस्कृत्येताद्युपोद्घातप्रकारां। तत्संबंधाभिधेयप्रयोजनतया वताः क्रमनिर्णयार्थं। पुण्यबल
तत्रभवान्भारद्वाजशिष्यः समधिगतसुकलवेदशास्त्रार्थसततो मुनिर्हीतनामा शिवशक्तुमुखा कृतचे
तोभिः समासादितरीतैः ज्ञानक्रियाचर्पायोगजितासुभिः नैमिशाराण्यवासिभिस्तपोधनैः कृतप्रणामांज
लिभिस्तत्त्वोतः प्रसूते श्रीमत्कामिकभेदं मृगं होत्रसंतकं पृष्टः सत्तानशिष्यगुणोपपन्नानृद्धापरमेश्वरादि
प्रणामपूर्वकमिदमादेतिहासितशिष्यास्तत्शिष्योवात्सगुरुकृतमनुकुर्वन्स्वशिष्यानिश्चयवदत्। परमेशं नम
स्कृत्यभारद्वाजमुचिंततः। इति हिंदुकथापातं ज्ञानमृगपुतसुवताः ॥ हे सुवताः परमेश्वरभक्तिप्रकर्षपरिपोषितशो

सूत्रे १

(२)

आतिशयत्वात्सुष्टुशोभनं वतं शास्त्रीयनिष्पन्नानुष्ठानं येषां त एव श्रोतारः संवेधिताः । पक्षसंस्तुपं संहारे । भवत्सु शिवश
तां यम्योत्तनापुं धिदं मया । तदिच्छपे नोक्तमिति । इहादिदं कपापातं । तानं शुण्णतश्चा कलिपतेति संबंधः । हरति पर
भ्यः पाशां सुमो प्रधुतं तत्तद्हरति । यद्यपि यौगिकी पं संता । अनेने शादिह्यपि सामान्या । तथापि इदं शब्दं निवेदि
हो मापता वेव दृश हो जेयः । पणादुः । अर्थः प्रकारं लिंगं शब्दा न्यस्य संनिधिः । शोक्ताः सामान्यशब्दा नो विशेष
स्थितिरेतव इति । कुत एतदिति चेत् । यस्मादेदं अस्मिन् कामिकपदे भगवत उपापते वक्तव्येने इत्युच्यते त्वेनेव
संबंधः प्रतीतः । तथा हि । प्रस्तादिदेव मुनीनामिंदो वदति । शिवो ह्यर्णीमिदं । तानं मे व मे वेस्वरेस्वरेः । कामद
त्वात् कामिकेति प्रगीतं वदुनि स्तरं । तेभ्योऽवगतं दृग्गोतिर्जाला ली दृश्यं दुः । इहावुमापतिर्मह्यमिति । तस्मा
इहा तश्चो कं र नायादिदिदं कमेणापातमिति । अचरीर्णं किं तत् । तापं तेनेन विद्या वर्णक्रियायोगरति तानं

एव

२

विद्यातत्वादिना दिनाऽस्य प्रकोटमिति संज्ञास्तदा
तत्कादेवाः ॥ मंत्रेण च ॥ यं तदमः ॥ यं तदमः ॥

2

शास्त्रं। किं कृत्वा मृगतापरमेश्वरं नमस्कृत्य। सृष्टिस्थिति संज्ञोभणारिभिश्चिदविस्वज्ञं विष्णुमीष्टे रतीशः।
 ईकृत्वं वा न तेशरी नाम यस्मात्ति पामपदेन विशेषणं। परमश्चासाव मे पांतरनुग्रहेतः शिवत्वाभिजनैः ईशश्च
 स्वातंत्र्योपास्थि आदिकारणात् परमेश स्त नमस्कृत्य। कायवायनोभित्तस्मिन् प्रद्वीभूपा। ततस्तनं तं तं आव
 ताकं परादाजमृषिमिति। क्रगताविनिधात्वर्थतः सर्वपां च गम्यार्थानां ज्ञानार्थत्वादेव गतपरमार्थतया कृषिस्त
 नमस्कृत्य मृगतेति श्रोतृणां नमस्कारोपदेशः। अनमस्कृतपरमेश्वरणां अश्रुणां तदुत्तराणां च निर्विघ्नसंदि
 ताधिगमनासंभवात् यश्च श्रोतृजनमेवं शिष्यपति। सोऽर्थात्कृततथाविधविधिः प्रवृत्तरतिगम्यते। तेन
 पयापरमेश्वरं गुह्यं च नत्वा। हृष्यपदेष्टुं प्रवृत्ततया प्रपमपि श्रोतुं प्रवृत्तं धर्मिति व्यवस्थितं। यथाचैतद्दिंदसोमाप
 तिनो उपदिष्टं। रिममासोपयपि यथेष्टास्ति तथापि व्याख्या नोपक्रमे संवधादेव वरणाभिधेयतात्किं विडुयते।

यत् १ यप १

मृगं.
३

(3)

करानिदितिरुचिरात्मप्रकारविनिवितकनकमयकमनागमहीतलमनोहरसुतमनलवितरविहरणह्यैकिनेनीलो
पलतिषेचतुष्टुजंदिक्कंवाधंमुखद्वयेनवेदाधपनसुराणानसंकराकारिणंश्रुतानिहपरिवृतंदुर्महंमहासुरंवि
दशपतिरपश्यत्। अथतथाविषडराचारदर्शनजनितकोपाकुलितमुनिगणसहितःशतकृतसममाणो लभे
वरत्नासमभमस्त्रैरवधतामस्युधा फेनेनांतर्निहितवज्रेणासुरस्थिशो दुपंचिच्छेद। तद्यापादनतमुग्रसह
त्याजनितमयमारकमानस्तत्प्रशातेपेभगवंतमयुतंनोम्रांसहस्रेणसंग्रजुःसामभिश्चास्तौषीत्। असंज्ञेनचहरि
णानवोदितभास्वत्मासं सर्वभूतामिभात्रुकंनारसिंहकवचंपयैच्छताशोक्तं। पयैतत्सन्नेहदेहंस्मिन्नरकुलपुमग
वंतेपिनाकिनमागधपवर्षसहस्रातेवर्तेदृष्ट्वाः। मिमत्तमासादपिषसीत्सुक्तांतर्हिनेपुराणैःसर्वतर्हिदेशाकृतोअ
प्यतसीपूतेभगवतिपिनाकिनिनिर्विदुः। एवांतश्चास्यतेजातः। श्रीमत्कामिकाख्यवास्तेपरमेश्वरउपरिदेशाप

चतुर्दश

३

पुनरप्ये सुप्रास्थिताः प्रतं तादयस्तेषां को धनं तं प्रथममेव अभिषिक्तं यत् तदेव सं त्रे श्वरादिभ्यः तन्नाम स दशं आदि देवैः पर्यः ३

तच्चैंद्रस्य नृसिंहसूषणाः स सुपरिदृष्टिमुपापतिना । ततो मृगेंद्रस्य श्रोतृत्वात् मृगेंद्रसंतपाप्रथितं । सं वं धत्तवपद
। प्रकारः पारिदः । तथा हि । सर्गादौ परमेश्वरः ऊर्ध्वशकृदक्षिणोत्तरपश्चिमस्रोतः पंचकपेदभिन्नं तानं से छानुगृहीत
विद्येश्वराष्टकप्रकोपनानं तं तदेभि व्यक्तं मंत्रेश्वरादिभ्यो वक्ष्यमाणवद्विदेशः । तथा चोक्तं श्रीमत्किरणो । सृष्टु नंत
। मेवेशः शिवान् सृष्ट्वा दृष्ट्वा जन्मान् । तानमेकं विभज्या युतेषां तत्संख्यया वदत । कामिकं यथा वा ख्यस्य शिवार्य
स तु योगजमि सादि । अत्र चात्मनानिति आत्मनेव निरधिकरणो ना कुग्रहेणा कुगृहीतानि सा श्यः । ते म उमापतिः
। आप । तस्माच्च शक्तः । ततोपि भादानः । तत्स काशा तु हारीतः । स पुनः स्वशिष्येभ्यः प्राहेति प्रस्तात्सं वं स शक्ति
प्यामः । अभिधेयाश्चै ह तानक्रियायोगवर्षाः । प्रयोजनेन तत्र तत्सतिः । तत्स यो जनमपि पुक्तिपुक्ती । परमेश्वरस द्वा
वपसाथकप्रमाणोपनासस्तद्वाधकनिराकरणं च यद्यपि तत्प्रतीतागमप्रामाण्यसाधनाय प्रथममेवोपपुजतेत

अमुकः प्रोषधेनामुकः तेन गच्छति इति अयुर्वेदेन ईश्वरप्रणीतेना गच्छितेन सखादिग्रहणज्ञाने ॥ मंत्रवादात्तं मंत्रानि ज्ञापयानी यदि ताडनादिना नृणां नाशः ॥
 सरातगोधर्वविद्यया मेघदीपाद्यैः पतिः ॥ रसोपनिषदात्तं ध्यातुर्वादात्तं सुवर्णं द्युपतिरिति अयुर्वेदेन ईश्वरः सिद्धः ॥

मृगे
 ४ यापिकास्तुकारेणोपायेतद्विवेचितं ॥ अतस्तत्रैव कस्यामः ॥ केवलमेतावदेवेह प्रतिजानीमहे पदं कं प्राप्तेर्विश्वगणितान्मं
 ४ उकारश्च सखे गतः ॥ रसोपनिषदात्तं पादमः सपरिशुद्धतरेति ॥ तत्राप्रतं सो जेतत्वादसर्वार्थदृशां दर्शनां तस्मिन्नेतद्गणं स
 सविषयमेवानित्यनिर्मलनिर्गतं तस्य सर्वार्थज्ञानं किं पश्येत्तत्सर्वदासर्वं नुग्रहप्रवृत्तस्य परमेश्वरत्वादेव सर्वविष्ठातः
 (4) सर्वविषयं ॥ एवं विविधविशेषणविशिष्टस्य च कर्त्तृत्वं संभक्तत्वं संभवात्त्राप्रमाणं ॥ एतच्च पथावसरं वक्ष्यामः ॥ तदेव
 मीदृक् रूपो भगवान् आगमस्य कर्त्ता ॥ आगमस्तत्तत्तापपतिः ॥ अतश्च ह्यो रपि विमं दृश किं पत्वा ज्ञाते तरे तस्य प्रयत्नो
 षः स्यात् ॥ पथा कश्चिदेवं वक्ति ॥ देव इत्यो ह्यमापात इति ॥ तदा कश्चिदवगाच्छतरेत्येवमसंते ॥ इतरेव इत्यो यमापात इति
 ॥ नवावदेव इत्येतद्वाक्यस्य चेतरेतत्प्रयत्नं ॥ तदेतत्तु वदार्थं पुर्विषयभूतं तस्य ग्राह्यं पुनरागमस्य फलवत्तमु एव
 पलभादृशार्थसापितं चासनसावितं पतमनुमीयते रत्नलमनेन प्रकृतमनुसृतमः ॥ तदेवं हारीतमुनिः स्वशिष्या ४

प्रविद्याय
 तत्वात् २

ईश्वरोक्तेषु २

गुरुतादिमंत्रा विज्ञातीयक्रियात्वात् ४
 विषयभूतदिताशकाः २
 ईश्वरागमस्य २

4

एतत्तानोपदेशं प्रतिज्ञाये इकमाणा तत्तं दर्शयितुं आह ना एषाणा अमे प्रणये भारद्वाजा यो द्विजाः । ते पुः शिवं प्रतिष्ठाप्यते
 देवा हितमानसाः । अर्था अमना प्रविशो एष मेतदा अमत्वा देव पावने भारद्वाज प्रभृतयो पुनयते पुरिति संवत् । भारद्वाजा
 दीना मृषाणा मद्दिन त्वपसिद्ध संभवा तद्दिनारति विशेषाणां वागीश्वरी गर्भ संयोजन संभवा स्मिन्न कृत दी साते नोक्त
 पवते न पुनरुपनीत तत्तमा वं स्मार्त्तवत्तद्दिन शब्देनेह । अदीति तानां तं वा द्विभूतानां विकारतः प्रसृत पत्न वाप्युतेः
 । शिवं प्रतिष्ठाप्येति । लोहनाण लिंगा ह वा धारैसा मास मं वा दिना परमे श्वर प्रतिष्ठापने परिकल्प्येता शपः । अन्य
 यमेषा वद्विहित तत्तद्दिना तानां पुरस्तात् प्रतिष्ठापि विषयस्य अस्मा उपपत्तेः । तस्मिन्नेवैक स्मिन्ना हित मे काशीं
 ते मान संमै स्तेन या विधाः संतः । ते पुः शिवा एव न लक्षणं तपश्च कुरित र्यः । अथ तान् भाविता मत्वा कदा विविश्या
 धिपः तदा अमपदे मं ने स पंता पसे पभृत अनंतं च ता भाविता ततं उ अहा लू सात्वा कस्मिंश्चि काले मुनि रूप धारिण

प्रयमंतु सामान्यमंत्रविधिना शिव स्थापनं कृतं तदुत्तरं विशेष प्रतिष्ठापि ता स या
 विशेष प्रकृता = पयिक रिष्यंति ४

विशेष्यसंबन्धः दृष्टव्यः पूर्वोक्तं व्यवहितं निष्पन्ना पार्थिववधनुर्द्वयः पार्थिवसदृशोऽन्ते च नु द्रुतनास्तीत्यर्थः ॥ एवं विशेषणसंबन्ध एवकारः अपिशब्दव्यवहितं
 निष्पन्ना पार्थिवः पांडुरद्वयं ॥ तद्वदत्रापि चोदनेव हि प्रमाणं प्रमाणमेव चोदनेति क्रमेण एवकारो विशेष्यविशेषणसंबन्धः अन्त्यको
 गतयोगो व्यवहितं निष्पन्नं ॥ ४

मृगे.
 ५

(5)

च

कः तदीयमाश्रमं सिवेवे। ततश्च सत्तैः संश्रुतैः पृष्टातां शुभं नानामयं शोकाय गोदनाधर्मः किमर्थं नानुवर्तते। स हि दृष्टे
 भ्रातृनादिभिराश्रमसंश्रुते नानिषिक्तकारेणाप्यर्चिते स्नानमादाजारीनप्रत्येकं कुशलं पृष्टावतीत। किं तदित्यने
 आह। गोदनाधर्मः किमर्थं नानुवर्तते इति। चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वृत्तं माहः। तद्यस्मात्तो धर्मः किमिति नात्र
 पृथीयते चोदने वहिधर्मेषु मातां प्रमाणमेव चोदनेत्येवमन्ययोगो गत्य छेदनेन ततः प्रवर्तमानानामैहिकस्यापु
 त्रिकसफलस्यापि संवादात्। तथा चोक्तं शुभं नानामयं मनुति पृष्टिमानवः। इहोक्तिमवाप्नोति येन च उत
 मां गतिमिति तद्विपरीतं तत्रपीवाद्यं लिङ्गा एव नास्ति मन्त्राणां वाद्यता देवपुत्राणां च। अहमहं। तथा तिकांतवे
 दोक्तमर्पाद्यवहारिणां संवादिष्वपि वाक्येषु नेष्यते मानदेतता। मनुष्याः। पावेद्वाद्यं स्मृतपोषाश्च काश्चित्कृद्दृष्टयः एव
 । सर्वास्तानिष्फलाः प्रेत्यतमो भूता हिताः स्मृताः। इत्येवं जैमिनिमतानुसारिणां तस्य वचः शुभं। तद्वत्तु न च धर्मः ५

अथ श्रवणाविवादाः ४

नास्तिकादिप्रणीता संदिग्धार्थेष्वपि चैतद्वदनादिवाक्येषु २

चार्वाकादिप्रणीत
 अध्याः २

श्रीरामविहितोऽने। देवता एव नोपायस्तपसा भीतिरूपे। ते भाद्रपदमास्य। इदं तापस रूपं तात् मुनिशब्देनामं
 अत्र लिखितं प्रतिवचनमवोचन। यो यमस्माभिर्भिक्षितो हृद्राख्यै देवता प्रसादनोपाय लक्षणो धर्मः तपसा समाहितसि
 धर्म्यं आसेवते स चोदयेत्तमभि। हितो यवस्यापितः। तपसा हि। नोदना नाम लिङ्। लोदत यवस्य रक्षयस्यापितनि
 क्षिन्विषेध रूपपजनादिस्त्रिमासवर्तकवचनमभिधीयते। यथा ज्योतिषो मेनपते ते स्वर्गकामे तादि। तच्च मुख्यं तथा
 श्रौतं तन्मूलं तात्। स्मार्तमपि। तथा चोक्तं। तस्मान्मनुजिस्मृती एव प्रमाणं धर्मगोचरति। तथा वेदो वि
 लो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विद्वां इति तदा स्तां तावदेवं विधाया क्रता हि सदागमाया विरोधिनः पौण्ड्रिकः संदि
 ताः। अथाशुकाश्च ननु तपोपासामिदं तात्पर्यं। यथा महाभारतादौ। ये भक्ता वारं देवं शिवं हृद्रुपापतिं। इह लोके स
 विप्रापते पाति परमां गतिमिति। सर्वरूपं भवेत्तात्वा लिगे योर्वयतिष्ठुं। तस्मिन् भव्यं भिक्षां दीतं करोति वृषभधनः

धर्मस्यं

वेदविदोऽपि निर्मवादिः शीलं मा चरन् च धर्ममूलं नवतिर
 + अशिलोपि ६: +

उमापतिः नवमं तीति शेषः २

शृंगं.
६

6

रतितया अदिता वसवो रुद्रा पुनः पुनश्च मही जतः । विविक्तस्य गणराध्या पृथुमिश्रतमे गता इति । तथा पृथुभस्मगोशक्र
 तपिष्टुगुहं रादिलिङ्गकं । संपूजयन् प्रतिष्ठाप्य अदावा न विगच्छताति । अमुपगम्यापि ब्रूमः । पृथुमिश्रायेणोदमभि
 धीयते भवद्भिः सतावत् अत्यर्थ एव स्मर्यतां । न च हि वैदेति संहिता गौडीया व्याहृद्वैदेयता । सांनिधकारणोपस्मि
 न विहितः कालिको विधिः । रुद्रो देवता स्यादिति गौडीया संहिता । अमुपुनः सामन्ततणो वायव्यो च वैदेति । यन्
 वैदेति रुद्रैकादशितो संहिता अयते पस्यां भगवंतो रुद्राः सर्वाभिप्रेतसाधकाः पद्यते । अग्रे देवि त्रिंशं वक्ते यजामहे
 रमां रुद्रा पतवसे कर्पद्भिने रुद्रा पत्यि रधन्वने गिरसादिका अग्निधाना प्रा तांत नदि शिष्टविधान फला वि
 घं त एव । साम्ने वैदेति । अयते हि सा सां विधाने । आनौ एजात दोषी ज्यो हानि देववृत्तौ वै पा रो द्वा नाम संहि
 ता सतां प्रपुंजा नो रुद्राणां ताति । एवमायर्थेणोपि रुद्रा एवा न विधयः तन्मंत्र संहिता च संभवति । न च केवल संहिता

राम.
६

6

मात्रमेवति। तत्र तत्र ह इव देवता वाच्यं तया श्रूयते। पशु हिण्य एष ते हृद्भागः सहस्रसं विकपाते तु पस्वसाहे
ति श्रुतिः। न चैतावत्तया वत्कालिक रीतिकस्यो वै हो गंत उक्तो विधिः भगवतः सांनिध्यकस्य नाश्रूयते। तथा हि
काष्ठे स्रवपि शिष्टी पे हृद्कले विषयगपुद को पस्वर्श नमित्युक्तोक्तं धर्मप्राप्ती नो र्धमुष्टि धारयमातो रक्षी
गोष्प विज्ञेयो भवति। शोकपावकपयो मे सप्तः पशुभिर्मासैः प्रत्यक्षी भवंतं भगवतं पश्यतति। एवं वद्वद्वानमन
सां नैमिनी पश्चात्पाश्र्वमिगामपि चोदना प्रदर्शितो यमस्तेन प्रसिद्धः पंथाः। किंपुनः परमेश्वरकाशनविहृतम
हामो हतिमिरतया विस्मृष्टरी नाम तेषां। सुक्ते पिपंभा वंजितासुः प्रहसन्प्रभुः तानाक्षमिष्या तानेकश
श्मात्रं हि देवता। एवमपि कथिते तदीयं भक्तिप्रकर्षता तमिदुःखं इतेन परमैश्वर्ययोगात्प्रभुः प्रभवन्नशीलः
स तान्मुनीन्सस्मितमाह। किंतु तस्मिन्प्राप्तानेवः पुष्पाकं संवर्धयिष्ये तस्मिन्गार्चनादिशिवायधनप्रतिपादकतानेना

शृंगं ७

7

सुततमिष्या न स संतस्य गोततया विधेयता वपत्तेः । पतः कर्मनुशानादेव फलं नैवेद्यतातः । शृमावेहि देवता न एव
 लुप्यं पतसेतः । प्रमाणान् पृथक् पृथक् तदुक्तं चार्वाकवदसंभवमेव देवतायाः प्रतिपद्यामहे । किं न हि विद्यते एव देवता
 । सा तदशयात्नातिरिच्यते अपि तत्र पोगोलकवद्विवर्तुपलभ्यमानवाचार्यश्रयभावः कुरु एव । तेषु तेषु क्रियावि
 शेषे च गभावं गच्छन्नागसंप्रदानदेवता विशेषाणां लभते । तदुक्तं । अविनिर्भिस्मया शार्थं ध्यायेद्यं कारमाशु
 हसिति न चात्र कश्चिदेकसर्वविश्वेशितास्तीति निपमः प्रतित्ततेशसः । अनेकाकारतुप्रसिद्धवद्वतदेवतावि
 शेषप्रवणान् । तत्रैवमनुपममहिम्नः कुरु रूपस्यैव विजृम्भितं । परेकमपि सततं नैवेद्यताविशेषप्रतीतिहेतुता
 मात्मप्रतीतिहेतुता चाभ्येति । तेषु न श्रुतिः । इदं मित्रं वरुणा मग्निमा ऊ १ षोडिबः सुपर्णा गृहत्मान् । एकं स
 द्विषा व ऊषा व रं त्रिपमं मातरिष्वा न मातुरिति । तत्र मित्रदेवो पुष्यपृथुनसा प्रपाति सांनिध्यं प्रतीत्या इस्म

तम ७ ८

तत्तं पितृ तमेतद्व्यामिकादेवतेत्येवमन्वयेनाभिधायक्यतिरेकेणामुमेवाथं द्रव्यमित्युक्तं । शृदेवतत्वे १

अथ यत्कृत्वा

राहिवत्ता शब्द अतिरिक्ता हि हिरेवता विद्यते विप्रहृत्य विप्रहोमयत्तु वा नुपपत्तयेः वक्तव्यं किंचित्
 तेन स्यात्तु भवत्तु विप्रहृत्य मीमांसः त्वमिहा त्विह दाने कांतवाद्यप्युपगमः अल्पपक्षद्वयोद्भावितं शेषप्रसंगश्च
 त्वमिह हवत्तेश्वरैर्न किमपि गच्छेत् विप्रहृत्य त्वमिह देशवस्थितेषु पुण्यपत्त्याश्च पापेषु पुण्यसमूर्ततात्तयाः सांनि
 ध्यानुपपत्तिः । ननु मूर्तत्वेन त्वमिह सांनिध्यं परस्परविदूरेषु स्थोपस्था त्वनोपहृतसंपर्कयोर्कैर्दुर्विषयो ईष्टमित्य
 नैकांतिकं मूर्तत्वेन नैकांतिकं अर्कैर्दुर्विषयोः स्वप्रभाभास्वरूपो रुच्यतश्चेन्न तत्कलेदेशोपलक्ष्यस्या नमात्रस्यो
 र्वद्वजनोपलक्ष्यो गच्छेत्तावस्थानमेव सांनिध्यं भवतां प्रतिभाति न कालवं । तथा चात्पुनरंगोत्संगवर्तिनी नर्त
 की विदूरेषु वर्तिभिर्भूयोभूयोभिः प्रेक्षकैः प्रेक्षमाणानैकैर्कं प्रतिपाका मशक्तासां निध्यं भजते । तस्मात्तस
 मकालमनेकरहभोजनोपनिमंत्रितानां यास्माकमनेकरहभोजनं न दृष्टमेवं देवतायास्तत्कालं भिन्नदेशस्थपाग
 वत्तद्वत्प्रमूर्तत्वं सोपाधिको हेतुः ॥ तथा हि ॥ प्रकृतेऽनीश्वरत्वे प्रपापिः स साध्यस्य सकलदेशसंनिहितस्य प्रापको
 नं वा यत्र यत्र मूर्तत्वं तत्र तत्र अकिमाद्यष्टानीश्वरत्वं नोस्ति ॥ यो निमूर्तत्वं मस्ति परं तु दृष्टं नित्यं न स्तीति साध्यता

त्वमिह
 सांनिध्यं
 भवतां
 प्रतिभाति
 न कालवं
 तथा चात्पुनरंगोत्संगवर्तिनी नर्तकी विदूरेषु वर्तिभिर्भूयोभूयोभिः प्रेक्षकैः प्रेक्षमाणानैकैर्कं प्रतिपाका मशक्तासां निध्यं भजते । तस्मात्तसमकालमनेकरहभोजनोपनिमंत्रितानां यास्माकमनेकरहभोजनं न दृष्टमेवं देवतायास्तत्कालं भिन्नदेशस्थपागवत्तद्वत्प्रमूर्तत्वं सोपाधिको हेतुः ॥ तथा हि ॥ प्रकृतेऽनीश्वरत्वे प्रपापिः स साध्यस्य सकलदेशसंनिहितस्य प्रापको नं वा यत्र यत्र मूर्तत्वं तत्र तत्र अकिमाद्यष्टानीश्वरत्वं नोस्ति ॥ यो निमूर्तत्वं मस्ति परं तु दृष्टं नित्यं न स्तीति साध्यता

7

इति सप्तमोऽध्यायः
 तत्र तत्र यत्र यत्र मूर्तत्वं तत्र तत्र अकिमाद्यष्टानीश्वरत्वं नोस्ति ॥ यो निमूर्तत्वं मस्ति परं तु दृष्टं नित्यं न स्तीति साध्यता

मृगं.

९

सांनिध्यं मूर्तत्वात्तसंभावामिति शरमावत्तमेकासाः साधीयः। किं न च तत्साधकं माणं भाव्यवाचितं न किल तथा
विधेयस्य परेशा विरहितपामपरोक्षवपुषः प्रकृतिशेषे अर्पणपद्धतानां तन्महिम्नो देवताविशेषस्य साधकं किमपि न
माणा प्रतिभाति तादाह। अपरोक्षतेन सकलप्रमाणान्नेष्टस्य प्रत्यक्षस्य तावन्नासौ गोचरः। न ह्यतद्विषयविषय
प्रहणसमत्वं प्रत्यक्षस्य संभवति। अथ यद्विज्ञाविप्रकृष्टार्थविषयं को गिप्रत्यक्षं तत्सन्ना निश्चापकमिति चेत्। त
त्रापि स्मादस्मद्व्युत्पत्तिरिति नो यो गिः। स्माद्विषयपक्षस्य संतेन वैशः सा सा क्रियतरत्येतत्सर्वं ननु प्र
त्ने। प्रमाणाभावात्। अतो द्विपोः तौ द्विपार्थदर्शानकश्चिन्ताधयितमिष्टस्य तथा विषयवपुषः प्रत्यक्षेणासिद्धे
न साधने। प्रामाणिकस्यापि भवतः किमिति न त्रपावहं। न च तत्रात्रुपहतसामर्थ्यमनुमानं। तथा हि। जगदि
रपुर्वापर्वतसरित्समुद्रादिर्धर्मकार्यमिति साधो धर्मः सावयवत्वात्तपयत्तावपवन्तत्तत्कार्यपयावलमिशा

किं न च

प्रतीत्ये ५ तौ द्विपार्थदर्शिनः ॥ ३ ॥
+ द्विप +

तथा

३५
९

कारपुष्करिण्यादि विपक्षवाच्यत्वाय हेतुं यच्च किलात्माशे कार्यत्वं नास्ति तत्र सावयवत्वमपि नास्तीति न चोपपत्ते
तो शिञ्जिराशिराणां नै कांतिकत्वं पक्षे नैमिनीयाः । अनेकांतश्चेत् स्तेतच्छिण्णिना भवेति तस्मापि न हि
कार्यत्वेन अस्माभिः शिञ्जिराणां तद्विहितमिदं न गतः कार्यत्वं विद्यत् कार्यं तद्विद्योपपत्तौ न किंचिदप्युपपन्नं कार्यं विना भा
विद्यत्परादिवत् । कार्यत्वे हेतुगत्तत्वात्मादिस्मपि निमित्तशयस्त्वत्वं तत्त्वसंपन्नं निर्मातांगमयति । यच्चात्र निर्मा
तासकर्मस्व इति । किमेतन्न प्रमाणं भवेत्तत्त्वपक्षे वाचिते स्यात् । भावता परमातिवैशिष्ट्ये हेतुगत्तागत्यासिद्धे सा
वयवत्वमिति भागासिद्धौ पदेतः । परमाणूनां नैतन्ने सत्त्वं नैकत्वाद्वादिक्त्वं कार्यत्वमत्र भिन्नमिति किल भव
तामनुपगमः । यद्यप्येतद्दृष्टं तीकृतं बलमिषा कारपुष्करिण्यादि हतमुपादानसहकारिकाणां दानुगुण्ये वैगुण्य
निर्भूतसदस्यनिवेशं सावयवत्वं तत्त्वदेव तत्त्वत्वे निवेशसदृशमित्येव हि मही महीधरादिगते सावयवत्वं । वक्तव्यं

वक्तव्यमिषा कारपुष्करिण्यादि गतं सावयवत्वं समीचीना
समीचीनं तत्त्वत्वादि कर्तृकं कृत्रिम्

तदागादि २
परमाण्वकं कार्यं अनेकं नैव सति अनेकत्वात् ३
महामहीधरादि गतं सावयवत्वं तु अर्थं संपरि ४

सिद्धयवयवमिति दृष्टं तासिद्धिः

१ किंचकार्यत्वं हेतुस्य अधिकः। गुणपितु शरीरं न्यतं तस्य साध्या
२ पक्षे सति साध्यापकत्वं मसि। यत्र यत्र ह्यन्यत्वं तत्र तत्र शरीरं
३ य शरीरं धर्मो तत्र परीतस्वरूपं य शरीरं तत्र साधकः कोः कार्यत्वं हेतुः १

अक्षरिंद्रियाणि लिङ्गानि प्रनुमानानि अति क्लृप्तं च तीति अक्षरलिङ्गानि ५

10

यत्तदेतत् शरीरं त्वत्त्वस्मरिबुद्धमतिप्रलयपोगित्वं । तच्चास्य शरीरं त्वनिर्मितं कर्तृतरनिर्मितं वा त्वनिर्मितत्वे कि
मसौ तत्सर्गकाले स शरीरः शरीरहितो वा । देहं हि पारहितस्य न कर्तृत्वं चित्कार्यं दृष्टमिह कर्तृत्वं । शरीरं वा त्वं न शरीरं
सूतति । तर्हि तस्य शरीरं किं कर्तृत्वं । स्वकृतत्वे न कृतत्वे वा न वस्यसे वमादिबाधकसद्भावान्न त्वाधकं प्रमाणं न किंचि
उपपद्यते । अथोच्यते । त्वमागमलक्षणं प्रमाणमस्ति । यत्तत्तां तादृशार्थनिश्चयकं तत्तत्प्रवर्तमानस्याभिप्रेतसंप
त्तेर्दृष्टत्वात् तत्तद्दुः श्रुतलिङ्गानि गोचर्यः पुंसः शास्त्रेण दर्शित इति पुनरेव निष्कर्तुमाह । वाक्यं तस्य यासि च
कमागमलक्षणं प्रमाणं तिहासादिगीतं पद्याहमहाभारतौ भगवांश्चासमुनिः सखिवस्तातैर्जस्रपसादाद्याति न
ते गतः । तं द्वाद्विषुवदेवैषु तस्यैवैश्वर्यमुच्यते । तं गच्छ शरणं देवदेवादिभुवनेश्वरमित्यादि । अतावपि पौरुहो अग्रेपो
अमुपैवैषीषु पोवतस्मतिपु पौरुहो विश्वाभुवनविवेशतस्मै हृद्रूपतमो अस्तु तया । त्रिषं वक्त्रं नाम हस्तादि । तदे

२३

11

प्राप्तानि व
आपुन
वाच्यं ४

पाख्या नानि च ~~तम~~ मयम शतकाल इमन्मा मदा हां धक वधवै लोका क्रमणा युपरचितानि बहुशः पठन्तः क
यपन्तः मृएवन्तश्चोपलभन्ते तदुद्देशेन कार्यविनियोगनिषमजपतपः प्रभृति क्लेशकारिणि मपि कर्मपद्वतिमनु
तिष्ठन्तोऽस्मानवगन्तेति । तदुत्तमंतिरेवतविशेषा इत्याह । लोकनाशः कालाधवः । अपर्यालोचिते पोषापर्यगता उग
तप्रवृत्तिन प्रवर्तिता तत्र वा इमा वा इमं हृष्टमभिवा एतत्तु सिद्धि मि ~~कुत्र~~ हो वत वृथे वेदेत्यास्य रता पुपया तो
सि । अथ प्रत्ययित पुरुष प्रवर्तितः प्रवाहः । तर्ह्यगम एवासौ प्रत्ययित त्वं वतस्य कतमेन प्रमाणेन सिद्धं तत्र
वर्तिता रागम प्राप्ता एण च तत्सिद्धिस्तत्सिद्ध्या च आगम प्राप्ता एण मिति तैरेतत् अपहोषः नित्यत्वे तागमस्य
कार्य एव कार्य प्राप्ता एण तत्सिद्धे दूतिन प्रवृत्तिमिमं तदेवतविशेषः कयमपि सिध्यतीति शक्योक्तिमभिधापय
गीत पुनिः स्वोक्त्या स्वशिष्या नाहं तनी शवचो वारिवे लभुं नो विने वतः शक्ये एतन्वचाले पां धी शैलः सारगो
प्राप्ता प्रणीता दग्गमात् पुरुषस्य प्राप्ता एण सिद्धिः ॥ पुरुष प्राप्ता एण सिद्धिः प्रागम प्राप्ता एण सिद्धिः तन्वोपाश्रयः ३
+ च +

प्रत्ययित
स्य ४

दस्य

12

इदानीमपि ४

द्विपूर्तिप्रमदश्रुतिप्रतिनिवृत्तानां चास्या तत्तत्पुण्यपदेनेकदेशसंनिविनिगकरणापोपात्तस्य पूर्तिता एव
 स्य हेतोः एवमेव कलं दृष्टं तच्च अपन्नः साधुधर्मा सिद्धता रसाधो हि धर्मस्तुल्यकालमनेकदेशासंनिविलह
 णोऽसर्वतन्मना न गतिपस्मादादिप्रथवर्तिनां पूर्तिप्रतां सतामप्यणिमादिति द्विप्रकर्षयोगिनां योगि
 नां पुण्यपदेनेकदेशसंनिविद्यतेऽपि नासंभायः न न निरतिशयसकलौत्कर्षयोगिनः परमेश्वरस्य सदर्शना
 भित्तैर्वेशभिः कुम्भकारादिनिर्द्शनकलुषी क्रियमाता न गतिनिर्माणास्य किं जायः किमाश्रयः किमुपकरणाद
 ताद्यसिद्धिकलविमलवोत्पत्तिविरहितता वा बोक्तुं सिद्धसुरामणिना निमीदः किं वायः सखलु किमुपायसिद्धि
 वने किमाधारेणाता स्मृति किमुपादानशक्तिवः अतर्कैश्चर्यतय न वसरदस्यो हेतुविषयः कृतकौप्यं कौश्लि
 मुखापत्तिमोहापन गतां शतिपयावाशरीरदेवताविशेषसंभवो संभवदाधस्तयेष्वसिद्धिप्रकरणे वस्या

शृंगे.
१३

(13)

मः सत्तया तया प्रतिपाद्यमानोपि न तद्विराकरणवत्तानां प्रणो जने हेतुर्भविष्यतीति अत्र हेतोपहतत्वमेवा
 पण्यति यथा शास्त्रात्तलदेवः समुज्ज्वलनमापसहस्रसाधितोपुपेति सिद्धिर्न विप्रवृत्तसामहेतुः शास्त्रात्त
 लेख्यतोपि सन्पलायते देवहतेस्य सन्यगिरिति शिष्टाभ्यां बहेतुदृष्टांताभ्यां साध्यसिद्धुणा मेव प्राप्यमेव
 न्यायः प्रसज्यते दृष्टादृष्टात्संबन्धेन्यायः शब्दोक्तिश्च शब्दवत्तमेव ता किल शब्दमात्रं हि देवतेति प्रतिसात्तं अ
 तः शब्दमतिरिक्ते देवतानामुपगमे सत्ये तदापत्तिरुत वाचक्यतिरिक्तवाच्यार्थो संभवः इति शिष्टांतां प
 यानाम्योक्तयो र्यो विद्यते एवं शब्दाविशेषात्तद्व्याख्यानमेव न्यायोस्तत्तत्तदुक्तं अत्रुभविष्यतीति वा तत्तयादि
 नास्ते घटशरीरं भस्म इत्येव नाम ते घटते वेष्टते अर्थकिणामिति घटः च दिति द्वा रप्यति दीपते वेति च द्रव्येव
 विधपाशब्दमुत्तमाशब्दयतिरिक्तवाच्यार्थो संभवतो घटशब्दो र्वाकाङ्क्षात्तं दृष्टात्तमेव वा द्वा र्नादिषां १३

13

नवानगोस्तद्विपिततदाच्यपोः शुभुधोराकारमाखरतिं वस्वरूपपोस्ततश्चक्रियाकरणसमत्वं दृष्टेता न
वाच्यवाचकपोरैक्यताश्चनशब्दमात्रदेवता किं तां हतदाच्यैवेति सिद्धं रानावाक्यं न दृश्यया सिद्धमिति परमत
मनुसंधायदृष्यति अथावाविषयं वाक्यमस्तु शक्रादिवाचकं कर्मरूपादिशब्दानां सार्थकत्वं कथं भवेत्तदंशो वयं
हिरण्यमयस्यादीनि वाक्यानि शक्रादिदेवतालिङ्गानि मंत्रार्थवाद्यप्येति न तेषां स्वरूपयाथार्थमिति य
द्भवद्भिहितं तत्तथात्वे सार्थ्यपतिपादनपराणां तु श्रूयमाणानां कर्मरूपादिशब्दानां कथमर्थवत्त्वं स्यात्त
त्रकर्मशब्दाः क्रियाभिधायिनः श्रीहीनवद्वेतीत्यादयः एवंरूपशब्दाज्जातादिशब्दाश्च यथाश्वेतं छागमालमेते
सर्वश्वेतशब्दस्वरूपाभिधायिनः छागशब्दस्य च जातिवाचिनः शक्रादिशब्दवत्तद्वत्त्वाविशेषात् स्वरूपयाथार्था
संभवे सप्तानर्थक्यं ततश्चोदनावाक्यानामकिंचित्कारत्वं यदा शक्रादिवाचकस्य वाक्यानामविषयत्वे कल्प्य

मृगं
१४

(14)

मानेन द्विषया एवमिंद्रो वृत्रमवधीरित्यादीनां कर्मशरानां सहस्रहव्युपायानां नरुपायमिधा विनां शरानां क
थमर्थवत्तसात् न कार्यं ज्ञात्वा पउपादयितुं शक्नोति न विविश शरानामेव स्वरूपपाथार्थं नैंद्राक्षिशरानामिति
स्यात्तमरपुक्तं लोकवाराः कृसाधवदिति तदुक्तं यतः प्रवाहोपलिलो मिथ्या समूलनाम न पुक्तिमतसवे ह्मूलो
भूतानां इताः सर्वाः परतपः नद्या स्तीरे गुडशकरं पर्यस्तमिथा शैर्निर्मूलस्यापि प्रवाहस्यैकांते न न मिथ्यात्वं कदापि
तं गारित्वा ततस्तत्सर्वप्रवाहो न सत्य इत्येतन्न पुक्तिमत न प्रमाणोपपन्नं मूलत्वे सति मिथ्यात्वा सिद्धेः मूलं चास्या
गमः तथा चाहुः प्रसिद्धिमागमः प्राप्तो लोक इत्यभिधीयत इति अयं निर्मूलो यः प्रवाहः सवे मिथ्या रूपः तस्य पु
क्तं यस्मादेवं कल्प्यमाने भूतानां सर्वाः परतपो व्याहृत्यैव सर्वो हि हितपेक्षु रहितजिह्वा सर्वानप्रमाणैरनां कृत्वा
ताप्रसक्त्यलोकव्यवहारोदृष्टफलमेवाकृष्यादावदृष्टफलमेव शपूर्ती हो प्रवर्तते पितृप्राय शोगता उगतिक प्रवा

मिति यावत्

राम
१४

प्रमाणसत्तां निश्चितः

लोकेष्वप्यवहादेष्टुं कुर्यात् न च तदनुमतिः क प्रवादमात्राधिवासितमतिः पुस्तकप्रवृत्तिरिति पूर्वोक्तम् ॥
 आगमप्रतीक्षापर्यंतं किं न च विज्ञः क्रियते त्वयापि हि सा विदुः ॥ श्रीकृत इत्युक्तं ॥ विदुः सन्नेति कुर्यादिति ॥

14

एमात्राधिवासितमतिः कीदृशं च भवता प्रवाहस्य मूलमन्वेष्टव्यं यद्विधिरकालपरतत्वेन वदत नोद्घोषमाणा त्वंतमुक्त
 मेव च यथा प्रवाह एव नासौ तथा च सति नास्मि प्या त्वचिरतरमनेकजनप्रथितत्वेपि कुतोऽसौ इव सैवं विधि मूलं पश
 स्यते तस्मात्तस्मात्पराहैवेयं न लोकवाहिवारः न चैतदेवं यतो भवति हि पिश्रुतिरुपाशगमादन्य एव स ज्ञ न संविता यवहा
 रः शिशुना राख्यो धर्म मूलत्वेनाभ्युपगत इत्यलं प्रदेष्टेता तदेवं स मूलं न लोकप्रवाहेनेष्टुगाव्यविशिष्टे देवता संभवः ॥ त
 या हि अमनुर्हं दद्विपिमनु भव मुनिः ॥ किं तु नामाखिल न न प्रतीतमेतद्यन्मुनिरुपमनुः परमेश्वरेण वरप्रदानेना
 नुगृहीतः तथा च महाभारते आनुशासनिके पर्वणि भगव द्यास मुनिनोपमनु वाक्यं प्रदर्शितं आह मां भगवानोशः
 प्रहसन्निवशं कुरुः ॥ वत्सोपमन्योऽपीतोस्मि पश्य मां पुनिपुंगव ॥ दृढभक्तोऽसि विप्रर्ष मपा जितसितस्त्रसि ॥ अनया
 वत्समद्वेत्ता तैत्पर्यशीतवानहं ॥ तस्मात्तस्मान्प्रवृत्त्या साधिवारा न्ये मनसि स्थिता मिति ॥ अथोच्यते मिथ्यैतदुपमनुनात्म

वेदोद्विन्नो धर्म मूलं स्मृतिशाले च तद्विदमिति ॥

ॐ

۲۷

15

ला

प्रभावकयनापोक्तं च इति किं प्रमाणं यदेवमसौ भगवन्नुद्गीतशक्तिः तदसत् यस्मात् कथं तस्य वचोमिथ्यापस्य वक्ष्यः प
पोमिथिः । यस्य किल सकलमुनिजनप्रत्यक्षपीड्यमानः क्षीणस्थिः स्तब्धीनः तस्य वचसः किं नाम मिथ्या तत्र प्रमादपः प
मेव एतद्व्याप्तवोदमित्यनुत्तरादित्तं तदानीतस्य भवेत्परिदुषोदोषवशीकारः प्रचुरमुनिजनप्रत्यक्षो न स्यात्परिचय
वादीत्यपि वचोमिथ्यात्वाद् इति किंचित्सर्ववचनप्रमाणं तदगदेषाणां साक्षात्कृतभूतभविष्यदर्शानामुदीनामपि मि
थ्यावादिताभ्युपगमे मत्वा एवोपि दत्तदक्षिणास्त्रपेत्य होस्पर्शनकोशलं किंच क्रोशिकृतोद्दिपाशेन विषज्जालाव
लीमुवाङ्कृत्य मोचितः पतादृष्टः श्वेतोद्धनेर्जनैः विषान्तोर्ध्वः पश्यन्नेषभीषणे नाशी विषपाशेन विवशीकृत
तः श्वेतः पातोति पतितो न पत्याजाणशालेन परमेश्वरेण ऊकारमात्रं कृत्वा क्रोधाग्निना भस्मीकृत्य मोचित इति राम
धनैरविश्लैः भूपोभिर्जनैरस्मात्सजातीयैर्मुनिप्रभृतिभिश्च दृष्टः अत्रापि च विकालदर्शिनैर्देवैश्च प्रवर्तिते प्रका १५

कथंचित् फलं निश्चेतनामा कृषिः शिवं नित्यं पूजयन् शिवस्य दत्तं नश्यद्गताः प्रेक्षितास्तदा नयन्त्यर्थं तद्दृष्ट्वा शिवपूजना सकृन्तं दृष्ट्वा परावृत्त्य गतं तदा श्रीधाराकोशेन
यमेव गतं तदा श्रीधाराकोशेन कृत्योक्तं ततः शिवस्मरणेन सत्तु गतं तदा द्वितीयं विष्णुकोशं पश्येदाविश्वशुभास्तदा तस्मात्तस्माद्देवविष्णुगणैर्गणैर्भूत्वा पुंकारं कृत्वा श्रीधाराकोशेन
यमेव गतं तदा श्रीधाराकोशेन कृत्योक्तं ततः शिवस्मरणेन सत्तु गतं तदा द्वितीयं विष्णुकोशं पश्येदाविश्वशुभास्तदा तस्मात्तस्माद्देवविष्णुगणैर्गणैर्भूत्वा पुंकारं कृत्वा श्रीधाराकोशेन
यमेव गतं तदा श्रीधाराकोशेन कृत्योक्तं ततः शिवस्मरणेन सत्तु गतं तदा द्वितीयं विष्णुकोशं पश्येदाविश्वशुभास्तदा तस्मात्तस्माद्देवविष्णुगणैर्गणैर्भूत्वा पुंकारं कृत्वा श्रीधाराकोशेन

15

रेपद्यतमाश्वासस्तहिआगममेवनसहतरतिवक्तयंतयाचसतिश्रुतिरप्यसहनस्यभवतः। आमाएपलाभेदेमेतभीत
भीतामुखमलीक्षतशतितदुक्तं पासां सहातामतिमाहं ननुमप्यात्तेहेतुनो दोषाणां कर्वाप्रयत्नादेकतकत्तेननि
तत्ता तदुत्ते। तत्त्याः। आमाएपापकोपमुपहासोन कश्चित्किंतु कर्वाभवनिश्चयेप्रमाणं नोत्तरा मः प्रत्युतस्व
पंभवेनमस्तुतेसादिवाक्यवदेवनावत्तात्कर्तृयापाएविनाभावित्तमुत्तेहामहसलमनेनप्रकृतमनुसरामः।
इतिवादाउपं गेताहंसायहविज्ञान। साश्रुगारहवावत्तालीसपीतोभवद्विः॥ उक्तवदेवतास्तिवप्रज्ञावाया
तपरामेश्वरप्रशंसाहर्षप्रवृत्तानंदशश्रुवशादविस्मयगिरास्तान्भरद्वाजादीन् दृष्ट्वा इंदुता अपतिपरंततोषेत्येवंहारी
तमुनिः स्वशिष्यानाहंस्वर्गं दर्शयामासवज्रीदेवः शतकृतः। तस्मादित्यसंकाशंस्तूपमानंमरुदुतौः। प्रत्य
ग्रार्कभास्वादेवैर्गतौश्चुत्सूपमानमात्मीपंरूपं वज्रपाणिर्देवः शतकृतः। चकरीचकार तेजोतिशमयो गत्यहेतुत

मृगं. माशतकतुर्वत्रातिवविशेषणद्वयं. कुलिशस्य हि सभाववाप्यंमरुदुतप्रभाभास्वरत्वंशतकतत्वाच्चतञ्जनितप्रणयप्रभा
 १६ वाश्चुतभूरिप्रहः सप्रहृतमिति तेतदृग्भिर्पुर्भिश्च सामभिश्चास्तु रजताः सौवर्गीकुचतांका मोतगत्सुप्रवरेपि
 यः। तेवविशेषितानंश्रुयतामिति सोवर्गीत्यकिंते गोस्तममपशानिखिलस्योत्संमतः। तेभरद्वाजादयः तंप्रत्य
 हीकृतस्वस्वरूपेरेकंमप्यनुः सामभिः प्रहृतं संतस्तुष्टुः। सच सर्वजगत्प्रवरोवो भवद्विः प्रथम्यथा मिति ता
 नाह। तेतेदेवमुक्ताः पारमेस्वरंज्ञानंशास्त्रंशतैवतः सततंस्पर्धितंज्ञानोपदेशंराहुंतात्यतिवचनंश्रुयतामिताह। किं
 तुमेकैकएवभवतांमध्यात्सकलश्रोतृजनाभिमतोपयावसरंश्रुतकवत्ततः प्रशभवत्तुसर्वैश्चैवभवद्विः श्रुयतामित्ये
 वंभगवताशकैणोक्तैसतिश्रुयतेषांभरद्वाजोभगवानग्रणीभूतः। गार्गीप्रगल्भः पप्रच्छ व्यापतः सुस्पृजितः। श्रुयतामिति
 यानंतरेतेषांमध्यादेस्वर्यादिप्रणयोगात्तभगवान्विविधशस्त्राभ्यासाधिवासप्रशस्यवाग्युक्तत्वाच्चगार्गीप्रष्टुया

राम.
 १६

16

ज्ञानप्रनेनेति ज्ञानं
 इति शब्दसमुच्चय
 दि२

16

वसोऽथ कोशलाप्रतिपत्ताद्यगो गतप्रगल्भश्च भद्राजोऽनुनिर्वापित इति न्यायेन शिषोऽनितपानात्तापुत्तपुपत्रपूर्वपक्ष
 करणो न वा रेदमश्नुत किं मप्रकुं त्याह। कयं मे हे श्वरादेतदागतं ज्ञानपुत्रम। किंच वे ततिरे स्यात्पनिर्ममे भगवानिह। पदेत
 भगवता स्मभ्यपुपदेष्टुमा। अमितो भोतानेभ्यः सातिशयफलतात्त्वे एतमेतानेतत्कथं मे हे श्वरात्प्रशान्तस्वरूपात्रि
 फलाश्चिवात्पुसतेतानेहि हि रूपमवबोध रूपं शब्दरूपं चतुर्विधं रूपं शब्दरूपं सर्वेषु प्रवर्तते तत्रादितः परमेश्व
 रादेव बोधरूपमेतावत्तत्कथं शास्त्रं कथं वशरूपतामेतवदुभेदमित्रे संपन्नं किंचाकल्पमभगवानिहमकरोत्। नह
 नमिसंहितप्रयोजनः कश्चित्कर्ता किंचित्कार्यं कुर्वन्तुष्टः। तस्य च भगवत एतत्करणं किं कारणमित्यर्थः। अथा
 त्रपतिवचनं। स हि काले मे देशान्ः प्रहृषार्यपसिद्धो। विधत्ते विमलं ज्ञानं पंचस्रोतोऽपिललितं। सर्गपारं मे परमेश्वरेण
 प्रहृषार्यस्य भक्तिपुत्तात्मनः संपत्त्यर्थं विमलमित्यवबोधात्मनो नादरूपत्वेन प्रथमं प्रसूतता इह हीतोपाधिमेदं पात

वि कार्यः

निष्प्रयोजनवान् ३

विमलाच्चासोमिति विमलमिति तद्रूपो योऽप्रबोधः आत्मा तस्य नादरूपत्वेन सूक्ष्मरूपत्वेनेवोच्यः ॥ अथवा
 विमलं इति प्रतीकं ध्यात्वा व्याख्या ॥ तथा हि विमला

मृगं

१७

(17)

सर्धपागदक्षिणापश्चिमोत्तराख्योतः पंचकेनाभितः समंतात् सत्तत्तेन लक्षितमिति सद्यश्चिररूपेण दर्शनात्मतां
प्रापितं तानं निर्मितमिति कम। प्रयोजनं च पूर्वप्रश्नितं प्रवर्णितं किंच तद्वर्तिगानकजातवाद्यानशैमरेष्टानास
प्रकोटिप्रसंख्यातानं मेवांश्च परमेष्ठिनि। मेवांश्च द्वारप्रकरणाभिभासमानतानमथवर्तिनोवाचकजातस्य मेवांश्च गणस्य
येवाच्यात्रनेतादपोष्टौ विधेशास्तांस्तथामापीयस्याशुद्धस्याधुनक्तत्कालमनाविर्भागाशुद्धविद्याभुवने कृतस्य
तीक्ष्णप्रकोटिप्रसंख्यातानं मेवांश्च परमेष्ठिनि विधत्त इति पूर्वोक्तसंबंधः। कालसामास्ये पिशपमस्यस्य एतात्काले
वधास्त्यर्थः। प्रतिसर्गकाले वातयाकरोतीति वर्तमानं तेवतत्र विद्येच्चराणां वामादिशक्तिपोगित्वेन स्वसमप्र
भावाविर्भावनामकरणां मेवांश्च तावराणां पणमात्रप्रकटीकृतदृक्क्रियतमुभयेषामप्येषां परमेष्ठुरात्मान
क्रियाशक्तो हृदि प्रनेत्रेयं। ननु ननु क्वाणुवन्निर्मलीकरणमधिकारमलेनापरत्वात्मुक्तैरस्य इति वक्ष्यामः। तदेवं

लकारः

राम

१७

अमहेष्वरान्नं शोचोत्कामं वैष्णवं ननु कमाह। अथाश्नाधिकं चान्नं मायाधिकारिणां भवेत्सुखाणामूर्ध्वस्थि
 तेषोपमतेन सा मायाया मधिकारिणो मायाधिकारिणः तेषां पुणितं ननु दाधवर्ति विद्ये श्च समानधात्रो मशदे
 शाधिकं शनैर्विभूत इति। पूर्वतो वसं वंशः। तत्र मंडलिनो यो वसमाणाः क्रोधाद्याश्चाशवे वसदाणां च वंशो उवा
 रकाणां शनैश्चिकं हवीरभदौ चेत्पे वमशश्चोत्तरं शतं प्राग्वन्मत्रेश्वरत्वे शिवेन निपुक्तमित्यर्थः। तेषु वक्तः सभावा
 निहं योग्येषु सिद्धये प्रकाशयत तो मे पुण्यः सप्रपद्यते। तेषु नंतरिषु मंत्रमहे श्वरेषु मंत्रादिषु च मंत्रेश्वरेषु
 मित्यक्तो देव इति नंतरं पञ्चांतं सातं प्रकाशयति। कस्मिन् विषये किमर्थं प्रकाशयतीत्याह योग्येषु सिद्ध
 येषु परिपक्वां जननत्वात् त्रिरतिशयश्रेयः प्रसुपुधुक्त्यर्थं मुक्त्यर्थं च वक्तव्यः। अतो मे विदिति। एतच्छास्त्राद्भोयेत्ये अपरि
 पक्वां जननं यापयशास्त्रात्तु वर्तितं तेषु विषयेषुः कपिलपांचरात्रादिशास्त्रेभ्यः सम्यगिति तदुक्तं योग्यतानुसारेणोपप

मृगं.

१८

(18)

यत्ने। अनुगुणोपवृत्तिरूपकाशयति। पश्यशास्त्रपुणोत्तनविष्ठापतत्तच्छास्त्रप्रकाशनमपि पारंपर्येण कुरुत इति यावत्।
अथास्य ज्ञानस्यास्मभ्यमभिधीयमानस्य किमभिधानमिच्छाह। शिष्योक्तार्थमिदं ज्ञानं मंत्रमंत्रेश्वरेश्वरैः कामरत्नात्
कामिकेति प्रणीतं वदुर्विस्तारं परमेश्वरात् सोक्तं न कमेण प्रसूतमेतत्तत्तानं शास्त्रं त्वं ह्यदेव्यास्तद्वेषां च यथाकृष्टयक
श्रोतृणां बहुत्वादुदुमेरु तेन विस्तारं अभिमत कामरत्नात् कामिकत्वेनोपदेष्टुमिदं ज्ञानं मंत्रेश्वराणां चेश्वरैः
मंत्रमदेष्टुं न तादृशमिह परिष्टं। तेभ्यश्चागमप्रकाशे किं प्रयत्नेन को रत्नवानित्याह। तेभ्यो वगत इह सोति जीला
लीलस्मरदुमो रसवुमापतिर्महं सहस्रैर्भवसंमितैः। तेभ्यो न तेशादिभ्यस्तृतीयनेत्राग्निशिखानिर्दिष्ट स्मरत हर्षगवा
नुमापतिरधिगम्य भवसंख्येरेकादशभिः सहस्रैः संक्षिप्तमस्य महात्सो ह्यमिदं ज्ञानं तापि विस्तारं हित्वा ह्यैः साधयवा
चकैः वसेति तत्कुलं ज्ञानं तदुक्तैरेव प्रपन्ना तत्रापर्यवा यनुमोदरूपं विस्तारं तात्का साधयामिभिर्वा दुल्येन क्वपि

एवमं

१८

सृष्टिस्थितिसंहरणविभक्तिरित्यात्मकं च विधं कृतं प

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

18

त्रुक्तैः कविचामैर्निगुलं कर्मज्ञानं शास्त्रमभिधास्यतीति शरीरं तस्य शिष्यान्त्रुते पद्यविद्याकंटात्मनम
दृष्ट्वा एषा कंठकृतौ शृंगे इत्येकं शब्दं प्रकृतं प्रथमं ॥ ॥ अथानादिमलापेतः सर्वकृतविविधः । पूर्ववत्पातित
स्याणोः पाराजालमपोहति । संबंधाभिधेयप्रयोजनानि प्रथममेव विवेचितानि । अथेतावन्तु वंगिक संबंधादिकथनादनं
तं विद्याल्यः पारः प्रकृत्यते । अथ वशाखेपति पशुपाशाख्यासुपः परार्थः पशूनामस्वानं आत्माशानामावैतस्या
नद्विलक्षणस्य पशुः पंचविधकृतकारितं । तत्कारकाणि स्वशक्तिरूपाणि मायादीनि चक्रिणचरीत्याद्या तत्फलं
चपमूनो अत्रुपहायो न कर्मणा परकैव ल्यासादनमित्याद्यभिधास्यमानं तद्गुभीकारेणोदं मूलसत्त्वं । अथानादिमलापे
तमिति । अथानादिशब्दः क्रियाविशेषणं । अथानादिकत्वा मलापेतः स्वभावनिर्मलः परमेश्वरः । तथा अथानादिशब्दो लापेत
श्चतस्रस्तोदास्यधत्तसमस्तमलोपुक्ताण्यवर्गः । किं व अथानादेर्मलापेतः स्वाभाविकमलविहाणात् परमेश्वरेण प्रक

पनादिरपि मुक्ताण्यवर्गश्चिरप्रसादप्रधानस्त
समस्तमलः अधिकारमलरहितः १

यस्य मलापेतत्वमनादि २

पतिः

सौ २

अथानादिकत्वेति टीका का २ः पु ५ रु तममध्यमाधमनेदनत्रैविध्यं प्रगटीकृतवान् । एतत्पतो मुखं पतितं मुक्ता

अथानादिमलापेतः स्वभावनिर्मलः परमेश्वरः । तथा अथानादिशब्दो लापेत

पञ्चमं १ श्रीमान्तिरुत्तमं वं करोति नाम्नीयान् श्रुतिश्रुतस्य सत्त्वाऽ
 किंवा पादच यथापादयोगपादाः ३ प्रकाशनं करोति ॥ अथवा यो जिनोतिरो जगत्ता मयं किंरो

पृष्ठे २० तं जगत्पतिः सृष्टे गौते न सहता वा हविर्गच्छति पुनः ॥ पाशसद्भावेत्यात्मनां जन्मस्थितिर्धंसति रोभावात्पदहसद्भावा
 भवतातिपतिपशुपाशात्मव्यतिरिक्तं न किंचित्तरायां तं प्रयोजनवत् ॥ एषेवान्येषामंतर्भावादिति त्रिपदार्थत्वमु
 क्तं ॥ किंच पाशजालमणो हतासपो हति किंवा हिताः किंवा चर्पाणो गणाः ॥ पतिपशुपाशोक्तो हि मश्वविद्याप
 दशतिपादचतुष्टयोपसैफः कृतः ॥ महार्तत्रमिति दर्शनांतरे भोधिकफलत्वात्किंवेदकत्वेन परत्वादा महर्तवितत
 नस्यमेपत्वा चतंत्रं ॥ केनैवापुनासृष्टेण सं हृत्पं सृष्ट्युनार्विल्लरेणोत देवप्रमेपं जगत्पतिः श्रीकंठनाथः शाह ॥ पूत
 सूत्रात्सर्वकृत्सर्वविदितिविशेषणद्वयव्याचष्टे जगज्जन्मस्थितिर्धंसति रोभावाविमुक्तपः कृतं सकारकफलं तेष
 मस्योतदेवहितेन सभावसिधे न भवितं यं जगत्कृता ॥ अर्वाकित्तेन वल्हासा नो सो निर्हेतुकोपिवा ॥ जगतो जन्म
 वृत्तं तच कस्य भोगोपयोगिपरिकरसहितस्यो नः पुन्यनततद्विषयो निष्ठुद्रावनं जन्मस्थितित्तिरिक्तानि २०

श्रीमान्तिरुत्तमं वं करोति नाम्नीयान् श्रुतिश्रुतस्य सत्त्वाऽ

संनि १

तस्माद्भिरस्य दृष्टानि सत्त्वाऽ

20

पञ्चना ४

अथ सर्वलोकस्य स्वर्गोचरे निर्योगं स्थापनं । अत आह न भगवो नावुपसंहारः । तिरोभावोपयावुरूपज्ञेयत्वावः ।
 १। स्थापयान्यवोक्तः । अत आह न भगवो नावुपसंहारः । तिरोभावोपयावुरूपज्ञेयत्वावः ।
 नपरिकल्पनमिति विप्रुक्तिश्चेनात्रानुधानरूपेण प्रहृत्येतत्परमेश्वरस्य संबंधिपंचविधं कृत्यं । कारकैः शक्त्या
 हिभिः फलेन च प्रुक्तिमुक्तात्मना सहितं ज्ञेयमवगोचर्य । एतच्च न माणा हिभिः कर्मभिर्वा निर्वर्तयितुं शक्यं । अत्रै
 तन्नात्मानपि प्रुक्तवेण । अथैवमलनिरुद्धशक्तित्वात् । न चानाश्वरे च कर्ता प्रुक्तः । यच्चैतत्सद्वादि कर्तुं शक्नोति सो
 वश्यं तद्विषयतः चिकीर्षितकार्यविषयाणां ज्ञानविशेषाणामंशे नापि वैकल्येन तत्कार्यानिष्पत्तेः । अतश्च सर्वक
 र्त्तृत्वस्य तेन च स्वभावसिद्धेन न गतः कर्त्तृत्ववितर्कः । अर्वागिमादिमत्वेन सिद्धे तस्मिन् प्रुपगममाने यदि कारणा
 तत्कृतश्चित्तस्यासावुपहृतस्यपि कारणं तत्कारणस्यापि कारणं तत्कारणमित्यनेन वस्थः । अथास्य विनैव कारणं स्व

मैत्रिकादि लुपिस्तस्मात्प्राप्तः ५ वा सना ८ समाप्तं कं दृष्टं

21

एते कलाई शरतिरूपिता जीवनिष्ठा निरोध शरेव = अनुग्रह शक्ति ज्ञायते

असदुपनिषादं कदाह न चेति १

मुक्तिः सत्त्वे सर्वतो मुखचैतन्य सत्त्वं मुक्त्यभावे सत्त्वं

सर्वतोमुखं मुक्तात्मनां सर्वतोमुखस्यैतन्मस्य श्रवणारित्यर्थः । न ते पातुत रा नी मेव तडुत एतरति जाये । सदस्यैः स
कार्यकारणकारणोभिधायमानतात् । अमुक्तावेव तथा विधेयैतन्मस्यैतः श्रवचतदनुपलंभा इत्यप्यतिरेकाभां सं
साधवस्त्वाणं सर्वतोमुखत्वं चैतन्मस्य कृतस्याशंका निरासा पाह । सत्यभासमानतादितादि । सत्यमनुपलंभः संसाध
वस्त्वाणं तथा विधेयस्यैतन्मस्य सत्ययासिद्धः । यं न का भावकृतो हि पो नुपलंभः सनाभावसाधकः । अपित्तमस
ति यं न के पश्चापमनुपलंभः सचं न का भावकृतः । अतश्च नासत्त्वं साधयति । तच्च सर्वतोमुखत्वं सदपि यस्मात्प्रय
तेततः के नापि पतिवृत्तिमित्यवसीयते । अस्माच्च हेतोर्नाशे निजसामर्थ्यस्यैव मुक्तैः स आत्मा वश इत्येवं हि ता
ये पदार्थमभिधापतृतीयपदार्थलक्षयितमाहा शरती शबले कर्ममाणा कार्यवत्तुर्विधं । पाशजालं समासेन धर्मानां
वर्गीकृताः । शरणातिप्रकर्षणाच्छायात्मानां इति पेरति शरतिः । सा भाविका शुद्धिर्मल इत्यर्थः । हिंसातं ये एते नी

के नापि प्रतिबंधकेन प्रतिबद्धं । प्रतिबंधकं तु = अविद्या ३

परमेष्ठ्यस्य ३

कमादि प्रागंतुको मलः १

सर्वतोमुखं तन्मस्यैव

उपसंभावः परमेश्वरस्य एकैव शक्तिः सा प्राणिनां समीचीनकर्मणि मग्री चेत् अनुग्राहि का भवति । असमीचीनसा मग्री चेत् तिरिच्छिका ।
शक्तिर्भवति ९

शृंगे ११

(22)

शः तदीयं वलं ते धैर्यशक्तिर्द्वितीयः पाशः । तदा ह्यप्रे वसति । तस्मात्माहेश्वरी शक्तिस्सर्वा उपाहिका शिवा धर्मावुवर्तनादे
यथाशक्त्युपचर्यते इति चिन्तते तत्फलार्थिभिर्गणितं कर्म । तस्य च नाहितमाद्यकोटेऽनुपलभ्यमानत्वात्ततः शरीर
वतः कर्मकराणां तस्य शरीरं कर्मरथं तान्मपि शरीरं तरेण कृतानि तच्च कर्मजमित्तसोयं तृतीयः पाशः । मात्स्यांश
त्वात्तनापलये सर्वजगतस्य शैव्यशक्तिमातीति माया । यद्योक्तं श्रीमत्सोऽभेये । शक्तिरूपेण कार्पाणि तस्वीनानि म
हास्ये विरुक्तौ च किमापातीति । सकार्येण कलादिना सहिते पश्यन्नादिकालीना । चतुर्थः पाशश्चेत्तदात्मना
सहजसामर्थ्यवति चैव कत्वात् पाशानां जालमिव जालं समासतः सहेपादुक्तं ह्येषां वपे धर्मा व्यापारस्तेनात्रैव पर
शिताः । अत्र चैव न स्वाभिधानेन सूचितास्तथापि पयावसरं वस्यते । अथ पदार्थवपे पसं होरः । इति वस्तुतः पसा
स्य प्राकरा रक्तं स्त्रुतेः । चर्पा योगकिपापारे विनियोगे मिधास्यते । इत्यमस्यैव पदार्थवपस्य विद्यापारे स्थितस्य

सूक्तस्य
१४

हाम
११

22

चर्पादिपादवेणविनिर्गोविभजनमभिधास्यते वसते एवं विवेन विधिमापत्तिः पाशोपशमनं कृत्वा परार्त्तकैव स्य
 होमवत्तात्मनामिति पतिपदमेव विवेकोभिधास्यत इत्यर्थः । तत्फलक्यतापादविनिर्गो गफलं मुक्तिमुक्तिरप्य
 नुपंगतः । परपरविभागे न भिद्येते ते त्वनेकया तस्य विनिर्गो गस्य विभजनस्य मुक्तिः फलं अनुपंगतः अनुनिष्ठ न्नतया
 मुक्तिरपि वसनात्तामोक्तिकरीतिभिः समभिलषितभोगोपभोगात्परातः परकैव स्या विभावः । तथा चोक्तं हस्तं
 हृतापां । हीताप्रतागतापतिगुणैर्मंडलेन त्वनंतः सिद्धामेवैकतृणादिनकमंडलोद्भासिदेहाः । मुक्ताभोगान् स
 विरमैस्त्वानिकापैरुपेताः स्वलोक्तं दाः शिवपदं देव्यभाजो भवन्तीति । ते मुक्तिमुक्तीपापरविभागे वदुधाभि
 येते । तत्रापि मुक्तिः पातालादिकलां ताधवर्ति विनिर्वैश्वर्य संपन्नतत्तदुपनाधिपत्तं । तत्तदुपनवास्तित्वाववापता
 एवं पा मुक्तिः परमेश्वरसायां । अपातमं वमं वैश्वर्यं । आसां वपया वदुमेदत्तं तथाप्रे वसामः । अथा नेमो दर्शनेभः को

श्रुतेः

षष्ठि पदार्थानि ध्यायकानि षष्ठिप्रकरणेति सांख्येतिष्ठति
इति षष्ठितंत्रं सारं २

मृगे.
२३

23

स्यपारमेश्वरस्य ज्ञानस्य विशेषरतिष्ठतिः प्रष्टुमाह वेदांतसंख्यसदस्यार्थिकमतादिषु ससाधनामुक्तिरस्ति कोविशे
षः शिवागमे वेदांतविशमते पूषनिषदादिशास्त्रेषु सांख्यमतेषु चैव तत्रादिषु सदसदादिनामईतोचमतेषु कलेकवि
तय प्रभृतिषु द्वादिपदार्थनादिकाणां ददिशास्त्रेषु आदिप्रमाणतौ गतादिमतेषु अपि पतो मुक्तिस्तत्साधनानि च प्रपते
। ततः कोसौ शिवागमे विशेषरतिविशेषजितासपा नद्यवसितस्य मुनेः प्रश्नः । न संदिग्धत्वेन । आशवेकविशेषसंभा
वनानि श्रुयतः श्रोतं प्रवृत्तत्वात् । नापि विपर्यस्तत्वेन । ते च विरोधिवत्तानमित्यर्थेनाप्रवृत्तत्वेन दर्शनांतरानभिनि
विष्टत्वप्रतीतेः । तत्र रागमक्रतामुक्तिस्तत्साधनानि च परस्मात्तेषु तेष्ववसरेषु प्रयुक्तैवानुभाष्यदृष्टपिषांतरातिना
स्माभिः पृथक् प्रपत्तेन दर्शयते । अत्र सिद्धांतः । प्रलोत्रसर्वदर्शित्वं स्फुटो वस्तुसंग्रहः । उपायाः सफलास्तद्वैद्यैवेस
वमिदं परं । प्रलोता रोहिण्यगर्भाद्याः काणादपतेजलिकपिलप्रभृतयश्च । तेषां सर्वताः । अपरात्वेनाभिप्रताः । स्वप्रमेया

ज. कृ. छ. १

७२

राम.
२३

म. मानिपानि सर्वदर्शनातिरेके दृष्टिरेतेषां पर्वगीता नानाकारकालात्प्रक
 एति त्वरि ९
 अंजनं विद्या ४

मृगं.
 १४

24

एवातप्रत्यपतो नानापादं धनविगमं विपक्षपवदिति । फलं चेहाने सर्वदर्शनदृशदोगापवर्गलक्षणतफलास्य रुष्टं उक्तं
 द्विष्ट्रीमन्मते गके अग्निहोत्रादिभिः प्रतासया चोदयणादिभिः । लो कत्रयेपिमोहं ते विमान स्त्रापशस्तिनः । अथाशुभः
 पक्ष्मा कमिष्टा कतशते विधेः । पागतिः शिवभक्ता नांशाद्ये नापिमहात्मनां । नसापतसहस्रेण प्राप्यते मुनिपुंगवेति ।
 अपवर्गो यस्मिन् दर्शने सर्वान्यागमागोचरात्तात्पर्यस्य गमप्रारूपां सांते न तेना सर्वसत्ता उपदिष्टा यामुक्तेषु
 क्त्वा भासता । उक्तं च श्रीमद्भार्गवोत्तरे । अतस्ते वेदेषु पुक्ता धर्मा धर्मसंपात्राः । ते च तद्वाच्यः प्रोक्ताः प्राप्यत्रपविवर्ति
 ता इति । अथ किंतु दर्शनानामस्फुटत्वमित्याह । वेदांतेष्वेक एवात्मा विद्विष्य क्तिललितः । आत्मे वेदं न गत्सर्व
 नेह नानास्ति किंतु न । तथा एको वशी सर्वभूतां तदात्मा एकं विश्वं ब्रह्मापः करोतीत्यादि कृतिभिः परमात्मेव सक राम
 लविद्विष्यद्वा विर्भावति गोभावप्रकृतिभूतः परिप्रार्थि दुर्गापेव भवत्स ते च । एकोपि सन् संसृत्यर्थं तत्तद्विविधमनो १४

भाविनिवृत्ता नाना सा विदुषो विजडवदनश्चरव-भाति १

इति प्रतिपत्तिवन्तः शान्तवन्त इति यथुत्तर १

विजडवदनश्चरव-भाति ३

24

लक्षणेन विभेदे स मा कंत रात्रि विभाषे पणावद्वगतो भुव्या यमवतीति वेदांत विदुः प्रतिपत्ताः स एव हि सत्तात्म नि
शांत उपायो रांत रवांतो बह्वे तुराग वा निव । अतो नात्म केवत यमि मुग्ध रवात्ते । न तु ततो न्यतर य किं विद्वतिष्ठते । ते
त्येव तथा तया वैविशे ला वस्तु तेः सत्तात्वा त हेत यति भास स्याद्विज्ञा रित्तान वत श्रान्तत्वात् । तथा चा हेतव्य गवां भ
र्तृहीः । तयो विरुद्ध मा का शंति मिते पृथु तो जनः । संकीर्त मि व मात्रा मि श्रवा मि र मि प सते । तथैव ममूतं व
स्मर्तिर्विकार मविश्या । कलुष त मि का पन्नं भद्र रूपे प्रवर्तत इति । एवं चा मित्र मे वेदं प रं व स प र मा त्म लक्षणा मन
सा हि संसार धर्मेः सुखदः एवा हि भिर्गोः परमात्मा तु स्मरवां भः प्रतीवं व भेदे रूपा धि मि र मि त्रो पि मि त्र र व शति
भाति । तथा च श्रुतिः प पां संजो ति रात्मा विवत्ता न प्रो मि त्रा न । को न ग कु न उ पा धि ना कि प ते भे रू पो देवः
क्षेत्रे धे व मने यथा त्मेति । तदेत श्रो प प च तो पतः । प्रीति ता मात्र मे वेदं नि श्रु यः कि त्रि वं धनः । उ मि त्रु प प स उ प प ति प

द्य २

५२

मृगं.

१५

(25)

प्रीतिचक्षुःपरिहोणपद्येतरेण क्रियते को ममैव तिष्ठतां न तत्रा मा गिक शिवात्मात्यति तमात्रमेवैतत् न तत्रैतत्
 श्रोतादिर्ममैवः। तत्रा वा त्रिभुवः किं निबन्धनं किमाश्रयः। प्रमाणानिबन्धनो हि निश्चयः तत्र त्वमेव च वच्छापन समर्थ
 भवति नान्यथा। अत्र प्रमाणं प्राग्वत्तावकुतिरूपः प्रदर्शित एवेताह। अथ प्रमाणं तत्रात्मा प्रमेयत्वं प्रपद्यते। यत्रैतत्
 भवेत्तत्र च तद्व्यपि स्थितं। परिप्रमाणमसत्यरूपं परमार्थतः परमात्मन एव सत्यत्वात् तथा विधेन प्रमाणेनैतत् प्रतीय
 माणा मनो निर्मितेन प्रदीपेन संतमसा वल्लितपदार्थविवेचनप्राये। अथ सत्यमेव प्रमाणं। एवं तर्हि स परमात्मा प्रमेय
 तेन स्थितः। प्रमाणं हि प्रमेयं परिच्छिन्द न प्रमाणता मासादयति। तत्रैतत् प्रमाणं तैवा स न स्यात्। किंवा त कि
 मत्यतः। यत्रैतत् तर्हि तयं प्रमाण प्रमेयलक्षणं। तत्र प्रमातृ प्रमित्यात्मकमन्यरपि द्वयप्रमोत्य सत्यपेक्षता तर्हि स्थि
 तमेवान हि प्रमाता ईकर्ता ईमंतरेण प्रमाण प्रमेयोः कचि किंचित् करत्वं कारा कर्मणोः क्रिया सिद्धौ कर्त्री श्रपतात्।

एव १५

25

प्रमितिः पिक्रिया रूपो वा पा रत्नेभ्यः पृथगे वा न्व पयतिरेका भाष्ये उपलभ्यत इति च तदुपमवशं भावि । पहादाक्षपादः । न तत्तु पुत्रैवं विधातुं सर्वे पि अवहारः परि समाप्यत इति किंचात रस्य तत्राह । अद्वैत हा निरेवं स्यान्निष्प्र माणा कता न्यया । भोग साम्या विमोक्षौ च यौनेष्टा वा त्म वादिभिः । प्रमाण प्रमेय अवहा गंगा करणो सत्यद्वैत हा निरतः स्वांशुपगम विरोधः तत्पत्तुवेतु निष्प्र माणा कतं किंच भोग साम्यमविमोक्ष आत्म वादिभि रन्युपगमो दोषो यस्य ते । सर्वे वा त्म वादिभिः प्रत्यक्ष विरोध भीरुभि र्दृश्यमानं भोगं वैचि अमवश्या भुपेयं । आत्मनां च शुक्तिरेष्ट्या निश्चेय सहेतु तैपेव शास्त्राणां प्रवृत्तेः । तदिह । नास्ते कस्य चिन्मापं न चैव सुरुतं विधुः । तथानकर्तृत्वं न कर्माणा त्मभुपगमा द्विविध फलदापि नां प्रतिनियतं तु कृत तेन भोग प्रतिनियमकारिणां कर्मणा मेवाभावाद्भोग साम्यसंगो दुर्निवारः । आत्मना ताते हि कश्चिदुःखितः कश्चित्तु पितरतिभोगं वैचि अमुपपन्नं । न न्यथा । यत एव संसारितापाः प्रभवस्तत्रैव निरंशे

मृगं-
१६

26

परमात्मनिषदिलयो मोक्षस्तत्परिपित्त एव सा दुर्भावः पुनश्च मोक्ष इति सेयं गता उगति का । ननु मोक्षः । तथा ह तत्र भवा
नवधृताचार्यः । तस्मिन्नेतन्मोक्ष इति विज्ञाननिष्पन्ना अपि मुक्तयः । भवेत्तेन विस्वात्मभवा इव कृष्टयः इति तत्र मोक्षभा
वात्तदुपायानामात्मावा अरेता तथः श्रोतव्यो मतः । यत्परीनामानर्यकमपि वा अस्मपरमात्मनश्चेतनाचेतनवि
श्वोत्पत्तिहेतुत्वे चेतनाचेतनत्वं प्राप्तं । कार्पाणां कारणसभावात्तथा तदुक्तः तदतदपि गोभावात्तदतदुपदेष्टव्यं
ति । तत्र च विरुद्धयो रन्यो न्याभिभवैर्नैवा स्मलाभाद्वा भावणो रिवेकस्मिन्काले चेतनाचेतनसभावयोः परमा
त्मन्यवच्छान्नोपपद्यते । यथा ह तत्र भवान्वेदस्वतन्मनः । विरुद्धा वैककाले स्तौ धर्मा वैका अपंगतौ । रते रतनाशक्तौ
कुरुतो लोपमात्मन इति । नवास्यानंगत्वात्कोनचिदंगेन चेतनत्वं केन चिच्चाचेतनत्वं पुक्तं । सांगत्वात्पुपगमे तुक्तं
सूत्रादिवत्कार्यतात्परमकारणात्तादात्म्यः किंच । पद्यउपादानकारणात्तत्र हचेतनं । यथा मृदादि । अचेतनश्चाप्यपर

एव
१६

26

मात्मा उपपादनकारणत्वात् तच्चेतनत्वेनास्योपादनकारणत्वं । अस्त्यचेतने को दोष इति चेत् तच्चेतनानां कारणं स्वयमचेतन
 न इति विविच्येयमिति । अचेतनमाश्रयमात्रमेवास्मदुद्दिष्टमकर्तृत्वविधिस्तस्मिन् गरीव न स्वकार्यजनने सामर्थ्येऽपि न च
 हकत्वेन स्वसंवेदसिद्ध्या आत्मानो भोक्ता एतत्तत्रात्र सत्यं तेनेषु साधयत्वात् यथा हि वदचेतनाः प्रसज्यं तदप्यनेकदो
 षा अप्रसज्यमात्मा हेतुस्यानुपपत्तिः । अथैवं वेदांतवादिनां मते निराकृते कापि लोकात्पुनरुप विवेकता
 नान्निश्रेयसावाप्तिर्भवति । यथा वाहुः । एवं तत्ताभ्यामात्रास्मिन्नेनाहमित्यपरिशेषात् । ऐकान्तिकमात्यं
 तिकमुभयपैकैव ल्यमाप्नोतीति । अतिरिप्याह । अनामेकां लोहितशुक्लश्यां वद्वा प्रजां जनयंतीति सारूपं । अजो ह्ये
 कोऽप्यमाणो नुशेते जहाते नांशुक्तभोगा मजो मरति । एतदपि निराकर्तुमाह । सांख्यज्ञानेपिमिष्यात्वं कार्यकार
 णादुद्दिष्टः । सांख्यज्ञानेप्येतदसम्भक्तत्वं । यत्कार्यमायोद्भूतकलाजनि ते प्रधाने कारणबुद्धिः । यमकारणताप्रमः ।

मृगं.
२७

(27)

मूलप्रकृतिरविकृतिरिति हि तेषामभ्युपगमः। कलादीनां तत्त्वानां दृश्यकृद्युपलभ्यमानप्रयोगानां कारणाभूत
स्य जगत्त्रिविधभूतस्य मायात्मनो न वगमात्। उक्तं च क्वचित्। गुणतत्त्वोर्ध्वभोग्यस्य कर्मणो नुपलक्षितः। कैवल्यमपि
सांख्यानां नैव पुक्तमसंज्ञादिति। तदर्थः। येषं काणिलैः परमकारणतया परिकल्पिता सत्त्वरजस्त
मो लक्षणगुणव्यवसायात्मिका प्रकृतिस्तस्यास्तावन्नगुणो भोक्तृत्वं। गुणा एव प्रकृतिरिति ते हि प्रतिज्ञानते। गुणो मो
नयते चावश्यमनेकत्वमस्याः। यथा चैतन्ये सत्यनेकं तत्कारणोत्तरपूर्वकं पथा तंतवो मृत्तिं वा सति च कारणोत्तर
पूर्वकत्वेन परमकारणता। अत्र ते प्रष्टव्याः। यदुत दृष्टदृश्ययोः संपोगः संसारहेतुः तत्पूर्वकश्च विद्यो गोपवर्गकार
णमिति पठ्यते तत्र संपोगस्तत्तुं प्रधानोर्दृष्टदृश्यलक्षणा एव न परस्पराल्लेषरूपः। उभयोरप्यमूर्तत्वेन तादृश एव
स्यानुपपत्तिः। प्रधानं च न सत्तादृश्यमप्रत्यक्षत्वेन तस्यैव श्रुतात्। न च महर्षेकादिह रूपेण परिणतेः दृशत इष्टं शक्येति २७

नतश्च कथमनपोराद्यः संयोगः। न ह्यनानु कथं तत्सर्वज्ञो वियोगः। एवं च संयोग वियोगादुपपत्तेरकारणत्वमेव पुरु
 षार्थ प्रतिप्रधानस्य **तश्च** मिथ्यात्वमेतदियस्य ज्ञानस्य। कतरमाद्य **अकर्तृभावा** दोषश्चाशुभोक्तुः पुरुषस्य भोगापत्ते
 न हेतुन भोगसाधनेति हि द्वेषोर्त्तकत्वे हि पार्थे भोगेन च स्वस्वः स्वदेहात्मना फलेन च किंप्रपो जने। पतश्चास्य भोग
 सत्त्वधिकरणतत्साधनसहितोक्तिः। अतो भोक्तृत्वमपहोतमशक्तं। **अशुभोक्ता** सकथमकर्ता। **अकर्तृ** रिकारणा
 दिसंबंधस्य निरर्थकत्वात्। **इति** पात्मकत्वमेव स्वस्वपंचैतन्यस्य। तत्तश्च कर्तृत्वनिरासा ह्यपि निरास्तं। संवेदन
 स्यापि किपात्मनः कर्तृत्वानपगमात्। न ह्यकर्तुः संवेदनं चाप्युपपन्नं। **तश्च** सांख्यज्ञानस्य मिथ्यात्वमाह। **सा** तं आ
 द्य **चित्त** तः। अचेतनमपि प्रधानं। बुद्धिमत्कर्तृपेराणां विना सातं ग्रेण कथं कार्यकरणोपवर्तते। न ह्यनुसंधानमूल
 म्बुद्धिमतोपि धुण्वाकीरस्येवाक्षालेखने प्रवृत्तिर्मुक्ता किंपुनः परिणामिनो जडस्य। **पश्चात्** चेतनः पुरुषः स तदधीनो

मृगं-
१८

(28)

नक्तर्ततिप्रकृतिस्त्रानात्रेषुक्तिरुचिता। रसनीमनेकांतवादिनिगकरणापसंख्यातस्तन्मनं पूर्वपक्षपित्तमुच्यते। रस
मपरार्थासुजीवाजीवास्वास्वयः। संतरेनिर्नरश्चैववंधमोहाउभापि। एतद्वाहलंछिताश्चैते सर्वे नैकांतिकततः। त
त्रतावजीवपरार्थस्तत्रैव रत्याजीवास्तिकापसंतपापरिभाषितः। विविधश्चासायनादिसिद्धमुक्तवधुभेदात्। अत्राना
दिसिद्धोहूजीवास्तिकापाद्यः। अपेतमोहादिपेक्षोपुक्तः। तदावृत्तस्तुवदः। अजीवपरार्थोपि पुद्गलाकाशधर्मा
धर्मास्तिकापैश्चतुर्भेदैर्मित्रः। अत्रापि पृथिव्यादिमहाभूतानि वत्सारित्वा गुल्मादिलतादिरूपं स्थावरं। नरपुत्रो
उत्तरेदजोद्विजमेदभिन्नं जंगमं चेति षट्प्रकारोपेपुद्गलास्तिकापः। आकाशास्तिकापोद्विरूपः। लोकाकाशास्ति
कापोः। लोकाकाशास्तिकापश्चेति। लोकानामंतराकाशं लोकाकाशमिति स्मृतं। अलोकाकाशास्तिकाप
श्रवहस्तेषां स कीर्तितः। धर्मास्तिकापः पुद्गलास्तिकापादयो भूयहेतुः। अधर्मास्तिकापैश्चैते पोपित्तत्पतिव

राम०
१८

धकृदिति अपमसावजीवपदार्थश्च तद्व्युत्पत्तिः । आस्रवश्च स्रवश्च दीप्तिपञ्चकस्य पथासंघर्षः । तथा चाहुः । इति
पिबनिकल्या । भुवा भुवा च स्रवश्च दीप्तिपञ्चकस्य पथासंघर्षः । तथा चाहुः । इति पञ्चमलक्षणेति
पृथानमास्रवनिरोधात्मकत्वात् संचरणोत्पास्रवमिति संवाः । तस्य शिलाशपनकेशोऽस्रवश्च नास्ति पः संचपनिर्जा
र्णार्थं कर्मनिर्जाशश्चेन्नोच्यते । तानानि पसंसारणकारणं मोहादिदृष्टविभोगणः स्वातंत्र्यविद्यातदेतत्वाद्धं ।
उक्तं च । मोहादिकोगणश्चेत्तवंधो जीवस्य कलितः । लोहपंजरसंबद्धं पथासि संजलाशये । अलावुकमधोपातितं
जीवः संचनरतिप्रतीणसर्ववराणां तत्त्वात् संचासावूर्ध्वपथासादनं मोहः । पथाहुः । लोहपंजरविच्छेदात् संचने
लावुकं पथा । आगेदृष्टितया मोहं जीवो मोहादि संचपात् । नित्यबोधत्वाद्ये स्वयमेव पुक्तः सति प्रतीतिः । एते च संचप
दार्थाः स्याद्वाच्यताः । तथा हि । देहग्रहणात् पूर्वजीवः किमस्तु ननेति पः पण्डितः । तेन प्रत्यनेकातवा दोषपणं तव ।

ਸ੍ਰੀ.

22

स्यादस्ति स्यान्नस्ति स्यादस्ति च नस्ति च स्यादवक्तव्यं स्यान्नस्ति च अवक्तव्यं स्यादस्ति च नस्ति च अवक्त
 व्यं चेति । अत्र हि यद्यप्यनुपपत्त्यं तत्तत्सदसत्तया समाधेयं । तत्र वाच्यतया वाच्यतयापि च विरोधो नानिस्तद्यदानीया इति
 सप्तमं गमो घञ्ज्ञात्वा ता मनेषमिह किंतु । एतस्यादस्ति स्यान्नस्ति स्यादिति पुद्गलिभिर्ध्रामते जगत्सर्वमि
 ति । ननु च अनेकांतवादिना तावदेकांतानभ्युपगमात्त्रिपमेनानेकांतवादीभ्युपगतयः । तथा च सप्तमिदं एवैकांत
 इति । कुतः सर्वत्र सप्तमंगा । नैष दोषः । अनेकांतवादेयेकांता नभ्युपगमात् । एतः स्यादेनेकांतः । स्यादेकांतः । स्या
 दनेकांतश्चैकांतश्च । स्यादवक्तव्यः स्यादेकांतश्चावक्तव्यश्च । स्यादेनेकांतश्चावक्तव्यश्च । स्यादेकांतश्चानेकांतश्चाव
 क्तव्यश्चेति । तदेतच्चेशतोद्वेषितमाह । तदेव सत्तदेकादिति केन प्रतीयते । स्यादस्ति स्यान्नस्ति चेति पडक्तं तदसंग
 तं । न हि यद्येव वस्तु अर्थक्रियाकारितया सत्त्वेनावगम्यते तत्तदानीमेवासत्त्वेनेकांततः कश्चिद्व्यवेतिकः किं ना

तुद्धान्तमतिः पुनः प्रसूत इत्येवमिति प्रत्यपकारिणि यदाहौ नाप मल्लीति बुद्धिं कुर्यात्। असति च तस्मिन् च लोपा
ख्याविशिष्टाणि सन्तानि चिनुयात्। विधिनिषेधरूपयोर्भावाभावयोः परस्परपरिहारेणैवात्मना भात। अभावो हि
तदसंभवलक्ष्य जन्मापि परिहृतैर्नैव भावेन साहित्यात्तदानीमभाव एव न स्यात्। ननु मर्दने नैव तस्य स्वरूपसिद्धेः। एवं
भावोपि परिहृत्य प्रतिपक्षेणाभावेनाव्यतिरिक्तो भवेत्तर्हि भाव एव न भवेत्। ननु घटरूपेणात्मानातिघटः परा
त्मना पररूपेणात्मानातिघटसंश्रुतः। ननु तद्युक्तं। किं किलैतावता प्रतिपादितं स्यात्तदघटः परात्मनानभवति
घटे वाप्येनाति तदेतदभिमतमेव। अतएव तत्काले न तत्र विद्यमानत्वात्तदा द्विषमानो यं घटो न एवेति सिद्धं सा
ध्यते। तदाह। सत्यदसदस्य च तदेवं सिद्धसाध्यता। ननु स्वात्मनाप्याघटः स्वसामर्थ्यक्रियां करोत्येवं परात्मना
पितत्कार्पकुर्यान्नवकरोततः परात्मनानातिपरिहृतात्मनापि परात्मवन्नस्या तदसकार्यमपि न कुर्यात्तस्मादस्ति

मृगं.

३०

(30)

वनान्तिचेतुक्तं। तथैतद्धृतमघटत्वं परस्परमभिन्ने। मेरेद्वितुद्वाभिधाना उरुतिर्न स्यात्तद्यदश्चाद्यदश्चेति सा सामा-
नाधिकरण्येन भवेत्। अन्तिचेतत्तस्मादुभयात्मको सौकमेण तद्धाभिधेयता पुद्गलस्यातद्यदश्चाद्यदश्चेत्यविशेष-
ः एतदप्युक्तं। पतोनास्तिकं शिश्नमेव तयादि। अद्यदशेद्यदो न भवतीति प्रसक्त्यप्रतिषेधो वा स्यात्तद्यदादयः पदा-
र्थित्वेन पदुदासः। आद्ये पदे घटश्चाद्यदश्चाद्यदश्चाद्विपुक्ते घटाद्यदयो रथ्यतिरेकात्तद्यदस्याभाव एव घटस्य भिद्येत्।
एवं चेष्ट्यमाणो सर्पभावेऽपि सर्प एव स्यात्। तथा च सति सर्प इव तदभावाऽपि भवेत्स्यात्। स सर्पनिः सर्पदेशयोः
समसकोपलंभो भवेत्। पदुदासपक्षेऽपि घटत्वादयदत्वं भिन्नमेव परत्वादिर्न कथ्यते। तच्च घटत्वादिन्ने। अमेरेदि-
द्यदादिष्वपि परबुद्धाभिधाना उरुतिर्न स्यात्। यदा रावपि सद्यदस्य पशुन स्यात्। तस्मान्न घटाद्यदयो रमेद्विति। त-
सदसतोरैकाग्रपक्षे। किं न अस्मिन् यत्तच्छेषमित्यपि युवते उवाः। नेकवतश्चेत्तात्तः स्फुटमेवोभयंततः। परापि स

राम-

३०

५७

दसकृदभिधेयं श्रेष्ठा श्रेष्ठत्वं वक्तुं न हि तद्विदो नैकत्राभिदधति । तस्यापि भिन्नविषयतात् । न हि देवा श्रेष्ठं तदेव
श्रेष्ठमिति वक्तुं शक्यं । अपमेव हि भावानां भेदः । पद्विदुर्दधर्मा ध्यासः । अथ मते पतच्छ्रेष्ठा श्रेष्ठत्वं तदेकत्र संभवत्येव । च
पेक्षावशात् । यथापि देवदत्तोपसदसकाशाद्यभिदधः चैवापेक्षया तनीरूपरति । एवं तर्हि यत्तदस्य श्रेष्ठत्वं । चैवस्य
च श्रेष्ठत्वं मित्यभेदं । तत्र तस्योपेक्षातः । एवं भिन्नं लक्ष्यं परिपश्यंत्यपेक्षिकत्वादसत्त्वं । अपेक्षाहिना मनवास्तवी । तस्याः कि
ल वक्तव्यः सति सद्भावे किं योजनं । सिद्धसत्ता कृतेनानपेक्षत्वात् । तथा चाहुः । संश्रु सर्वो निराशं सोभावः कथमपे
क्षत इति । न चालक्ष्यसत्ता केव लक्ष्योपेक्षायाः किमपि करणीयमस्ति । तस्यासत्ता देवतद्व्योपेक्षानुपपत्तेः । तद्विदु
मुक्तं । अपेक्षानसत्ता सिद्धे सिद्धेऽपि नासत्तामिति । तदेवं न कथं चिरपि सदसत्तो रभेदोपपत्तिः । अथ चेन्नदस
द्भावे सदस्यकृतोपपत्तेः । तत्कर्मसंकारभया दव्यापित्वं च तेजः । सामान्येतरसंबंधज्ञानाभावाच्चेतसः । तस्य देहात्पूर्व

मृगं.
३१

(31)

सहस्रतेनाभिमतस्याप्यपकत्वात्प्रह्लांतोः सहकर्मसंकरः संकतो। अपकत्वे हि विप्रकीर्णानां कर्मणां मोहोऽत्र
तिनियमः किं कृतः। अथापकानां तेषां प्रत्येकं व्यवस्थितो मोहो हि वंधपश्य एव तन्निपातकरितिकर्मसंकरमप्याख्या
पकत्वे च तस्य उर्बुक्ष्यः जगुः ऊचुः। कुत एषां मंदबुद्धितमिता ह। सामान्येतरसंबंधतानाभावात्। सामान्येन अनादि
कालीनेन आत्मनोऽप्यपकत्वेनपः संबंधः सर्वकालभाषितेन साधारणमस्परतोऽणवपुक्तावेव संजातं जातया रूपे
णातपोर्त्तानं सम्पन्नवबोधलेषां पुद्गलवादिनां नास्ति। यदि ह तदेवं बोध एषां स्यात्तदा नैव मपुक्तामेव कल्पयेत्। मो
हादिपाशावतुहसहजं व्यापकस्वभावस्यात्मनः स्वभावतएवाप्यपकत्वाभ्युपगमो यत्तस्य विरुद्धत्वात्। तद्विहितं
प्रागप्यपकः सोऽंते कथममोहो भवेत्। रुचिकासादिधर्मी चेत्ततो दोषपक्षेऽतः। आकृष्टं सर्वं सारावस्थायामप्यपकीराम
पः सकथं मोहो व्यापकः। अथापकत्वं च तदानीमप्यभ्युपगंतुं मपुक्ता एव हि संसारमुक्तपोरविशेषः स्यात्। अथ तथा ३१

81

विषयधर्मस्यविकाससंकोचधर्मित्वमभ्युपगम्यते। पदुतसंस्तुतो संकोचमेति युक्तौ तु विकसतीति ततो विपरिणामितेन
उत्पाद्यनेकशेषसंततिः प्रसज्यत इति न कथं चिरपिसहसद्वादिमत्तमुपस्थापयितुं शकं। **सं**नापादार्थि कश्चन प्रदर्शि
तमुक्तिनिराकरणापाह। **प**रार्थपरितानात्मिकात्मानं निवर्तते। एतद्देवो मम त्वं च तद्विशेषगुणास्ततः। **क**म
शो विनिवर्तते हेतुसंयोगज्ञापकः। सापुक्तिर्जज्ञात्मा ततो युक्तः शबो न के। इत्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवा
यानां पक्षोपपत्त्यानां साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानं निश्चयसहेतुरित्यभ्युपगम्यते। इत्यादिपरार्थषट्कस्य यथा ब्रह्मा
नादत्तानि नित्यौ रगादिशेषोपशमे बुद्धिस्तत्तुः। एवञ्चादौ पश्यत्तु धर्मा धर्मधर्मसंस्काराणां नवानामात्मगुण
नां हेतुसंयोगज्ञातकमेतानि नित्यौ पापुक्तिः सा बुद्ध्या युपरमै सति आत्मनस्तदिना कृतस्य किं विदुतो परमात्मा
उत्पादपांगीक्रियते। ततः शबेपि किं न युक्तः कल्पते। तस्यापि बुद्ध्यादिगुणा विरहेणो ज्ञात्तानादिविना कृतत्वादिनि

शृंग.
३२

(32)

भावः तत्र सौगत्युक्तिनिवृत्तिर्वाप्यतन्मतमनुभाष्य इष्यति विच्छेदकस्य कर्मादेः सृणिकत्वात् मुहुर्मुहुः ॥ य
ज्यते जायमाने वृत्तिरिति मतापरेः ॥ विच्छेदानं प्रकृत्य रूपं संवेदनं सा विच्छेदकस्य च कर्मादेः कर्मणो व्यापारस्य
योगसंग्रहणोर्ध्वदिवा कर्मणो ग्राह्यस्य घटपटादेरुद्दिश्य ह्यणत्कणस्य च ह्यणदेः सहकारिणा आलोकादेश्चा
नतिस्त्वेर्षात्यतिह्यणमुत्पद्यमाने वयमज्यते प्रकटीभवति ॥ अयमर्थः ॥ वृत्त्यमाणा सत्कार्यकारुणा अभिव्यक्ति
तिरो भावभाजाम्भावानां व्यापारभेदेनावच्छादेशकालादिभेदेन चानतिस्त्वेर्षाते ह्यणमपि ॥ तत्र दुपाधिभे
दमुहुर्मुहुर्न्यमाने सृणिकं तदेव प्रमाणा मिति परमं ते ॥ तदाहुः ॥ नित्यं प्रमाणां नैवास्ति प्रामाण्याद
क्तसंगतेः ॥ तेषां नित्यतया तस्याश्च ध्रौव्याक्रमतन्मनरति ॥ विदेव हि सा सृणिका तत्र ह्यण्यकाशरूपा नु भवे ताम
सिद्धान्तोत्पत्तिरिति आत्मा विद्यते ॥ संवेदनव्यतिरिक्तस्य भेदेनावतिभासनात् ॥ यथाहुः ॥ एकमेवेदं सविद्रूपं च ३२

षविषादद्यनेकाकारविवर्तपर्यामः। तत्रपयेष्टं संताः किंप्रतामिति। संवेदनएवज्ञानिकेन लयागप्रकाशवत्स
 दृशपरापरोक्षनिधमादिकलेन स्वेष्टमथातोपतरत्यविद्याजनितासेपमात्मदृष्टिः। तदुक्तं। मिथ्याद्याये हृणा
 र्थोपज्ञोऽस्यपि भोक्तारिति। आत्मग्रहेदिसति तद्व्यपारत्वाभिमानात्सपरमेदः। ततश्च एगदेष्टाद्यनर्थोद्वा
 दात्मग्रहोवेदसति भगवतोऽस्य गतेनैरात्मभावोपदिष्टः। यदुक्तं। आत्मनिसति परसंतात्त्वपरविभागात्परि
 ग्रहदेष्टोऽनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वदोषाः प्रजापंतरति। ननु भुपगतस्याणात्मनो नित्यत्वं घटेनेपत्स तत्सर्वज्ञ
 तिकं। अस्य कस्यकमप्योगपद्याभ्यामर्थकिपावुपपत्तेः सत्तापाएवासिद्धत्वात्। तदुक्तं। अर्थकिपासमर्थयि
 तद्व्यपरमार्थसत्। असंतो ह्यणिं कास्तस्मात्कामविरोधतरति। तदादि। नित्योभावः क्रमेण कार्यकिपां
 कुर्याद्युगपदानतस्य तावत्क्रमेण करणमुपपद्यते। यस्मादपमप्रयुतोऽनुसन्नस्तिरैकस्यभावः सचकालांतरनिर्व

मृगं
३३

(33)

त्यमर्थक्रियांतदानीमेवकिंनकरोति। न ह्यसाववसरोंतरकरणीपंस्वभावांतरैण कुर्यात्स्वभावस्यैकरूपत्वा
तत्त्वभावमयाभावेहितद्वतोपितद्वयतिरेकादिनाशतस्ततश्चानित्यत्वं। अथोच्यते। सपदार्थोर्थक्रियांकरोत्ये
वपदिसहकारिणोस्यसन्निहिताः सुस्तस्मिन्निधानादकुर्यात्तस्यनास्योपालंभयोग्यत्वमिति। नैवं। सहकारिणो
स्याकिंचित्कस्यैकिमर्थतानपेक्षते। किंचित्करत्वेतत्पतेकिंचित्कुर्येति तत्रतोऽवतिरिक्तं। अतिरिक्तं
वायतिरिक्तकरणीकिंतस्यतद्वेक्षणा। तद्वयतिरिक्तकरणीसएवसहकारिभिः। क्रियतइत्यापाते। नवा
स्तुिरस्यकरणीपुपपन्नं। तत्त्वभावस्यसतसहेतुभाएवोत्पत्तेः। कृतस्यचकर्तुमशक्यत्वात्। अथस्तुिरस्वभा
वस्यास्यसहकारिणोतिशयाधानंकुर्वन्तिपेनकालांतरेर्थक्रियांकरोतीति। एतदस्यसत्। यस्मादनादिताति एव
शयात्त्वभावादितातिशयोत्यएवेतिस्तुिरैकस्वभावतैवबुध्यति। तथाहि। सहकारिणोतिशयोत्तमोसपूर्वो ३३

मन्त्रानादित्यतिशयसंभावः स्वतएवविनष्टोमुपपन्नः। तस्मान्मन्त्रसंभावत्वेननाशहेतोःपितृवाकिंचित्क
 रत्वात्। विनष्टोद्भवसंभावत्वेनोपपत्तिरस्यसंभावस्याविशेषात्प्रतिज्ञासमितिज्ञातकतात्वेननित्यस्य
 क्रमेणार्थक्रिया। नापिपुण्यपत्तकरणामुपपद्यते। यस्माद्योगपद्येननिर्वर्तितार्थक्रियोपितस्मात्संभावान्नवि
 मेत। अतएकसंभावत्वात्संभावविशतोसंभावहानिः। सगिकत्वमेव। अथत्वात्संभावानंतरयोगः। किंतुन
 कौत्वेनार्थकार्यस्यतपविपाकः। कृतस्यपत्तर्तुमशक्यत्वमेव। तस्यपुक्तं। तस्यतावदर्थक्रियामकुर्वतौस्ये
 वसत्तायाएवदुर्लभत्वात्। अर्थक्रियासमर्थयत्तद्वपरमार्थसहितकत्वात्। अर्थक्रियाकरणलक्षणात्संभा
 वान्तरकरणात्मकसंभावोत्पत्तेरिति। अथमस्यनसंभावानंतरयोगः। परित्यक्तयोगपद्येनापिकुर्वन्नवरतंकरे
 तितरासंभावविशेषात्सर्वदासर्वार्थक्रियाकरणसंगति। सगिकमेवेदंवेदं पुक्तं। नतुतद्यतिरिक्तनि

मृगं:

३४

(34)

सात्मसिद्धिरिति पूर्वः पक्षः सिद्धिर्नास्त्येव सत्कर्मणो भोगादतीता उभयस्मृतेः । तेनैतत्तत्त्विकत्वं संवेदनस्य
नेन तस्य भावनाभ्युपगमने च न प्रकृतं । स संवेदनसिद्धस्य स्थिररूपस्यापरोक्षस्यात्मनः प्रकाशनात् । न च सदृशपरा
परस्त्राणोत्पत्तिविषयत्ववत्त्वात् त्वेयमप्यारोपितमित्युक्तं । तदुक्तं । सात्मनिक्रियाविरोधादप्यारोपानुपपत्तेः । यद
पि क्षणभंगसाधनार्थमस्तत्त्विकस्य कर्मयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्सत्तापाएव सिद्धतायत्तत्त्वत्तत्त्विक
मित्यनुमापनयत्नेन कृतं । तत्त्वसंवेदनलक्षणप्रमाणकचित्तत्वादुक्तं । अस्तत्त्विकस्य सतः सर्वस्य संवेदनस्या
उभयसिद्धतात् । अनेकात्मिकं च सर्वस्य सतः तत्त्विकत्वेन व्याप्तिप्रदर्शने सति । तत्त्विकस्य परमार्थसत्तौ वैध
र्म्यदृष्टान्तस्यासंभवादिपक्षव्यावृत्त्यदर्शने न हेतोः । केवलानपिनो गमकत्वाभावादिदृष्ट्या यं सत्त्वारब्धो हे
तुः । साध्यविपर्ययेण तत्त्विकत्वेन सर्वार्थक्रियाकारिण्यस्य हेतुसिद्ध्या तत्त्विकत्वात्परमार्थसत्ता साधना ३४

34

यं नित्यसकमपोगपया मयर्थकिपाविरोधादिति हेतुतरे। तस्याप्यपि सिद्धत्वात् पुनः। न हि नित्यः कश्चिदर्थो
भवद्विरभ्युपगतोपचापे हेतुः सिद्धः स्यात्। न चानित्यस्यापि मत्तया देयस्य कमेणानेकदेशच्छांत्तात्ताभावा
स्य काशयतोऽप्युपपन्नैकग्रहणतान्यदपरादीनवभासयतः कश्चिद्विरोधः। अपि च न तावत्तत्त्विकं संवेदनमनेक
तत्त्वानिर्वर्त्यार्थकिपावुद्धानसमर्थेषु सत्तनंतरं हेतुमत्तत्वरूपपक्षयोगात्। न चोपपत्तिं लब्धैर्यत्तत्तद्यापारनिर्वर्त
नसमं। तस्यैव स्वात्मसंधारोपायपक्षे रित्युक्तत्वात्। आलोच्य स्यात्तत्त्वत्वेनार्थकिपावुद्धानसंवेदनं। वक्तृत्वे
च स्थितौ वावबोधणात्मरूपत्वेनास्माभिरभ्युपगमात्। तस्मिन्नेहः। अत्रापि नित्यस्य सत्ता संज्ञानोनकयंचि
दुपलभ्यते। तस्मात्तत्कर्मवुद्धानदर्शनात् यथावत्तावत्तत्त्वमेवाव्यविद्यात्मनः। त्वेयं। तस्यैतत्तत्त्विका
कत्वेन पुनः। कर्मणो भोगात्तत्तत्त्वानंतत्त्वपि निवित्तानेकर्मभोगोऽप्युपपन्नः। येनैव हि दृष्टं संवाक्यार्थादिकर्मकृतं

मृगे-
३५

(35)

तमेव तस्य भोक्ता उपलभामहे। दृष्टव्या दृष्ट कलना प्रकृति मतीषु भयजन्म निशरीर हि मेरेण मित्र एक एव
भोक्ता भुपगम्यते तद्दृष्टिकर्म फल भोगे निर्वयो भवति। अथ चेत्परे दनाख्यं कर्म मे न कृतं मय्यसौ वत फले
न लर्गादिना योग इत्युक्ता भाग म कृत विषया शय संगो दुर्निवारः। उक्तं च श्री मन्मते गो। कृत मे केन यत्कर्म
तद्विपाकं परः कथं। प्राप्नोति प्रकृति होर्वत्सादिति। अनुनापं होषः। ऐहिकस्य कर्मणो लब्ध शरीरेण तान संता
नेन परत्र भोगे पपत्तैः। तस्मिन् अशरीरस्य तान संतानस्य सद्भावे यमाणा भावात् कर्म फल भोगान्यथा उप
पत्ता विज्ञान संतान सिद्धिस्तत्तिद्या च कर्म फल भोग इत्युपपन्नमस्तेऽपि संवेदनस्य। अतोऽत्र तर्हि संवेदन
मित्यसौ। कृत इत्याह। अतीतोऽनुभव स्मृतेः। अतीतः समतिक्रान्तो यस्य अनुभवस्तस्य स्मरणान्न। यद्दृष्टि स्थिरस्य
भावोऽनुभवा काला उ संघातात्मा भुपगम्यते तद्दनुभूत विषया संशयोऽप्यस्य स्मरण उपपद्यते। ननु तल्लि कते।

राम.
३५

35

न हि शाक्तनक्षणा तु सैतत्तत्त्वदुःखारिसंवेदनं वर्तमानेन कालोत्तरभाविना वा स एतेन स्मर्तुं शक्यं । तस्यामलात्
 । यथा नरेव ह्यनुभूतं तत्त्ववः स्मरति । दृश्यते च यो शक्यः अनुभूतं यो वनस्य विषयवत्त्वात् स्मर्यमाणं । सावेपमतीता
 तु भवस्मृतिस्तणिकतां विज्ञानस्य निरस्यति । ननु स्थिरत्वभावमात्मानमनुमापयति । तस्य त्वसंवेदनसिद्धस्य त्वानु
 भूत्यै कश्चिमाणात्वात् । तदेवं कर्मोपभोगादतीता तु भवस्मृतेऽनुभूतिस्तणिकतामुपपद्यते चित्तः । तदहं स्थितिर्निरास्य
 येनाशेन स्मृतेर्नापि कर्मणः । सत्यग्रनिपतस्तर्षपवश्नवत्त्वापित्वा हविश्रमेव विनश्यत्तु विज्ञानस्य एतेषु शोक्त
 भवस्मृतेऽनुभूतिस्तणिकतामुपपद्यते चित्तः । तदहं स्थितिर्निरास्य येनाशेन स्मृतेर्नापि कर्मणः । सत्यग्रनिपतस्त
 र्षपवश्नवत्त्वापित्वा हविश्रमेव विनश्यत्तु विज्ञानस्य एतेषु शोक्तवन्न स्मृतेरवस्थितेरुपपत्तिः कल्पते । नापि कर्मण
 इत्यलमलीककल्पना कुलीकतत्त्वस्थितिना क्षणभंगाभिनिवेशेन । किंचापमपणे च दोषः । यदुत विनाशस्तत्त्वोपे

मृगेः

३६

(36)

न

तिनमुक्तावपुपस्रवां नचासां नुभवः कश्चिद्भावस्त्वावांततः। शब्दचित्संततिसप्रताशेभवतां मोक्षः स्यात्। यदि वा
परीपनिर्वाणारूपः। आद्येपक्षे स्वपरिकल्पितस्य प्रतिक्षणविनाशितलक्षणस्योपस्रवस्य मुक्तावपुपस्रमः। द्वि
तीयेतुपरीपनिर्वाणारूपत्वात्संवेदनासंभवतः कश्चिदप्यनुभवो नास्तीति तयोविधात्संवेदनविनाशात्मका
त्वाद्भुक्त्यादीनामपि सुलभा मोक्षात्संसारवस्थावरं सौगतानामिति। शतमेवंविधमोक्षलिप्सया। तदि
यतावेदांतसांख्यसदृसस्यार्थिकादिमतेष्वसर्वदर्शिप्रणेतृत्वादुक्तसंयद्वास्तुतत्त्वमसंबद्धतांचोद्भाव्य
कृतानां तत्त्वानामप्येवैवार्ततित्तत्त्वमिनिवेशिनान्निरतिशयनिश्चेषयोगरति। वक्तुमाह। आद्यतानमूदानां
मतमाश्रित्य दुर्द्विषः। अपवर्गमिभी संतिलिख्यो तासां वकार्थिनैः। शिवशक्तिविद्येश्वराद्युपादेयसतत्त्वमल एव
कर्ममाणदोर्द्वेये परमार्थे येषां नास्वयौधः तेषामज्ञानमूदानां दर्शनांतरप्रणेतृत्वात्संबन्धिमतेशास्वमाश्रिता ३६

कुशलमतपोपेपुक्तिमिच्छन्ति ते एव योताश्च भर्त्तिनः कीदृमतोर्वह्निं लिखन्ते पथा अर्थप्रमास्तथा ते विफ
 लक्रे शाभवंती तर्ह्यः । तस्मादिह पक्षैव लं पुं प्रकृतो विवेका यो वा सर्वं प्रमत्ता विगमः पावाकाश्चिन्मुक्तयः पाश
 जमास्तास्ताः सर्वा भेदमापांति ह्येव । यदेतत्कपिलकस्मिन् पुं प्रकृतो विवेका के वलं पाच सर्वं लल्लिहं वसेति म
 तां हेतविकल्पप्रहासो सति वस्य प्राप्तिः । पाशपाशजन्ताः काश्चित्तां च एवादिभिर्मुक्तयो भुपगताः । यथा कुः । ईशा
 कृतं ते समभवत्प्रकृतेः परस्माः कृणा निरुद्धमकरधनैरेहोपा रति । यथा वा काले कवादितो । कालः सृज
 ति भूतानि कालः संहरति यन्ताः । कालः सृष्टे पुनागर्त्तिकालो हि दुरतिक्रमरति । यथा वा केषां चित् । चित्तमेव हि
 संसारो गगदिच्छेदशेषितं । तदेव तद्विनिर्मुक्तं मोक्षरत्यभिधीयत रति । एताः किल प्रकृतिकालबुद्धादीनां वं
 धकत्वेन पाशरूपत्वात्पाशजन्तापुक्तयः सर्गां भेदमापांति विनश्यन्ती तर्ह्यः । यत्तु के श्रीमन्नतंगे । तस्मात्प्र

नास्तपः येषां नावः प्रतिष्ठितः न ते मुक्ता मुनिव्याघ्रपुत्ररायां तद्योगतिमिति। तया तु यादने बुद्धीनानां पुनरावर्तनं ध्रुवमिति॥ तेषां तु यथाविधि निरुद्धा

मृगं.
३७

37

वानशयेन तत्पुत्रमचेतनात्स्मात्तस्मै रमत्तानधोतसेततिरंतः करणमावृणोति। अपितु ते क्रमेण विवेकप
यनात्तस्मै श्वायुषस्य सदा कस्मिंश्चिद्वर्षकाले पासंति। तया चोक्तं श्रीमत्सौंकाराभैश्वरे। नमो संपातिषु
रुषः सोत्वे मर्षात्कदाचन। मुक्ता वसादेव स्यादिव स्यादिव हारिण इति। अथैवं पतांतते क्ता या मुक्तैः प्रापु
क्तवत्सत्वेततः किंतु हे लक्षणमिदं तपोः सिद्धिमुक्तो रित्साहो शैवे सिद्धो भाति मूर्द्धा तरेषां मुक्तः सुखैः पुं
तेभ्येति नाथः। विज्ञानयान्ते न विष्टमथाप्रा सर्वशान्तिशितः सर्वशक्ते। इह शास्त्रे पः सिद्धसविविधभुवनो
पपन्नविचित्रैश्चरितैः पारिततदोगभाक् सर्वोत्कर्षशाली भवति। तया चोक्तं। वृक्षस्य तिपादेः। यन्माहात्म्यं भ
गवति पामशिबे नुपममद्यप्यमचिंतं। तन्माहात्म्यं सिद्धे हतवंधनमंडले भवतीति। न वदन्ति नंतरप्रतिपन्नवसलताम
पसं विद्विना शपकृतिषु तस्य विवेकायात्मनो मोक्षस्यैव गुणात्मित्वं। यत्तस्मिन् दर्शने मुक्तः सर्ववकारणा ३७

नो मलकर्ममापापरमेश्वरनिरोधशक्तीनामुपरताधिकारत्वात्पुनः सर्गप्रारंभेनाद्योभ्येति । न संसारिभवती
 त्वर्थः । किं तर्हि सकरोतासाहविष्णुत्वार्थानिति । आ विभूतनिरतिशयसर्वार्थतत्त्वकर्तृत्वतः शिवसमा
 नमहिमत्वात्स्वतेन सा समधिष्ठितसर्वार्थोपि सत्पुक्तात्मानं किंचित्करोति । करणीयाभावात् । एवं चेन्मु
 क्तैः पूर्वमकिंचित्करो भूता मुक्तश्च तद्रूप एवेति कोसमुक्तौ विशेषः । अयं विशेषः । यतः सर्वज्ञानेन परम
 श्वरेण अनीशितः अप्रेरितस्तदनामसौ भवति । किं किंचिदेव कालमप्येषः । नेत्याह सर्व इति । सर्वकालं तं प्र
 त्यपेक्षः शिवमहार्को भवतीत्यर्थः । महविद्याकंठात्मन भट्टनायकं कंठविह्वितापां मृगं इव तौ द्वि
 तीये प्रकारेण तरेव दर्शनांतरापरिदृष्टमस्य कष्टं बुक्तिमुक्ताख्यफलं तत्साधनोपायश्चास्मिन्शास्त्रे प्रति
 पाद्यत इत्युक्तं । इहानी सर्वज्ञानानीशित इति शक्तनप्रकरणे पसंहारे सर्वज्ञानार्थेन सूचितं समर्थपत्नी

मृगं.
३८

(३८)

श्रुत्वा खं पदार्थं पुनः पदार्थं पितृमाह। अथ च प्रकरणं ततो पञ्चमे पञ्च प्रकारः संवन्धो वाच्यः। तथा चोक्तं श्रीमत्सौ
करो। अनेन तं पदं परलात्स्वं तं वैषयवत्ते। वक्तव्यत्वं संवन्धः पञ्चधा समवस्थितः। तं वक्तव्यत्वं पात्स्वाद्वा
क्यात्प्रकरणं तथा। परलात्वेति। तं वक्तव्यत्वं पतिपशुपाशात्मकस्य पदार्थव्यस्य विषयवत्त्वादिभि
त्यनेनोपक्रमात्। सोऽतः पतिपशुपाशात्मकस्य संवन्धः। सोऽवक्तव्यत्वं सर्वविधित्वेनोक्तः। वाक्यात्मक
श्रुतेन स्वभावसिद्धेन भवितव्यं न गत्तैत्यादिभिर्विकौः। प्रकरणिकोपि विद्यापाशख्येन प्रकरणेन। पदलि
कत्वं पूर्वपरलाते सर्वेषां न शब्देन सचिन्तात्वं। अनेनैव क्रमेण विद्यापाशं तेषां वक्तव्यत्वं पञ्चकमनुसंधेयं।
अथोपलभ्येद्वादि वक्तव्यत्वं धर्मकम्। कर्ता। मस्य ज्ञानमो विशिष्टमनुमानतः। अपशुशोधिकाण्यः। अथ
वादिपतिपदार्थं पशुलाधिक्रियत इत्यर्थः। अथ च तत्र प्रकरणं भुवनादीनां भावानां सन्निवेशविशिष्टत्वेन कार्यत्वं पुनः ३८

अनुमानेनैषां बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वं प्रतीपतरतितात्पर्यं। ननु देहस्यैव तावत्कार्यं त्वमसि ह्येन हि क्वचित्कदाचिदे-
 हः केन विज्ञिपमाणो दृष्टः। सत्यं। केन विज्ञिपमाणत्वं देहस्य न दृष्टमिति कर्तृदर्शनापत्तौ न पुनः। तस्यानुमे-
 यत्वेन दर्शनाविषयत्वात्। देहस्य तु विज्ञिपमाणत्वं कथं न दृष्टं। अप्रुताभावित्वमेव हि कार्यत्वं तच्च देहस्योपलभ्यते
 एव। तथा हि। शक्यं शोणितकललाद्युपादानादिह उपपत्तिधातुत्वं गत्या प्रतिमासोपचीपमानो गर्भस्यो दे-
 हः प्रतीपतरति कथमेव कार्यत्वमिति कमेत। किं च तन्निवेशविशेषवत्त्वादिनश्च त्वस्य देहादेः कार्यत्वमप्यस्यो-
 त्तमशक्यं। यद्यत्तन्निवेशविशेषवद्दिनश्च तत्तत्कार्यं। यथा घरादि। तथा चैते देहादयः पदार्थाः। तस्मादेतेपि
 कार्याः। एवं च सति देहादिवत्कृता तंधर्मिर्बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकमिति साध्यो धर्मः। कार्यत्वात्। यद्यत्कार्यं तत्त-
 द्बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकं दृष्टं यथा घरादि। पतुर्नैवं विधं न तत्कार्यं यथा त्मादि। ननु घृणादौ कार्येपि न बुद्धिमत्कर्तृ-

मृगो.
३२

(39)

वर्कत्वमस्तीत्यनेकांतिकः कार्यत्वहेतुः नेवांतवकार्यता एवानन्वयात्। पद्येषु संचारमात्रा एव किल युगात्
कर्तृता न तु विशिष्टसन्निवेशात् निर्मितो। सत्त्वसन्निवेशस्तथा न्यया स्यपरिस्पर्तः स्वभावत एवोपपद्यते। न
तु तद्भावेभावात्तदभावेचाभावात्तद्युगात्कर्तृकमेवाज्ञां। पद्येवंतत्तयाचारित्वेभावात्तथाचारित्वेचाज्ञास्या
नभिद्यत्तैरववधानेन युगात्तस्य बुद्धिमत्कर्तृत्वं पूर्वकत्वमस्तीति कुतः कार्यत्वहेतोरनेकांतिकत्वा। नवा
पमकृष्टजातेः शास्त्रादिभिर्वनदुमादिभिर्वनैकांतिकः। तेषु स कर्तृभावस्यानिश्चयात्। तेषां च पक्षीभू
तत्वात्। न त्वसिद्धव्याप्तिकस्य पक्षीकारणमात्रेण यदि हेत्वाभासानां त्रिरासः तर्हि न केचन हेतवो हेत्वाभासा
ः। भवेदेतद्यद्यप्यकार्यत्वहेतुसिद्धव्याप्तिकः स्यात्तथावता दृष्टं तीक्ष्णतदृष्टकर्तृकयथादिव्यतिरिक्तो खैलो एव
कोशवर्तिनस्तनुकारणपुवनारूपोभावाधर्मिणः कर्तृपूर्वकाः। कार्यत्वात्तत्तुल्यमानकर्तृकयथादि ३२

त्वनुमानेऽपि माणोकि मन्मदवशिष्यते। एव कार्यत्वं स्यात्तन्निमित्तं हि दृष्टान्तानामनुमानेऽप्यवधारणार्थं
 तेऽर्थमासदृशकर्मकत्वात्तत्र तावत्तिसाधयिषितैश्च निर्वृतः। तस्य तु कुंभकारकार्यत्वेनेह स्यात्सर्वकर्तृत्वं श्रुत्येव शक्यं
 त्वं दृष्टं तदर्थमिहो घरादौ दृष्टं तत्साधयिष्ये दृष्टं तः। एतीति नाधश्च न हि घरादिकमर्थं कुलालाद्यन्तपद्यतिरेकानुविधा
 यिनमीश्वरकर्तृकत्वेन कश्चिदप्येवेति। विरुद्धश्चाप्येहेतुः। पाददृशो हि घरादेः कर्तृकुलालादिः क्लेशादिभागनीशो वि
 नश्च श्रुतादज्ञगतोऽपि कर्तृप्राप्नोति। तदुक्तं नैमिनीयैः। कुंभकाराद्यविष्टानं घरादौ पद्विष्यते। नैश्चापि विष्टित
 त्वं स्यादिति चेत्साधयि न ता। तथापि हि देवदृष्टं ते भवेद्देतोर्विरुद्धता। अनीश्वरविनाशादिकर्तृकत्वं प्रसज्यते।
 सादृशसर्वदोषावकाशोऽप्यस्माभिः सर्वविषयमीश्वराविष्टानमुपगम्यते। पावतापेपितु कुंभादीनां कर्तारः कु
 लालादयस्तेऽपि तस्यैव सत्ता उद्गीतशक्तपक्षतत्कार्यनिवर्तनसमर्था भवन्तीति ब्रूमः। ननु कुत्रैतदृष्टं। पक्षकुलाल

मृगे.

४०

40

तेनवापिस्मिन्नावेभावात्तस्मावेवाभावादिपिघटादिकार्यनातमीश्वरादिष्वित्यमिति कुत्रवानहृष्टं किं न कृतं। भगवता
स्वपनारिष्टं सर्वजनपसिद्धेऽपि शास्त्रेषु दुष्प्रमाणं भवति। तस्माद्विषयनभूतानि कारणाण्यहमोज्ञा। पृथगाभिचोष
धीः सर्वाः सोमो भूत्वा सात्मक इति। न तदिति विना यत्सात्मपाभूतं नराचरमिति। अज्ञावपि। पोरुदो अमौ पोरु अस्त
पञ्चोपधी कपोरुदो विश्वाधुवना विवेशेति। अतएव भवदुद्भावितः प्रतीतिविरोधोऽपि निरस्तः। अतो न तु रनीशो
पमात्मनः स एव दुःखयोः। ईश्वर इति तो गच्छेत्सर्गवाश्वधमेव वास्त्येवं विधायाः प्रत्युत प्रतीतेः सिद्धत्वात्। न वा
पंक्तिरुदो हेतुः विपर्ययव्याप्तभावात्। दृष्टान्तधर्मिणि घटो हो स साध्ये न बुद्धिमत्कर्तृत्वं कमेव व्याप्तेः सिद्धत्वा
त बुद्धिमत्कर्तृत्वं कमेव विरहितो विपक्षादात्मा रेखा ह्यत्र तात्ता विरुद्ध उच्यते। यः सप सति रतौ पि विपक्षमेव
व्याप्नोति। यथा नित्यः शरः कृतकता इति बुद्धिमत्कर्तृत्वं कमेव यत्तत्प्रकारकार्यत्वात् सिद्धमिति का साध्यप्र

राम.

४०

वृत्ताः न च सर्व एव दृष्टांतधर्माः साधयर्मिणि काष्ठापुमाने भवन्ति। येनानोन्मूलविनाशपरिकर्तृकत्वप्रसंगः स्यात्।
 तथा ह्यनिसः शब्दः कृतकत्वाद् द्वयद्विबुद्धित्वापिशब्दस्य कृतकत्वात् कार्पतयौ द्वितयापारिवर्तुत्वात् यो घटधर्माः किमि
 तिनभवन्तीति भवद्विबुद्धित्वापि न किंचिदेतत्। न चैते कार्पतयस्य त्रिवेशास्मिन्त्वाद्यौ हेतवः। कार्पस्यानेककर्तृ
 त्वमपि साधयन्तीति धर्मस्वरूपविपरीतसाधनत्वादित्युक्ताः। तथा च भेदः। स त्रिवेशादिमत्सर्वबुद्धिमद्देतुमयदि
 प्रसिद्धस्य त्रिवेशादेरेककारणात् कृतः। एषा घटवयवानानातत्तन्निर्मापिता अपि। दृष्टं तेन गतिमाप उपकारकारि
 । तस्य पुक्तं। एषा शनो कार्पणामनेकतत्तविरचितानामपि एक स्वरूपतीक्ष्णवर्तनं विनानिष्पत्त्यदर्शनात्। तदेवं
 कार्पतहेतुना जगतो बुद्धिमत्कर्तृत्वं कत्वमित्यौ पौ सौ तत्तं द्वेचि असेपादिके छात्तान किपाशक्तिपुक्तः कर्त्ता स श
 स्मशदिकार्षविलक्षणसिद्धादिकार्षविशेषजनककारणाविशेषावगमोपुक्तः। न चैतद्वसिद्धं पस्मात्तैवैशिष्ट्यं का

येपका

मृगं.
४१

(41)

विशेषादृष्टं लोकस्थितावपि। लोकव्यवहारेपि विशिष्टकार्ये दृष्टाविशिष्टमेव कारणमनुमीयते। पाविचित्रभावना
दिवत्कवित्रलेणदिकलाकलापस्यामुखातामव्यक्तमनुपमसौ दर्पसंपदं च दृष्टा तत्कर्तुं पितृदत्तं वैलक्षण्यं देशिष्टम
वसीयते। अतश्चाप्यथापादशंयावत्कार्यतत्कारणोत्तथा। पत्कार्यभूमादिपद्येति येन प्रकारेण। गिरिगुहागतत्वेन त
दुत्संगवर्जितपातदपरार्थवर्तितेन चोपलब्धं। पादशंचतार्णपर्णादिना स्वस्वैराविशिष्टं। पावसरिमाणंतनुत
रत्वाकारमनुदन्निव हवहलं वातकारणं वन्तिलक्षणं। तथेति पर्वतोत्संगस्त्वन्वातच्छिखरनिविष्टं वातमश्वाद्वाग
गतं वातादशंचतावत्प्रमाणकं कालसंबद्धत्वेन यथा अनुमीयते। एवं तगत्वे स एव कार्यस्य तत्तत्कारणकार्यैविश
मुपलभ्यत तद्विशेषविषयनिरतिशयज्ञानकिपाशक्तिपुर्तकारणमनुमीयते। तच्च नित्यं कालानवच्छेदोद्देतसा एव
नप्रदेशगमकमाक्रमसमुत्पत्तेः क्रमाद्युत्पत्तिशक्तिमत्। पस्याभूत्वा भवनमभूत्वा चाभवने तस्य कालेनावच्छेद

एम.
४२

दर्शित्वान्तरापरकोटिद्वयविहातालानवच्छिन्नमनोनिमित्तं। किंचनतत्त्वविश्वस्थितं अपितु वैतनात्महत्या
दिदेशानवच्छिन्नेनात्मैर्गंसर्वत्रतत्कार्योपलब्धेश्च विभुः तेषामकर्मणो गण्याभांतनुकरणा श्रियस्योपादाना क्रमेण
प्रगपद्योसादिकणशक्त्या पुक्ते। ननु जगत्स्थितिस्तदिका तत्किणानाका रणि का किर्यात्वात् स्थितिश्चिदाकिरावत् अ
तस्मात्स्यापि कारणेन भवितव्यमितीह। तस्मात्तिकरणं येन दृष्टानाकाराणां क्रतिः। अनागामि च तत्तत्तये कार्यस्या
नादि संस्थितेः। यस्माद्कारणिका किर्यानसंभवति अतस्तत्सम्भवतः किमप्यवश्यं कारणमस्ति। तच्च कृतस्य सर्गा
दीनादित्वेनावस्थानादनागामि। अनागतके। अथ किंतत्कारणमित्युच्यते। कारणं वनशब्देन तु किर्ना वैतनाचि
तः। शक्तिरेवास्य विश्वेशितः कारणं तपैतत्किणानिष्ठादनात्। तावेच्छादिरूपेति वक्ष्यामः। उक्तं वशी मक्तिरणी। इ
च्छेव कारणं चेत्तयो द्वौ स पयासघोगिनो मतेति। शक्तिश्चेत्तन्तत्त्वा। न हि चित्सभावस्याचिद्रूपा शक्तिर्भवति। य

तिरेव वाच्यं काव्या एतत्कृतत्वेनाक्तं। पविना तस्यैवास्यापि तत्कार्यं निष्पत्तिरुपलभ्यते। **हि**त्याद्यात्मना पाठ्यं
 प्रवृत्तानां न पेक्षणी प्रकृतिरेव। अतः किमीश्वरेणेति। कापिलाः। तथा हि। **य**थापरिणा मैकस्वभावं तत्र तत्र तः।
 अन्यानपेक्षणी नादिसामग्री यद्दं करो। महदादि विकारैरेव परिणा मस्वभावं कं। त्रिगुणात्मप्रधानं च तेन सांख्यम
 नी **सु**रति। परिवा पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं पञ्च भयमिति। अणोः पुरुषादेव विवर्तत पाविद चिद्विज्ञानविश्व
 दुर्भावादि वा भविष्यति। किमीश्वरेणेति तस्मिन् द्वितीयां न भूतानां कर्मणां मायादीनां वा चेत्तानां बुद्धिर्मादयिष्ठि
 तानां सत्यादिकृत्यमुपपन्नमिदं कृतत्वात् **क**र्तृत्वात् तत्कार्यं कार्येषु प्रवृत्तिर्नित एवमुक्ता। तस्या आवेत
 न्यासोक्तत्वात् च चेत्तन्मूलत्वात् पुरुषस्यापि परिणा मित्वाद्येनैकदोषोपपत्तिरिति तात्पर्यं तस्यैवाभिहितं तद्दाने नि
 शेषनिपातस्य चा उपपत्तेरस्य वशत्वात् स्थितिर्न न्यपलप कर्तृत्वं निरासे सति परिशेषात् महेश्वरस्यैव तत्स्थितिर्न

सू. ४३

(43)

कारिकापमितिपरिशेषात्मानमनवयमितिगमकमेतत् । इतिहानोविविच्यते । परितोवसरमेवः कार
णान्तेसारिजनोहिर्षणजगतांस्थितिजन्माद्यैषवर्तते । तत्किमर्थंयत्तुतसोसारिकेषुः । तेषुवराकानिमान्त्रा
णानोन्निजयति । अथतस्यैवंविधएवत्वभावः । तन्मुक्तमपिजंतंकिंसंसारयतीताह । मुक्तस्यशिवएवमः । स
त् । काहण्यदेवभगवान्याणिनोनुगृहीतंयवर्ततेनपतुः । तमोहारिनानिर्वाण्युपभोगेनवातासंयोजयति । त
न्निजकर्मत्रुष्टपवशात् । नचकर्मपेक्षितपरिष्कारस्यस्वातंत्र्यमहा निरिक्ताशंकनीयं । कारणपेक्षयाकर्तुः स्वातं
त्र्यव्याघातादर्शनाद्रोगगारिकापेक्षस्यतः प्रसादादिहानवत् । यत्तत्किंमिदंरुभिः । स्वतंत्रायाप्रयोज्यतंक
रणान्निवृत्तता । कर्तुः स्वातंत्र्यमेतद्विनकर्मघनपेक्षितेति । नचाधुक्तस्यकर्मणाः तपोभवति । तत्रयोनिश
िरोपमोगधुक्तविचित्रकर्मस्यतत्तत्तात्मादाश्रुत्करमलपरिणकवशप्रवृत्तशक्तिगतोपसारितमलत्याग

राम ४३

ताउग्रहस्य जेतो निर्गस्त समस्त पाशता रावि धृत सर्वार्थतत्त्वकर्तृत्वस्य प्रकृतात्मनः संसार्यता हेतोः पश्यत्तस्य भावा
 छिवत्तस्य एवमगवात्मवति। ननु पशोरिवा स्य कृत्स्नित भवभोगोपभोगहेतुर्भवतीति भावः। पुनरपी श्वकर्तृक
 त्वमेव जगतो घटपित्तमनुमानेति समाधातुमाक्षिपति। संवेधाग्रहणो वाधामानस्याभे तिकस्य चित्तानवस्य
 स्थितिजन्मादेः कार्यस्याविनाभावलेहणासंबंधोपरिकराविज्ञात्कर्तृसहकेन चिदपि गृहीतं स्यात्। ते हेतरे
 वमानेति द्योतसंबंधस्यैव तत्प्रहणात्कथं नास्य बाधेति। परिकस्य चिन्मते स्यात्तद्विरुद्धमप्यसौ प्रत्युपयोग्य इत्याह
 परस्यापि धूमो नो गितो मा हानता घतः। सैषा वाधा सर्वस्याप्यनुमानवादिनः प्रसक्ता। तथा हि। महान सादिगता
 नो विशिष्टदेशकालाकाराणा मेव धूमानि वाक्तीनां संबंधग्रहणे धूममात्राच्च पर्वतादौ वह्निमात्रानुमानमि
 त्यगृहीतसंबंधेव धूमव्यक्तिः कथं तत्राविषवह्न्यव्यक्तिगमयेति संबंधग्रहणं नुयोगः समानः। ततश्च। पत्रस्या

मृगे.
४४

(44)
प ग

दुमयोर्दोषः परिहारश्च वा समः। नैकः पर्युपोक्तव्यतादृगर्थविनिश्चयपरति। नेतरस्माकमेव चोद्ये। अथ धूममा
त्रसेववन्ति मात्राविनाभावलक्षणः संबंधो गृहीतस्तदिहापि कार्पमात्राकर्तृमात्रावुमानमडुष्टं। अथ यासर्वा
नुमानोक्तेरवस्था तातडुक्तं। साधसाधनमा मानेनाभावनिश्चयात्। प्रवृत्तिरनुमानस्य तदभावस्तदन्यथेति। इत्य
च विविच्यतत्तत्कर्माशयविकारसितभोक्तृभोगतत्साधनतदुपादानादिवशेषतः कर्त्ता अनुमानांतराणां नुमीप
तदतिनकश्चिदोषः। तदिदमुक्तं तत्र भवदृहस्यति पादेः। भवभोक्तृभोगसाधनतदुपादानादिविज्ञानातिन
मृते भवेच्च त्रिदं प्रसूमाशयविपाकमिति। अतस्तद्दीप्तिः कर्त्ता। सत्तनतावदशरीरः प्रत्येतयः। कां पशरीर
पुक्तेन कर्त्तव्यात्तं सदेवपदितादिना देहविरहिताः कर्त्तृत्वा योगस्योक्तत्वात्। तथा हिलोके वपुष्मतो दृष्टं कर्त्तुं। एव
घटपरादि कां पशरीरवन्तेव क्रियमाणदृष्टं। नाशरीरेत्येति। किंचातः। सोपस्मशदिवत्। एवं वस्तुसमशदिवत्। ४४

44

शादिषुक्तो सर्वज्ञः परिमितशक्तिर्देशवच्छिन्नः सोपीश्वरः शरीरत्वात्प्राप्नोतीति पूर्वपक्षः सिद्धोक्तः। मूलाय संभ
 वात्प्राक्तं वपुर्नोतादृशं प्रभोः। अथापि तावत्स्वदेहस्य दोषो कर्तृत्वं दृष्टमिति कार्यं शरीरपुक्तेन कर्त्रा व्याप्तमित्युक्तं
 मधुपगम्यापि ब्रूमः। शरीरवत्तेषां भगवतो न शायुक्तो वपुःसंगः कुतश्चाह। मूलाय संभवदिति। मूलं मलः सर्वानर्थम
 लत्वात्। अविद्यावृत्तिरुत्प्लाविपापमूलज्ञपादिभिः पर्पापैर्व्यस्यमाणत्वाच्च आदिषु दृष्टात्कर्मणि रोधमक्तिश्च
 तदसंभवाच्च हि परमेश्वरस्य मलकर्मदिपाशजाले संभवति। पत्रिमितं शाकते वपुः कल्पते। अपि तु शाक्तमिति श
 क्तित्वेऽप्यैः स यो ज्ञाता हिभिः पंचभिर्मंडैः स्वेच्छादिनिर्मितमपरिमितसामर्थ्यमदिदेशकालाकारवच्छिन्नमत्रेण
 ममदिमतेच्छीरेन तस्मादिशरीरसदृशं। अतएव हितद्वयः पंचभिर्मंडैः पंचकृतोपयोगिभिः दृशतत्पुरुषाद्योरवा
 माजैर्मलकादिके। पथाक्रममत्र ग्रहतिरोभावादानाहणोत्तिलक्षणकृतपंचके। वश्यमुपयोगोपेष्वांतैरीशानादि

मृगं.

४५

(45)

मि. पंचमिर्मत्रैः पञ्चेष्टादिनिर्मितमपरिमितसामुल्लभ्यम्। इति पुद्गलस्योच्यते इत्युक्त्या ह्यः। वेदेऽप्युक्त्यापि न शक्तिः
पुः शब्दस्यानर्थता। भक्ता उग्रहणा यतेत हाका प्रहणा सा गमेषूपदिष्टता त्। तथा चोक्तं श्रीमत्सौ चो। साधकस्य तु
लक्ष्यार्थतस्य ह्यपि रं स्मृतमिति। अथ कथं भगवत ईशानमूर्द्धत्वमिमादा ईष्टे येन न गत्सर्वगतो नोपरिवर्तिना। सप्र
हृतमदेशत्वा न्मूर्द्धनावपवस्तनोः। येन पुणो नमंत्रेण सर्वस्यो तो नुस्योत सामूर्द्धस्थितत्वा त्त्वा नुग्रहहेतुत्वा दा उपरिव
र्तिना जगत्त्रिदश्विहात्मकं विश्वमीष्टे। स उन्नमां गवत्सर्वार्थं स्थितत्वा न्मूर्द्धवमूर्द्धा नपरमार्थतो देहावपवः। तस्य
रूपवक्त्रेणा चष्टे। तस्य तस्य त उर्वा पूतस्या सुषति पे न सः। तत्राणा द्यो जना अपि स तस्य रूपवक्त्रे कः। तस्य तस्या म
रुतगरे र्वा प्रः पु शिततुः तस्यां पु रि यत मान त्वरूपार्थं विष्टानभावे नो वि तत्तस्य रूपः। त उक्तं। स्वात्मैवायं वसति स
कलयाति नामीश्वरो त गति। तस्य रूप इति पस्मा द्यनक्ति तानक्रिये वा यते नन्मा दिभयान्न तत्तस्य रूपवक्त्रेः। यो

एव

४५

45

तत्रवाणहृत्वाहृत्कमितमिधीयत इति श्रुतेः। अथोहृदयत्वं वक्तुमाह। हृदयं बोधपर्यायः सोऽस्योऽरः शिवोऽपतः।
परिग्रहस्योऽरत्वाहो ऐकित्यकारतः। हृदयमाशयो बोधरतिपर्यायः शिवो बोधो यस्माद्भगवतः तस्मादयोऽहृ
दयः। ननु योऽमश्रेयोऽहं यदुच्यते तद्वोऽरूपता कथं देवस्येताद्परिग्रहस्योऽरत्वाहिति। येऽप्यपरमेस्वरस्योऽरूपोक्ति
ः सा न वा क्तवा। किंतु परिग्रहस्य स्वशक्त्युत्पत्तिरसामर्थ्यस्याशङ्काद्वाधिका रनिकुरुत्वं स्योऽरत्वाहो रशक्तिर्देव उ
पवा एदुच्यते। तथा चोक्तं। विषयेष्वेव संलीनानधो यः पातयंत्यण्ण। रुद्राण्यनाः समालिङ्ग्यो रतर्पेण कृता इति।
कामदेवगुह्यत्वमभिधत्ते। कामस्त्रिवर्गकामत्वाद्दृष्ट्यश्च स्वभावतः। कामं धामप र्युहं यस्यासौ कामगुह्यकः। धर्मार्थ
कामलक्षणो न त्रिवर्गेण प्रलोभ्यमत्यधो निक्षिपताति कामः। सभावेन रहस्यो गुह्यो भावः। कथ्यते। इत्थं पृथगनयोः
पदयो रर्थप्रदर्शविग्रहं करोति कामं धामेति। द्वैर्धा तोर्धु तर्थात्वादेव शब्देन तेनोभिमतं। तेन काममधस्तने धनिवमन

[illegible]

मृगे.
४७

(47)

कृत्वा तेष्वेतेष्वंस्थिते सतीत्यर्थः। एकसा एव शक्तेर्वामादिकृत्य वशाद्दामादिभेदभिन्नत्वमित्युक्तं। सा च शक्तिः सर्वज्ञान-
क्रिया रूपा शिववत्सर्वाणामविद्यत एव। तेषां चानाद्यविद्या रूढत्वात् स्थित्वा न प्रहं विना न तत्समाना भवंतीति प्रज्ञा ए-
कान्तमापी पबंधानां विज्ञान केवलानामननपरिणकाद्यनुसारेण तत्तदयो म्यानामष्टकं मंत्रकोटि सप्तकपरिवारेणामा-
दिशक्तिनवकपुक्तं चकरोति त्रयेणैषामपि सप्तकोटि संख्याज्ञानां मंत्राणां मनंतेशाख्यहवाद्यवी शितारश्चितिवक्तु-
माश्रम्यते। तेषामनंतः स्रष्टुमश्रुतया चैव शिरो नमः। एकनेत्रैकहृद्देवविप्रीतिश्चा मितद्युतिः। श्री कंठश्च शिखं-
डीचा नरा नेश्वरे श्वराः। एतानो लोके शास्त्रं द्रष्टव्यः। तेषां एतानः शतहृदाः। तदीश्वराणां मंडलिप्रभृतीनामप्ये-
तदीश्वराः प्रभवः। विद्यामहे श्वरा इति यावत्। एते च द्विषास योगता त्रिगोत्राः परमेश्विनः। अधिकारमलां शाव-
शेषात्किंचिद्विश्वेन वा त परमेश्वरासा म्प्राश्नस्येते प्रेर्षाः। त्रयेणैषामष्टानामपि सर्वतत्त्वसर्वकर्तृत्वसंभवात्किंचिद्विश्वे

ताम.
४७

न ह्यतस्तुतकश्चिद्विशेषस्तदाह सर्वसत्त्वादिगोपनिषो मत्तं मलांशतः परस्परं विशिष्यं ते मंत्राश्चैव मन्त्राः स्थिताः।
 यद्यपि सर्वसर्वा र्यदृक्किपाः तथाप्येकैकस्य सत्त्वाधोवर्तिनो निषो मन्त्रा इति वेपता लक्षणमलांशवशेण दधोवस्थि
 तानामेषा प्रथममेव कलया कर्तव्यमनन्तमिति परस्परविशेषः। तदेकं। गोद्विपस्मादुक्तं कृष्टः सतस्माद्
 धमिष्यत इति। न केवलमेत एव विशिष्यं ते। पावतदधोवर्तिनो मंत्रा अप्येवमेव परस्परविशेषभाजः। तानेव मंत्रां त्वि
 शिनश्चिते मंत्रे श्रुत्वा शिवशक्तिप्रचोदिताः। कुर्वन्त्युग्रहं प्रसापदपेसां सपुनते। ते च मंत्राः परपरमंत्रे श्रुत्वा
 कृपाशिवशक्त्या व्यापारिता योग्यता उद्वेग कदाचित्केषां विरुद्धं कुर्वन्ति। न तु योग्यतानपेक्षं। अतिप्रसंगा
 ता प्रयोक्तृदेहसापेक्षं तदर्थमपि लेधनिकृताधिकां स्थितं ते शिवं विशतिसे श्रुं। तेषां सप्तकोटिसंख्या तानां मं
 त्राणां मन्त्रप्रयोक्तृणां अनुगृहीतृणां देहशरीरमाश्रयतेनापेक्षमात्ममाश्रयमपेक्षतरतितत्सापेक्षमावापीधिकारो

मृगं.
४८

(48)

स्वापेक्षमविलेमापीयेधनित्वमधिकारमनुयायाउग्रहलक्षणानिर्वर्त्यस्थितिकालसांतेमापीपस्याधनोपुपामस
मपेक्षेस्वामितिमंवेष्टुरैः सदितेशिवसापुजंगकुति। अपरसाईसकागार्तेताह। विनाधिकरणेनान्यत्प्रधानविकृतो
धः। कृताधिकारमाशेष्टमपेक्षित्वाधमं हतौ। अमरपरमर्द्धमाशेष्टमितिपत्रपत्रपरमेश्वरस्याउग्रहेच्छातउतउतदिष्ट
येवविनाधिकरणेनेताचार्यलक्षणमधिकरणमनपेक्षेवधनानाचासौविकृतिश्चेतिप्रधानविकृतिः शुद्धविद्याअ
स्याअधः सर्वत्रमापीयेचाधनित्वमधिकारंकृतास्वस्याधनोउग्रहमार्गस्यसं हतौसमासोअपेति। अपरवृत्त्यतेतउक्त
मवमवर्द्धिः सद्योमोतिः पादैः नगतिरुतेतवाईमंजाणांशिवसमाहृतान्प्रसेः। अउग्रहपातिहिविनादेशिकमृ
तिप्रपुक्तमीशेनेतिरूपमंजाउक्तामंवेष्टुरैः सद्योमोतिः पादैः नगतिरुतेतवाईमंजाणांशिवसमाहृतान्प्रसेः। अउग्रहपातिहिविनादेशिकमृ
हहानोकरोत्यष्टादशसंत। तच्चसात्मकमाक्रमविप्रमापावतिष्ठतसंतर्विआंताएणसंघातंमापातसंवहमाणांत

एम.
४८

स्माहृषितत्त्वतस्तर्भाधिकारिणो कलाद्याश्च शरीराणां मेडलादीनां पतीनामशधिकं शतमनेते शायमिचक्रः
 पामेश्वरः करोति। कलाद्याश्च देहत्वमेषां करोतीत्यर्थः। ननु वा अष्टादशाधिकं वा यच्छतं मायाधिकारिणो विधेयं
 गणामित्यादिना साक्षात्तमेव गणुद्गीतत्वमेषां मुक्तं। इह त्वनेता यमिचक्रस्य भगवतस्तत्कारणमुच्यते इति विरो
 धः। नैवंपतोनेतादीनामेव कलादिपोगकरणे कर्तृत्वं न तपरमेश्वरस्य। शब्दधीनिशिवः कर्ता प्रोक्तो न तोसिते प्र
 भुरिति श्रुतेः। स तु कलादिपोगिनो भोगभुजस्तान्माह्लाद्युगृह्णातीति न कश्चिदोषः। तेनैवैषां विनियोक्तार
 इत्याह। तानप्याविश्य भगवात्संजना न्भुवनाधिपान्। येषः सर्वमिदं येषां शक्तिः कर्मनिबन्धना। तानपि मंडलि
 प्रभृतीन् शब्दविष्टाय सपरमेश्वरो मानपि प्रसवभृतीन् समलान् भुवने शाश्वतेति न दृक्क्रियाशक्ती करोतीति पूर्वतो
 न संवेधः। किं विधानित्याह। येषः सर्वमिदं न गच्छावर्जं न गमनक्षयमाविर्भवतीति विशेषः। येषां शक्तिः कर्मनि

मृगं.
४२

49

बंधनाकार्मणशोषेषां पेषां पुषो धकलात्र निवृत्तः। सकलानामेवैवां परमेश्वर इव होषतः। न परमेतानेव करोतीति
पावतः। प्रमोदमशशाखाणां पशस्त इव तर्कान्। स्वसाध्यकारकोपेता कालधामावधिस्थितान्। पशशाखाणाम्
हेतुसांख्यपांचरात्रीनां प्रमोदमर्हत्कपिलप्रभृतास्त इव दृष्टा तं प्रपश्यन् स्वसाधो न तत्र दृष्ट्वा खोपरिष्टेन फलेन तत्साध
न हेतुभिः कारकैश्च पुक्ता कालाग्निप्रवृत्तां तेषां च त्रयोतीति प्रवृत्तौ वसं वेधः। अयेतां नृष्टा देवः किं करोतीत्याह
स्थितौ सकारकानेता कृपा कृम्यस्ते जसा। पुनस्ति स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रतेरनभिलसितः। एतां कारकैर्भोगसाधने
स्तत्त्वभावप्रवृत्तादिभिर्पुक्ता कृत्यते जसानि जेष्टा शक्ता समगविष्टा पस्वार्थसिद्ध्यर्थमित्यात्मीयस्य व्यापारस्य संपत्ते
ये। पदास्तैरात्मभिरर्थैरुत्तरार्थैर्भोगा पवर्गलक्षणाः पुरुषार्थः। तस्य निष्पत्त्यर्थं निषेजयति। न तन्मन्त्रवत्तनाप्य
प्रयोजनं। प्रयोजनानुद्देशेन मंदस्पाणप्रवृत्तैः। न च कीदृशं गगदि विरहितास्त इव संभवात्त्राणात्मनिमित्तैः। परिप्रर्त

गम
४५

49

त्वाङ्गैः प्राणिभिरविद्यावशाद्विरहितैः क्रिपः । तद्विपत्तासृष्टिस्थिता उक्त्या संहरं वक्तुमाह । भोगसाधनमासिप्य
कृत्वाकारणसंश्रयं । तच्च सात्मकमाक्रमविश्रमापावतिष्ठते । भविनां भवविज्ञानां सर्वभूतहितोपतः । स्थित्येतैर्भो
गसाधनैस्तु करणध्वनाद्युपसंहृत्य कारणे मायाख्ये लीने कृत्वा तच्च मायाख्यं कारणं तन्निहितात्मजातमभि
ष्टाय संसारिणां भवाध्वप्रमणश्रान्तानां विश्रमार्थमवतिष्ठते । निरुद्धापातं स्तोत्राकरोतीत्यर्थः । कुतश्च त्वाह । स
र्वभूतहितोपतः । यस्मात्सर्वेषां भूतानां हिताय प्रवृत्तः । परमेश्वरः । खेदापनोदपश्रान्तिं स्वापलक्षणमेषां करोति ।
ततस्तत्त्वाभावसानमासाधुनः प्राग्वत्प्रवर्तते । बध्यमाणा कालपरिमाणस्य स्वापस्यांतैर्भूयः प्रविवदहर्भुखेपरमे
श्वरश्चेष्टते । तत्त्वापेपि क्रियादिशक्तपुस्तनत्कार्यनिष्पादनोद्युक्ता भवन्तीत्याह । स्वापेप्यास्ते बोधयत्वो धनो ग्यानो
ध्यानरुचनावपत्कर्मिकर्म । मायाशक्तीर्यक्तिगोणाः प्रकुर्वन्त्यनसर्वपद्यथावत्कृतांत । नोयस्य स्त्राया मि वस्त्रापा

50

तत्तं वै धिया वा माखा पापो सावधिकारो न्यग्भाव न वा एतत्तं । तस्य निवृत्तेर्विगमा घासोपरिचयुतिः । केवल्यभिपुल
भावः । तथा चोक्तं श्रीमत्सायं भुवे । हीतो तस्मिन् यथा सा सा सार्धं निश्रेयसं यतीति । तस्यां तत्ताद्युतौ सत्यां न गददरा
प्रवृत्ताः परमेश्वरो ह क्रियानेन मणोरत्नः प्रकटीकरोति । स मोरेवानंतपोर्द्विपपोर्मलावच्छेत्वा शृत्तानंत
योस्तत्परिणते एव एणापगमाद्भियक्तिः क्रियते न त्वपूर्वोत्साहस्तत्तं । वत्यामश्च सत्कार्यवदे । पान्तिमोच
पतिस्वापेशिवाः सद्यो भवंति ते । स त्हेनो वा स मुद्रता वणावः पतपो यवा । स्वापावत्किता न्यायः परमेश्वरो नृ
ह्लाति ते तत्तत्काल एव शिवाः संपद्यंते न त्वधिकारिणो भवंति । तेषां मलांशं वशेषतेः प्रेयत्वेन शिवता योगा
त । तदानीं वाधिकारिणामनुपयोगात् । किं न संहोरे ह्योवा पा न्तिमोचपति । तेषां सद्य एव शिवाः संपद्यंते न यतिरे
केण । अथ वेत्यनयोः सृष्टिं संहारकालपोरंजनपरिणकैर्बलक्षणतस्तत्तत्तां शिवत्वयत्नानि अधिकारप्रतिभाजः

शृंगं.
५२

(51)

साधिकाः पतितयोगिनो वा आत्मानो भवन्तीत्यर्थः । तत्र संक्षेपेण साधिकाश्चानुग्रहस्ते तदानीं रुद्राणां कर्मस्यै
त्वधिकारिणो भवितारः । सर्गां भेदसाधिका अनुग्रहानुद्दीताः । यतः परतिष्ठायाश्च विद्ये साधिकाश्चानुभवन्ती
ति । अथ सृष्टिसंहारकालयोश्च तत्रापि कथमनुयायाणां शिवत्वं लभ्यते इति चेत् । लभ्यते एव । मत्परिपाकस्य
१ मे श्वरानुग्रहस्य वा निपत्तकालत्वात् । अथैवं सर्गसंहारस्याप्यकालेषु अनुद्दीतानां मुक्तिविशेषमुक्ताः स्थिति
कालानुद्दीतानां तद्विशेषमाह । रुद्रमंत्रपती शानपदभाजो भवन्ति ते । स्थितौ पानुद्दीतानि गुरुमाच्छापयि
ततः । पूर्वधिकारणः परमेश्वरः स्थितिकाले चित्तवृत्तिरनुध्यानवशात् स एव निश्चयस्तद्विषयपाप्रशस्यपवि
ता पुक्ता मानानुद्दीतानि ते मंदतीव्रदिशक्ति संपाते वै लक्षणपातं चा एकदिग्दृश्यां सप्तकोटि संख्याता
नामं ज्ञातां तत्पतीनां च विद्ये स एवासी शानस्य वैश्वरस्य शिवशान्तलक्षणस्य संवेदिपदं भवन्तीति तत्पदभाजः ।

राम.
५२

51

तालोकादिपयोगिनो भवन्तीत्यर्थः। ननु शक्तिपातविशेषात्तत्परमात्मने न हि तदिशेषः कथं ते यस्तादायेषां शक्तिः
प्राप्तां शक्तिः यतस्यै निवृत्तये। तेषां तद्विगमौ स्वकां मुक्तौ हेतौ भवद्विहो। भक्तिश्च शिवभक्तेषु श्रद्धात्मा सके
विद्यौ। अनेनानुमितिः शिष्टहेतोः ललधियापि। अशारिणां तावदुरुभिः शक्तिपातस्य दुर्लभत्वाच्च शिवता
येषां पापेष्वशक्तिः। पुनरविर्भावोपपत्तिः। तेषां तस्मात्ते मुक्त्युक्ता। संसादेवः। परमेश्वरभक्तिपरेषु भ
क्तिः। तस्य सके शक्तिश्च श्रद्धा चेति लिंगं चिह्नं। अनेनैव चिह्नेन प्रकषयता वशिष्टस्य संसारवृत्तिहेतोः पाशना
लस्यासत्त्वबुद्धीनामप्यनुमानं। पूर्वोक्तानां चिह्नानामेव संश्लेषे सति पशोः पाशशेषि स्यामाद्यं संश्लेषतपोप्यनुमि
त्येतीति भावः। ननु किमनेनामेतां पूर्वतः शक्तिपातनिश्चयेन सकलदर्शनप्रसिद्धतावद्विहो कौक्यप्रसिद्धाणां लिंग
त्वेन किं न निश्चीयते। पठ्यते। नदृष्टत्पकारेण नापकारेण कृपति। पः समः सर्वभूतेषु जीवन्मुक्तः मरणतरति। तदाहा

मृगं.

५२

52

पशुद्वययोगसिद्धानां कर्मव्यक्तिद्वयं समं। जेष्टादिफलपोगानां साधिका एतद्व्यक्तिपुत्रपापारवैशिष्ट्यान्मृग्यते तत्र
पशुनः। पशुद्वयभिः पशुवैर्जनैस्तद्व्यक्तिनचपतं न लिख्यति। तैर्नयोनये सिद्धाः सन्तु गणसाहसमाधत्वा प्राप्ता
तेषां पत्कर्मभ्यामुपकारपकाररूपाभ्यां चेशभ्यां च सादको धलक्षणं व्यक्तिद्वयं सममिति नापकारिणि को धव्य
क्तिर्नाप्युपकारिणी प्रीतिर्यक्तिर्मध्यस्थारैवेतद्व्यतिनात्माभिर्निवृत्ते। इत्युनर्यं विशेषः। पशुधिकारवतीषु
मुक्तिषु विषये पूपापस्य ही लादे लोकधर्ममणी ही लाशिवधर्ममणी तथेत्यादिना वसुमाना द्वैशिष्ट्या हादस्य च
तत्र सस्यासि प्रीतिश्च दात्मनो वैलक्षण्यं तप्योक्तं श्रीमत्सुखसायं पुत्रेपोपशभिलषे त्रभोगास्तत्रैव नियो
जितः। सिद्धिभाज्यं त्रसामय्यारिति। तस्मादुपापादरैवैलक्षण्यं तत्र महेश्वरादिस्थाभिलक्षणा जेष्टफलपोगानां
पतां मंत्रैश्च पशुद्वयमात्मकमध्यफलार्हत्वं वाष्टकाद्यप्यधिकारिण्योननापोपतां च निश्चेतुं कर्मव्यक्ति ५२

52

येन गते। अत्रिष्यते। भक्तिश्रद्धाभि व्यक्तितारतम्यादुत्तरमध्यमापकृष्ट मध्यमापकृष्टरूपसाधिकाएव वर्गपदभाते
 इत्युग्राद्याभवेतीत्याशयः। यद्ये तत्साधिकासक्तिवपं दर्शितं। ततः द्वयोर्व्यक्तिकरः कश्चित्पुनिसिद्धिविलसि
 तः। मध्यमापकृष्टपोरुक्तोत्तरपर्यधोवर्तिनः पदस्य प्राप्तेन या स्वस्मात्परात्पुनिसंभवेन च कश्चिद्व्यक्तिकरेतरायः
 न त्वनेतरमेवापवर्गस्य शक्तिः ततो यस्यां तत्तत्साधिकासमाप्तिममन्तरेणोक्तत्वाभः। अथाके निमि
 त्तमेतच्चिह्नैवेति अं। पदशात्रितं साधिका एवापुनैरिहाह। ईषद्व्यनिवृत्ते तेषां कतेतमः पतेः। भवेत्तेतानि लि
 गानि किंचिच्छिष्टे च देहिनां। तमः पतेः किं पादुः। निरोद्धुर्वा मदेव नायस्य यदोषकत्वं तस्मिन्किंचिन्निवृत्तेर्धनिवृ
 त्तेमना गवशिष्टे समतेतच्चिह्नतारतम्यं शरीरिणां भवति। अतएव योग्यतावपमप्येतत्समतीत्यमदेश्वरः। स्वापेण
 मउत्प्लाति साधिकासिद्धेः पतः। एतद्योग्यतावपमनपेक्षेव स्वापेण मउत्प्लाति। अणुमिति जातवैकवचनं। यि

मृगं.

५३

(५३)

एतौवेचित्रेणात्रयद्वेचित्रमणानांतदानीनकरोतीतिभावः। अत्रैवहेतुमाह। सधिकाएमिरपतः। यस्माद्योग्यता
पमधिकारपेहे। नचतदानीमधिकारोपयोगस्तस्मात्रापेहेतो। सर्गमूलकजीयायां स्वापवद्धतसंहतो। भविष्यति
गी। अंसंहारोपांतेवसमागलक्षणपांतेतीपस्यांनधृतसंहतोपाननुशुक्लानिते शिवाः संपद्यंतेस्वापावच्छानुशु
हीताएवत। स्वापाएवमनुशुक्लानोतिपत्यागुक्तं। ततोएवशुद्धलक्षितमाह। सपद्यपास्यक्रियतेतद्विधोपोएव
अते। सत्यनंतरोक्तः। सर्गहेतुतीयेवधृतसंहारोस्वापेवपोनुयाद्यः। पोपद्यपास्यापनीपताद्विधः क्रियते। अमि
थक्कशिवभावः संपद्यंतेसोएवशुद्धाद्योतेयः। अणुः सत्रपरुष्यतइतिपावत। तदेवंबोधपत्नोधपोग्यानितिपत्या
गुक्ततद्विक्रियानंतथक्काप्रदर्शितं। यदपिरोध्या नृहंधित्रिणादिस्मृचिंतंतद्यान्विमोचपतिसापरत्यनेनकेषांचि
देवतयाविधात्रयद्वेभाक्तेसतिअनेपामर्षासिसोएधइतिक्त्वा नविपेचितं। इहानीतपावपकर्मिकर्मसक्तंति

राम

५३

वर्तयितुमाह। तदा बीजं शरीरदेः पाचयमानिवेशनात्। भगवतः शक्तयः सर्वकार्येषु प्रसूताः। तानि शरीरेन्द्रिय
 नात्मा पुनर्भोगकारणं कर्मदेहभाजं तत्त्वापेक्षायति। फलदानोन्मुखमापाद्यति यस्मात् न यो गतं गमयति तत्
 यः स्यादोषधास्त्रिभुवः। पोष्यतायाश्चैतस्य गंतं पारकं पाकाख्यं संस्कारमभजदनासेव्यमानं तत्कर्मसद्यस्तत्तत्ता
 द्गीतकाद्योषधमिव न स्यान्न भवेत्फलश्रमिति शेषः। यद्युक्तः अत्रात्मा कं हरीतकादिद्रव्यं स रसि सकार्यं संपा
 दनाशक्तं पोष्यतां गम्य पाकस्यानासादनादिति। एवं स रसि कर्मपक्वं तत्फलदानाशक्तं। अतः पाकापेक्षं। पा
 कश्चास्य न स्वतः संभवतीत्याह। पाक इह मपि तत्पक्वं न शक्यात्मानमात्मना। धर्मसामान्य एवायं सर्वसंपरीक्षा
 मितः। पाकपोष्यमपि तत्त्वपमात्मानमात्मनानपाचयितुमीशं। सर्वस्यैव हि परिणामिनो वस्तुतः शरीरदेरे
 कायं साधारणो धर्मः पक्तिमप्यपेक्ष्य परिणामितं नान्यथा। परिणामितं च कर्मणोऽप्यपेक्षो विपाकः। अनेन

मृगे.

५४

54

मायाशक्तीर्धकिपोष्णः प्रकृतिरित्येतदपि कश्चित् । तस्यापि परिणामित्वात् । न च सांख्यमाया कर्मणां परिणामकत्वमनीशेन सुशक्तमित्युक्तं । ईशो न तु दुष्टः । ईशश्चावतीति सर्वशक्तिपदिकेभ्यश्चेति कश्चित् । स्मरणात् । तदपि तावत्सर्वकर्तृत्वं परमेश्वरस्य प्रतिपादितं । अतएव चोक्तं सर्वज्ञत्वं सिद्धं । तादृशः सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वात्मा धनं गफलैः सह । पोषणं जानाति कुरुते स तदेवेति सुस्थितं । सर्वकर्तृत्वादेवेत्यस्य सर्वज्ञत्वं । सर्वविषयज्ञानं विना सर्वकर्तृत्वा उपपन्नैः । पोद्दिपत्तक्रियासिद्धिं तदंगानि तत्कालानि च जानाति तस्येव विचित्रतत्त्वाकारकोपयोगमिंधानवत्तत्तत्कर्तृत्वं धरते । कुर्वित्वादेव परादि कृतौ । अतः । पशुतयातः सतत्कार्यकरणाद्यनालं । बालिशश्च नापविद्याद्युपमास शतेन सुस्थितमित्ययमिवास्ति । तत्रास्यावृत्तिश्च तत्रात्रयं न कथयेत्तत् । तत्र सांख्यशक्तिकंतस्माद्विपरितेन जातवित् । शिवस्य तत्सर्वतत्त्वमनाद्यावत् एतन्मत्वा त्रयं न कथयेत् । नापि संसारिणः ५४

इत्यसंशयविपर्ययानध्यवसायपुक्ताः अतएव हेतोः तावदादि। पानिभं न कमी सते ते शतान्मलशक्तिभिः। यं न क
 स्यानुपेक्षेन ता निसु र्वाहतामपि। पानिकिलज्ञानानिमलशक्ता शततादोग निष्कारनापयं न कं कलायपेक्षेते।
 तानि चं न कस्य कलादेः स्वल्पकाशकरणा तेषां विधयं न भोजितेयविषयेयाद्यात वेत्यभिभवति। न वे अरं ता
 नमेवं विधे। पूर्वे का देवारतिशयत्वात्कारणात्। तथा चोक्तं श्रीकिरणे। अनारिमलमुक्तत्वात् सर्वतो सौ ततः
 शिव इति। यत्तु अत्रैवं अतः। नाद्यसंज्ञापितं ह्येवं न शास्त्रमपि शांकरं। ज्ञानमाभाति विमलं सर्वदा सर्ववस्तुषु। अ
 हस्यपेक्षे हि तानं प्रत्यक्षं। अहस्यापारणात्। तस्मादेवाभावात्तद्भावेभावात्तु विधापित्वा च व्याहृतमपि स्यात्। न
 चेवं शांभवं ज्ञानं अतो न प्रत्यक्षं। नापानुपानिकं। तस्य प्रत्यक्षाधीनवृत्तित्वात्। शास्त्रे तु दूरापास्तं। अतस्तपरो
 हार्यविषयता तस्या न च किंचिद्भवतः परोक्षं। अतः सर्वविषयं तस्य तानं प्रकाशते। न उपेक्षेव कुत्रिपेक्षे गित्यादिना अ

ये विदुः शीघ्रतत्वं । ते मोचयन्ति भविष्यं नो भवपंकमग्रं नो विस्तरेण पुरुषाः पशुपाशरूपं । अथोपलभ्य देहादिवस्तु कार्य
 त्वधर्मकं । कर्त्तारमस्य ता नीमरसादिना तावदीश्वरस्य सत्ता साधिता । नित्यकालावच्छेदाद्वैतमात्रप्रदेशगं । कमाज
 मसमुत्पत्तेः कमाद्युत्पत्तिशक्तिमदिति तत्त्व रूपमुक्तं । **कारणं** च न शक्त्यन्यच्छक्तिर्नाचेतनाचित इत्यनेन कारणं कथि
 तं । **विनिर्माण** फलमुक्तिर्भुक्तिरप्यनुषंगतः । इत्यनुनायः प्रयोजनमुपवर्तितं । न **ग** अन्तःस्थितिर्धर्मसहितो भाव
 विमुक्तयः । कृत्यमित्यनेन पंचविधो विधेयमुक्तं । **इ** क्वा सत्तानेनाद्यसं नापि तद्धै गमित्यादिना निर्णयितमि
 त्येताभिः सत्तास्वरूपकारणार्थविधेयदृग्भिः संज्ञैपोक्ताभिरीशतत्वं ये विदुः । ज्ञानं तिते पुरुषाः संसारकर्म
 निमग्नसंसारिणो मोचयन्ति । न **त** विस्तरेण पशु रूपं पाश रूपं गार्हस्थ्यं ये विदुः । यथा आत्मैवेदं सर्वं पुरुषस्य ये
 दसर्वमित्येवं विद्यपुरुषरूपेष्वादिनः कर्मकालाद्यक्तादिपाशरूपेष्वादिनो वा पशु नोत्सपमेवा नाद्यताननि

मृगे.
५६

56

मृगत्वेनाकिं चित्करत्वात्तात्पर्यानां च तत्प्राश न एव क्वचित्कार्यत्वात्तत्तत्संयोगे विद्यो गौर्दो वा निगलादिव स गपे स
त्वे सती सती श्रुता तत्रा विधेः श्रुतव बोधात्प्रमोचने सकल लोकोपहासा बह्व्यतः पशुशब्दः वाच्यमनंतर
प्रकरणोपक्रममाणा त्ततलोपक्षेपापपोहतः भट्टविद्याकंटात्मजमहारायणा कंटाकृतौ मृगे इत्येतौ ईश्व
रपदार्थप्रकरणं पंचमं अथ विश्वनिमित्तस्य प्राप्तं लक्षणमात्मनः । तद्दीशोक्तौ गतया पंतया पुद्देश उच्य
ते । अथेहानोपाश्चात्पर्यलांतस्त्वित्तो मिधानस्यात्मनो लक्षणमुच्यते इति पारलिक प्रकरणिको संव
धोत्तेयो लोकादपस्तु प्राग्वदुत्तेयाः । इति परलमुच्यमाना इति पौ नरुक्त्यमावहंति । विश्वस्य जगतो निमित्तं
प्रवर्तनहेतु एत्मा तद्गोसाधनापतनुकरणभुवनादीनामुत्पत्तेः । तस्मात्तमनो लक्षणमीश्वरात्प्राप्तं नंतरमवसायात्तम
संकथ्यते । तच्च यद्यपि तेन स्वभावसिद्धेन भवितव्यं जगत्कृते तत्रैश्वर्यसिद्धि उपगमाच्चैतमंश्च कृत्वा स्तं तरसा ५६
स्त्या

56

तन्नि सर्वदा सर्वतश्च यतोऽप्युक्तो रूपते सर्वतोऽप्युक्तमित्यादिनोक्तप्रायेकचित्तकसं। तथाप्युद्देशः। सोपपत्तिकते
त्व रूपसंज्ञेपठ्यते। कार्यहित्यादिकर्तृशक्तकर्तृनोपपुञ्जते। नस्तार्थमप्यविद्वावात्रानर्थक्यं कर्तृगौरवान्। का
र्यत्वंतावत्तिसादेरेवसन्निवेशादिमतेनया कथितं। तस्य च कर्त्ताशक्तमिष्टुक्तिभिरीशःसिद्धः। तत्रुजांर्यत
दुपयोगिवासात्। सोपयोग्यनुपयोग्यसोपयोगिवेतिवतारःपक्षः। तत्रनतावदीश्वरोपयोगि। नहिष्टयिवादि
मित्तस्यस्वात्मन्यर्थक्रियाकाचिक्रियते। तिसपी पूर्णस्वरूपत्वात्। नचतत्तित्यादिकार्यसित्ताद्यर्थमेवक्रियते।
तेषामावेतन्माकरणीयस्याभावाच्चेतनस्यहिधर्मादिचत्त्ववर्गप्रेक्षोः करणीयेतन्नवतिनपरादेः। तत्रैतत्का
र्यमनर्थकं। कर्त्तृगौरवान्। सामान्येनापि कर्त्तापत्कार्यक्रियतेतत्रानर्थकंभवति किंपुनःपरमेश्वरवापारि
तेर्न गत्कर्त्तृभिर्विद्वादिभिः। तत्कार्यकरणोवपुनननपाकैर्दर्शितं। परिशेषात्तार्थतत्। तत्तित्यादिकार्य।
३

मृगं
५७

57

५२

कश्चात्रपरदत्ताह। तेवतः सपरदत्तपोः। कर्तृकार्यपोः परेभ्यः प्रकृततामिधानः सेवतः पश्चात्मेत्यर्थः। अत्रचार्त्तिक
छापया आत्मनि रासापेक्षमाशंक्यते पदेरेहस्तद्वत्तात्पर्यः स्मारणो ननु। ननुपलभमानप्रयोजनानां हित्वादी
नां परार्थत्वमस्तु। सत्त्वपरः कापएव। यस्याहंभकाश्चोपयोगिनश्च श्रुत्येव ते जोवापवस्तु स्मात्र हित्वादीनां
परार्थत्वेनात्मनामनुमाने। अत्रोत्तरं। कापोपचित्वादात्कार्यसुतत्वेति पश्यतो देहोपि परार्थएव। अत्रैतन्मात्रा
श्रुत्येव दिव्यमिति। तस्याप्यात्मार्यपाठार्थसुतत्वे पुपपद्यते। ततश्च देहस्य हित्वादीनां च परार्थत्वात्मात्रात्मैवा
वपुस्तुपपन्नः ननु देहादप्यत्र हि चेत्तस्य स्यात् स्यादेतदेवं पृथ्यादि च तर्भूतविकारके प्राणादिकारणीभूते
गर्भादौ संविदुद्भवः। किं एवादिद्वयविकारमदृशत्पुनरिति वर। तथा हि। कशो हं स्तूलो हमिति शरीर एव। ताम
हंपत्यपोदृष्टः। न च तद्यतिरिक्त आत्मोपलभ्यते। देहे स्मात्मेत्यस्याश्चैव प्राणामित्यादिव सत्यपलनिरुक्तं

राम
५७

57

तात्। अथपरायणं सुखं दयः। संघातत्वात्। शपनाद्यं गतत्वादिना कणादीनां कर्तृत्वपरोक्षत्वादिना वा अनुमा
नेनात्मा प्रसाध्यते। नतद्युक्ते। तस्यात्मापलापिनश्चार्ककात्प्राप्तिसिद्धेर्न होषांप्रत्यक्षत्वात्किंचित्प्रमाणं। सि
द्धावपि वा अनुमायमानस्यात्मनो देवदत्तादिवत्। त्वं प्रसज्यते। पक्षि लस्ये प्रकाशते स एवात्मा तस्य काशे स्तु
पुंरति विविक्ततया आत्मपरभावस्य प्रकाशमानस्यैव संकरो न वस्तुतः च स्यात्। तदुक्ते। आत्मा परिभवे न
यस्तस्य माता भवेत्परः। पर आत्मा तदा नो स्यात्स परो यस्तु मायत इति। तथा प्रकाशते संवेदेका तस्य तु
प्रकाशते। प्रकाशं च भवेत्कर्म तच्च कर्त्रा विना कथमिति। तस्मात्प्राप्तुमानेन देहव्यतिरिक्त आत्मोपलभ्य
ते। अपि तु चेत्तम विशिष्टः काप एव वस्तु सन्निता शंका ह चेत्तत्र श्रुते। अथ मन्त्रे काप एव चेत्तनात्मकः तया
दि। पक्षि तु पक्षिते यस्योपचयः पक्ष्यपचये चापचयः तत्रात्मकं। पक्ष्या वन्सु पचया पचयपो रूपचया च पाचयुगळे

शृंग.
५८

(58)

होपापोननखा विभोजनलंघनारिहेतुकोचदेहसंबन्धिनाउपचपापचपावनुर्जहिस्तानंदेहात्मकमेवात्रतोदेह
एवचेतनरतिप्रवःपक्षः। अथैतत्प्रतिज्ञेयः। नमो ग्यत्वादिकारित्वाच्चना तत्रितभोग्याविकारिणो दृष्टाश्चिद्दिहीनाः
दृष्टाः। सोप्येवंदेहश्चेतनः कदाचित्तमवति। भोग्यत्वादिकारित्वाच्च। ऐये केवनविकारिणः परिणामिनोभोग्याश्चते
तेद्यचेतनादृष्टाः पथापरादृष्टः सदेहोप्येवंविधः। तस्माच्चेतनः। नत्वेगनादिभिर्नोग्यत्वमेतैकांतिकं। भोग्यत्वेति
तत्राचेतनमाभावात्। नानैकांतिकं। तदीयस्यदेहस्यैवभोग्यत्वात्। यद्येवंमितीवस्यदेहस्यकथंनोपभोगः। भवमेव
तद्वस्त्वचित्तपभोगः। कदादादेः नपुनः कांतारेः कामिसाधवस्त्वापापेनावस्त्वोतरापत्तेर्विकारितेनपीभत्स
सहेतुतात्। तदेकित्वैवाकृतं कृतं कृतस्वमधुकापताहाः कदाहरतादि। एकांजाश्चाशवपितेयं। तस्मात्स्थि
तमेतद्विकारित्वाद्भोग्यत्वाच्चदेहस्याचेतनमाचेतनाच्चपागार्थमिति। पुनरपिपरममपाशंकते। पस्मिन्नतिवसत्ये

राम
५८

द्वापस्मिन्निति यस्य भावो परमावेवाभावस्तत्र तां पीशीतमिव हिमस्य । सति च शुक्लशोणितान्मकदेहाभकभूतविशेष
 परिणामे सत्ता इति च प्रथमे तस्मिन्नसत्त्वाच्चैतन्यभूतविशेषपरिणामकृती भित्तिवापयवेपि । तदेतदनुपपन्नं । यस्मा
 त्तस्य तपिशचेचितिः पक्षे द्वावप्यस्य भावस्तत्र कार्यमिति निपमो नावश्यं प्रतिज्ञातव्यः । अथ या तदभावेपि भ
 वतस्तत्कार्यत्वायोगात्तप्यथा अत्रिस्तद्वाव संभवभूमौ द्विकार्यः । एवंच शरीराभकभूतसद्वाव एवभावः । तदे
 भावेवाभाववैचेतन्यस्य परिणामतदेहसंबन्धितया प्रतीयेत । यावता शरीरसद्वावेपि गर्भाद्युत्तरकालंचैतना
 पगमोदृष्टः तत्र सति सत्त्वं देहाभकं चैतन्यसाधकं । ननु मृतशरीरेपि प्राणाद्यात्मकस्य बापो रूपा रूपस्य च तेन सो
 पगमात्रजीवावस्थापामिव शरीराभकभूतसद्वावस्तस्मादेवैतन्नतं । पञ्चतत्सति सत्त्वमैकांतिकी कर्तुम
 शक्ता । मैवागतासर्वोपि हि कैचनवल्लसंधयः सोष्माणश्च किंपेतमपि कालमुपलभ्यते । तेषांच जीववस्थावदेहो

मृगं. भक्तभूतसङ्घेऽपि न चैतन्यसंभवो गम्य वत्खाणं वत्सकलसामग्री सदावेपिकदाचिच्चैतन्यसंभवत्वात्मा तत्तिसत्त्वमनेकांति
 ५२ कमेव। ननु नीवद्वत्खाणं परिणामवैशिष्ट्याच्चैतन्यसंभवत्वाविधपरिणामाभावात्तदिति गता सुदेहेतद्भावश्च न पुन
 ५९ पि चार्वाकभूमिकपैवाशंकते। परिणामसंवेशिष्ट्या रतिने को मा र्थो वनाथवत्खाणं दृष्ट्वा तत्तद्वत्खाणविशेष
 मेहेन च देहाभक्तभूतपरिणामसंस्कृततत्तद्देशिष्ट्या नीवद्वत्खाणं पञ्चैतन्यमस्ति तत्तथा विधभूतपरिणामक
 तत्तत्तद्दृष्टपदशंकटाद्यनेकार्थप्रकाशकानि सकृमाणि द्विविधानानि पूर्वपूर्वनिरोधे सत्पुनरेतत्तत्तत्परिणाम
 वैशिष्ट्यादेव भवेति। नान्यतर इति न देहादन्यच्चैतन्यमिति चोद्यं। अत्र परिहारः। न स्मृतिस्तत्तत्तदेति प्रत्यक्षसक
 मसंवेदनविशेषस्य परिणामित्वाभ्युपगमे सति स्मृतिर्न विकल्पते। परिणामविशेषाणां क्रमभाविनां भिन्नत्वात् एव
 ता असे विदितस्यान्यविदितस्य चान्येनास्मरणान्न। न ह ननु भूतदेवदेता उभूतं बोधे जादित्वा स्मर्तुं शकं। एवं मा भूत्स्म ५२

59

तिः किं नः छिन्नमिति चेत्तदप्युक्तमिहानागेवं सुप्रतीतत्वा स्मर्त्तुं कारयेत्तरोस्तातः। स कललोकप्रसिद्धस्मृत्यपदे
 वस्तोवन्नशकः। स्मृतिश्चैव पुनपद्यते। रेदृष्टासकस्य रिणामितेपि एकस्य भावस्तदर्थसंनिधौ तत्तद्धानस्या
 न्यएवावुभवितास्यैव संधाता स्यादिति। अतरेत्यस्मात्स्मृत्यन्यथा उपतिलक्षणादपि हेतौ हेदादयः स्मर्त्तानास्तीति
 न च वाच्यं। किमेभिः पदानुमाना सहिष्णोर्वाथ्ये हेतादिभिरिति पतञ्जरीकस्या निष्ठापि दुर्गतस्य हेर्गत्यमिव वला
 देवावुमानं व्याप्तिमनुवधाति। तथा हि तेन प्रत्यक्षैकप्रमाणकारिणापि च तर्कमाभूतयति। रक्तत्वं त एव न्युपगमे
 मृत्पाषाणादि स्थावरलक्षणार्थिबीजलदिशुसरः सारित्तमुद्गदिर्नादृश्यगुणभेदेन सर्वप्रत्यक्षेणावगादिहेतुं श
 क्यं। तस्य प्रतिनिपतयक्तिहेतुत्वेनाशेषमगदंतर्गतपदार्थविषयान्वयप्रहणात्समत्वात्। अपि च यत्र कारिण्यं सा श्रयिबी
 ज्यलोपलं तादिवत्प्रयिबीजाभावे कारिण्यस्याभावोचायादमिव। एवं इव सस्यं तज्जले। तैलशृतहीरादेशु ह कृत्वादित्या
 पन

५

60

लीतपितृसुवतीतमेतत्। पत्रिर्नीवेवपिकाष्टाद्विसंवित्रास्तेवेतितस्माद्देहाहम्। स्मर्त्तुं लीते वमपि व्याख्या
 पमानेन कश्चिदोषः। एवंपशुपदार्थप्रसाधते हि शेषान्नकुमाह। नावापको न स एतन्को नैको नापि न गतमकः। नाक
 र्त्तमिन्नविद्यो गीपाशां तेशिवता कृतेः। सवात्मानावापको नापि स एतन्कोः। देशकालाभ्यामनवच्छिन्नतात्। तदुक्तं।
 अनवच्छिन्नसद्भावस्तपदेशकालतः। तत्रित्यं विभुचेक्षुंती सात्मनो विभु नित्यतेति। नचासावेकः। एको वशीस
 र्वभूतानां तमेति पतिपत्राणां त्रसविदामिव नन्ममराणां करणादिप्रतिनिपमदर्शनस्य प्रसूतवद्वत्तापकस्यापदे
 तमशक्ततात्। नचनेपापिकवेशे विकारणामिव जडः। नापिसंख्यानामिवाकर्त्ता। नचकेतुविद्विवा गंतुना वि
 तापकः कुत इत्याह। पाशां तेशिवता कृतेः पाशानामविद्याहीनामते तत्त्वतिबंध कत्वयपम मेपतो स्यात्मनः शिव
 त्वयक्तिः श्रूयते। तथा चोक्तं। त्रयात्ममलमापाय कर्मबंध विमुक्तये। यत्तयेव शिवस्य शिवताज्ञाने प्रवर्तते इ

मृगं.

६१

(61)

ति। नवतच्छिवत्वमव्यापकतादिधर्मपुक्तं। तत्कर्तृत्वहितं गानितं कालानवच्छेदो हेतुतात्रपदेशगमिमादिना प्रसृतते दि
लक्षणतस्योपपत्तिरित्याह। नवव्यापकतानितानादेशकानेवोपात्तं सार्पवत्त्वापमभावरतिमंतयं। असदुत्तमसंभवस्यो
पपत्तिरपि व्यापकतादिहिति। **म**हविद्याकंदसुनोर्मरुतापणकंदस्य कृतो मृगं इदी कापापस्य परार्थनिर्णीयप्रकरणां पृष्टं
शिवः पूर्वव्याप्तिसितसाणोः पाशजालमपोहतीति पुलस्योपात्ता तस्य पाशे शूल लक्षणा तस्यार्थव्याख्या शिष्टम
नंतरपरलां तोपकांतं पाशपदार्थं लक्षयित्वं प्रकरणावयं। अथ वसौ वशा करणिकपादलिकपादार्थिकाः संवंधाः स
म्यष्टाः। नान्यात्मकस्तुषारतीशवले कर्मपापाकार्यवत्तुविधं। पाशजालं समासेन धर्मानां त्रेवकीर्तितादित्यादिभि
र्वाक्यैरनुसंधेयः। अथ **पा**विद्यास्यः पाशाः कथ्यंते लेशतो धुना। पेपापपापेपतपो भवंति जगतां **पा**वः। अथेति परशुप
सार्थरितं तस्मिन् विद्याश्च ज्ञानमंजनमाणावः पाशश्चादौ ये पाते कर्मपापात्तं धृत्ताख्याः पाशाः अधुना रहनी लेशतः सं

राम.

६१

हे पतः कथ्यते। वेणुमपगमे पशुं त्वां मुक्तां अणवः आत्मानो न गतः पतपो भवेति। तत्र शिववदन्तानधीनत्वात् तं आभि-
 यक्तिर्मुक्तात्मनो पतित्वं। विषे शुभ्रवर्णिकाः भाज्यं तं पच विधकृत्य काणितं। अयमुक्तेः शक्नुते वसी पते पाशितत्वं
 गोपित्वेन। तावन्निपयोः सर्वार्थताया हतेः। अथ याहि पाशाभावे पारं तं अं वक्तव्यं किं निबन्धनं। साभाविकं चेत्
 के पुमुक्तशरीरे निवर्तते। पाशादिनस्य हि पुंसो न वधते। अवधस्य च किं कृतं पारं तं अं। यद्निष्ठतोपस्या निष्ठया
 मिष्टिष्यायात् अभवति। अथ मनसेनास्य तत्पारं तं अं पाशकृतं अपि तत्साभाविकमिति तर्हि पुक्ता एव पुक्त-
 शब्दस्य निश्चिन्त्यपगतपाशो हि मुक्तशरीरो लोके प्रसिद्धः। एतदेव यदपनाह। वंशमूलस्य वशिता दृष्टवधस्य वश-
 ता एतावती ते वत्स्यत मुक्तत्वे वदमुक्तयोः। अपदेव तद्दृष्टवदत्वं। यत्पाशितत्वे स तं पाशितवशता। स्वतंत्रं प-
 मं शुभ्रपते तमिति अर्थः। मुक्तस्य च तावदेतमुक्तत्वं। यद्वधत्वापगमात्तद्विशित्वं। सा तं आभि व्यक्तिः तया हि लोके

62

साधय्यस्यान्विद्यते। मुक्तिनिमित्तं च कथं शांभवं बलमन्वेष्टि। नान्यथा बलं वती हते। पाशा न भुपगमे सति स्वभा
वत एवामलवित्स्वहृत्वात्। इत्येषा सा नर्यकात्। पतश्चा वच्छादये पयं पाशं वा पाशमेव शंका वलोत्तेजनमपेक्षते। त
त्मात्किमप्यस्यात्तिज्ञानक्रियासंनिरोधकं। पत्कृतः स्वातंत्र्ययायातः। तदा वराणामस्याणोः पंचस्रोतसि शंकरे। प
र्षपैर्बहुभिर्गीतमदृष्टं पशुभिः सह। अस्यात्मनस्तदा वराणामंजनं पंचस्रोतसि शैवंशास्त्रे वक्ष्यमाणे नमभिः। मिहितं। त
त्पशुभिः पशुशास्त्रे पशुभिः कदाचिदपि न बुद्धं। अथ कैर्नामभिस्तत्त्वास्त्रे प्रकृतमित्याह। पशुत्पशुनीहारमृत्तु
मूर्च्छामलांजनैः। अविद्यारूतिरूपा निपापमूलक्षपादिभिः। न च तदेकैकस्मिन्नात्मनि भिन्नमपि ते कमने कचिद
वा। कश्चिदुक्तमित्याह। तदेकं सर्वभूतानामनादिनिविष्टं महत्। पश्यात्मल्लस्यकालांतापायिशक्तिमश्रुतवत्। तदा
वराणामदृष्टविधस्यापि भूतसर्गस्यैकमेव। कस्मादित्येवैव विशेषणद्वारेण हेतुमाह। अनादीति। पश्मादृष्टमाणोप

मृगं.
६३

(63)

मानत्तर्वभूतानामनादि। ननापीपवंधनवशांतकमतएवैकमनेकत्वोद्भूतत्वाचेतनत्वात्कारणांतरपूर्वकत्वेनानादित्वा
उपपत्तिः। नचकारणांतरपूर्वकत्वेपिकलादिवत्कारणैर्पणवंपकत्वाद्नादित्वंभविष्यतीतिवाच्यं। ययोक्तंश्रीमक्तिर
एताप्यनादिमललस्यकर्मण्येवमनादिकं। यद्यनादिनसंसिद्धं वैचित्र्यं केनहेतुना। तस्मादनादिकंकर्ममापाप्येवंभवेत्तये
ति। तद्विरुद्धिणाः शिवस्येवपुनर्वंधासंभवात्। तत्तद्भावेजानमललद्वित्वमितिचक्षामः। निर्विडंघनमभेद्यमित्यर्थः।
आपकानामात्मनामावाकत्वात्। महत्तत्वात्मत्वेनत्वस्वपरिणामकालापसाराणाशक्तिशतेनपुक्तं। तथाचोक्तं
तत्त्ववपनिर्माणे। मलशक्तयोविभिन्नाः प्रतीत्येवैवतदुणावीरकारति। तच्चोक्तं। तदनादिस्त्वमर्वाग्यातदेतत्तद्वतो न्यया
। ह्यनादिपुक्तानेवंवेत्तोत्तेपत्नस्ततोमृषा। ततैषामात्मनामनादौकालेस्त्वितमनादिस्त्व। नत्वादिमत्तेनस्त्वितं। अथैवम
वपुक्तिमाह। अर्वाग्येति। परिश्यादिमत्तेनात्मस्त्वितं तदभ्युपगम्यते। तदातयोगेहेतुर्वाच्यइत्यथाह। तद्वतो न्य ६३

येति पदित्तरे ज न म तो न येति हे त म न पे सै श त्मा न मा श्लि ष्म ति । त स नी मु क्तान पा त्म नो ह्म ण दि । उपरु द्ध क्रि पा
 न्क णे ती ति प्र स क्तं । जो रो ष र ति तै त्मो सै प त्त त्त तो मृ षे ति । मु क्त त्मा नो पि प दि पु नः पु न र्म ले न पु स्यं ते त तो ग ज स्मा न वा
 ये स्मि न्नो सै पि ष्ये व य त्तः भू णो पि म ल णो ग त्तः सं स रि ता णाः सं भ वा त् । त स्मा न्ना गं तु क मा त्म नां म ले किं त र्थ ना दि । त या
 चो क्तं श्री म त्त्वा पं भु वा हो । अ या ना दि र्म लः पुं सं प श्य तं प रि की र्ति त मि ति । अ या सै व पु क्तं त र मा ह । त र्के व द्ध सं ख्यं तु
 ता दृ ष्ण त्ति म य त्तः । त रं ज न मे कं । अ नै क तै प्र मा णा भा वा त् । प तो य स्मा न्ना दृ श मि ति त या वि ध म ने क त्त प रि णा मि
 त्वा दि गु णा पु क्तं । प द ने कं य रा दि व ड त्त य मा नं दृ ष्टं । न वै त ड त ति म त् । अ ना या त्मा वा र क ता त् । अ त्त ए क म ने क तै दि
 का णा प्र वं क ता दृ श्या दि म त्तं सा त् । प्र ता त्म स्त्वं का लां ता पा पि श क्ति स मू ह व दि नि प डु क्तं त ड प पा द पि तु मा ह । किं तु
 त क्त पो नै का प्र ण प न्मु क्त र्श ना त् । ए क णा प स्या ने काः प्र ता त्म स्त्वा श्रि क्रि पा स त्रि रो धि का नि ताः श क्त प ण्म वाः । अ य

मृगं.
६४

(64)

यैकते सत्येकस्मात्पुनराप्यसते तस्मिन् सर्वेषां तत्त्वकालेषु किं स्यात्तापतस्तु न भुक्तिर्गोपये नोपलभ्यते तस्मात्कार-
णान्न भुक्तिवद्भूता भुपगमोपुक्तः। न च तास्तु कृत्तपः स्वातंत्र्येण त्वं तपसं रतिवा। किं तर्हि। तासां मोहेऽवृत्तिः शक्तिः।
सर्वानुशादिका शिवा। धर्माऽनुवर्तनोऽवपाशस्तु परमं। पावृती शवले कर्मसादिनायाऽप्युत्पन्नेन नोत्तरीयकतपोहि
ष्टां परमेश्वरो भवति व्यापारेण लक्ष्यते। तस्मात्तलशक्तीनां विजिपासं निरोधकतलक्षणास्य धर्मसाऽनुवर्तनादे-
तोः शैवी शक्तिः पाशतपोपर्यते। न च तत्र सुखं पाशतं। कुतश्चि विरोधेण दारैणां वैवदेतः। सर्वानुशादिका शिवे-
ति सा हि सकलजगदनुग्रहस्तमावतेन तच्छेषः प्रसाधिका। एवं च परिणामयतीताश्च रोधांतं कार्कचित्ति सा। पदे-
न्मीलनमाधत्ते तदनुशादिको यते। परिणामशरासातिपदिह्यतर्क्यशक्तिरिति विरुद्धे परिणामयतीति रूपं। एताश्च
सर्वभूतगतास्तस्य सर्वविनी शक्तिः। रोधांतं तदधिकारकाले पावतपरिणामेन योजयति पतिशक्तिः कार्कचित्ति सा।

राम
६४

हेतुभूतयोन्मीलनं पदार्थकरोति तदा नुयादिके तु चेतो। कशेरेन प्रहसितानुये हेतुव्यापारि शानः ईशान प्रहसितमंशलि
 गं। स एव सकल जगदनुये हेतुतो युक्तत्वा हेतुगोपमितः ततः प्रवृत्त्या पर श्रेयः प्रकाशिकपातानभासातपोन्मीलि
 तस्य रूपपाणा मण्डु वर्गीणां पदोन्मीलनमाशर्पिका सनेकरोति तदा नुयादिका भाष्यते। अथ अनुनिः प्रवृत्तिः। शंभो
 श्चिदाद्यनुयाद्यं तद्विरोधितपा मिथः। अगपन्न संप्रशक्तिः सर्वा नुयादिका कथं भूतोपकारार्थं प्रवृत्तस्य जगत्सभोः
 अपकारकमाविश्य पुनते त्वं न तो हं। चित्तः सकलात्मानः आदिग्रहणाद्विरोधितो मलकर्ममापातकार्यमित्त
 हेतुत्वं सर्वसर्वशितो देव किल परमेश्वरस्यानुयाद्यं। तदा नुयाद्यत्तमेपां विद्वितोपाशपाशानां तुल्यकाले न द्यते।
 तथा द्यवितोपाशानां अनुयदेपाशपाश प्रवृत्तिरुत्कारः स्यादनुग्रहः। चित्तामनुये हेतुतद्वेधानां संगभावनामि
 ति पास्याद्विरोधितपाद्यगपदेपा मनुयदा नुपपत्तिः। तत्कथं सर्वानुयादिका शक्तिरुत्काराणि च रूपपा सर्वभूतानामनुय

मृगे
६५

(65)

हृत्पुत्रस्य पुरुषकारकसापकारकः स्वस्मात्तद्विधाशक्तौ लभतु गृह्यतु तद्विधाशक्तिना दत्तातं चादिव्ययिता
नापरमात्मनो बंधकात्तु गृहेण व्ययितव्यं न तदुक्तमिति पूर्वमतः। सिद्धं तत्तु न तो दत्तापकुरुते मलस्याणोऽनुग्रहो
किंतु यत्रियते किंचित्तदुपायेन नायथा। सत्यं विद्विना मनुयादिका शक्तिर्न चास्यात्कलकालमपित्तु यद्गोपप
नः। परस्माद्विरोधाभावात् न त्वणोर्थं नार्थमलस्य परिणामरूपमनुग्रहं करोति। अपित्तु यद्गोपे वा तया हि। यत्किं
विदुषा येन कर्तुं मुचितं तत्रात्तुपायेन। अप्यं वसावृणोः। यत्तु न साधिकारे तमसि मुक्तिर्भवति कस्यचित्। अधिकारे
पित्तु च्छेदेः परिणामाद्वि वर्तते। सोऽपि न सत एव सादृशोऽप्यस्य वक्तु नः। सर्वथा सर्वदा यस्माच्चित्त्योऽप्यमचेतनं।
पावत्किं लमलस्याधिकारत्वात्तु मुक्तिः कस्यचिद्भवति। तत्रिद्विद्विरेव मुक्तिश्चाभिधेया। पतः। अधिकारश्च तेन राम
केः परिणामात्समाप्यते। सत्तु परिणामस्तद्दृष्ट्यापि वक्तु न त्वतो भवितुं शक्तः सर्वकारेण सर्वकालेनावेतन ६५

65

स्यनेतनयपुत्रस्यतत्रकार्यदर्शनात्तस्माच्चिदनुग्रहस्यतर्ह्यननाशिगिणा मत्तममते। सर्वपरिस्मयत्तर्ह्यस्यपि
वस्तुतो न स्वतो भवितुं शक्तः सर्वकारेण तर्ककालं ज्ञेयते न स्य वेतनयपुत्रस्य तत्र कार्यदर्शनात् तस्माच्चिदनुग्रहस्य
तर्ह्यननाशिपुत्रस्य मत्तममते। अथ विरोध इति प्रथमबोधनिगमः। अथ द्वितीयस्य परिहाराः। यथा सा एदिनो वेद्यस्त
दत्रापि न रोगिणा। कोटा विषयार्थरहितत्वादुःखहेतुः प्रतीयते। पाशाश्च तद्विक्रियाश्च तेषामप्युत्तमत्वात् शक्तत्वं न
नदारेण न न्मद्रावणादिदुःखरहितत्वाद्वा मोषिपरमेष्ठ्यास्तदभ्युत्थाने न प्रवृत्तत्वात्तदुःखहेतुत्वमप्येतत्। यथा चैद्यः सा
शस्त्रादिना रोगिणा यद्यपि त्रिकोणं प्रीते अभिमतस्या रोग्यलक्षणस्य साधकत्वाद्यथा हेतुरपि न दुःखरहित
त्वेनैव सा पते। ननु पूर्वादां तत्र शब्दस्वरूपस्य भगवतः किं पाशधर्मा नुवर्तनेनेत्याह। सर्वगत्वा न्मदेशस्य नाधिष्ठानं वि
हन्यते। न च पञ्चालिकर्तृत्वं तस्मिन् त्रौदास्यमेतिसः। अविदधिष्ठानं भगवतो न विहन्यते। सर्वगत्वा न्मदेशतपा सर्वकर्तृ

मृगे.
६६

(66)

नात्रापत्रकर्मचं किमप्यलिततत्रतत्र नार्थमेतापिततत्कर्तुं शिष्टानेन सर्वे देवसंर्व करोतीत्युक्तमीश्वरसिद्धौ। ३
हास्तसुहासः। तस्य भावश्चैवास्मत्कर्तृत्वमित्यर्थः। तदेवंप्रगपत्सर्वानुग्रहितं शक्तेः प्रसाधते देवद्यप्यत्र उपदेशार्थमा
ह। धर्मिणोऽनुग्रहो नाम पत्रद्वर्माऽनुवर्तनं। न सोऽस्मिन् कस्यचित्तात्तपःपत्नानाऽनुवर्तते। धर्मिणोऽनुग्रहस्य धर्माणां पदेऽनु
वर्तनं सोऽनुग्रहकस्याऽनुग्रहः क्रमविकसरसरूपाणां पद्मानामिव विवस्वतः सति तथा विधौ धर्मः कस्यचिदपि ध
र्मिणो नास्ति। यः परमेश्वरेणानुवर्तते। नाभिधीयते। तस्य सर्वव्यापकत्वात्। एवं च। गताधिकारनीहारीयस्य
सत एव ते। पशोऽनुग्रहो न्यस्तार्थादिति कर्मणः। गतः समाप्तः। श्रेयो हव्यति ते धक तत्स्यो धिका रोयस्य तद्
ताधिकारनीहारास्य तम सोम तस्य संवे धिरीर्पसा मर्थ्य पस्य तस्य तया विधस्य सतः पशोर्ब्रह्मात्मनोऽनुग्रह एव ते। वद्धं राम
ते। वद्धं लीभवति। निवृत्ताधिकाराणां मलशक्ताविति यावत्। अथ स तमलादेः पाशजालस्य कर्मणः परिणाम

राम
६६

तदेतत्तदर्थं । तत्त्वयोजकत्वं तस्मादनुग्रहो भवति । वदात्मविभुतौ पतरिणामनाथपोजकत्वं स एव पाशा नामनुग्रह इत्य-
 र्थः । एवं वदकृते किं यवस्ति तमिन्नाह । वोदतपरिणामितधर्मणोऽनुवर्तनं । मलस्य साधिकारस्य निवृत्ते तत्परिच्युतौ ।
 मलस्य साधिकारस्येताणां वसो जनसाधिकारनिवृत्तेः । तदा वभाविनाश्रुनादिका लीनायाः परमेश्वरो धशक्तैरपग-
 मोन्मुखाः परिच्युतौ किं विच्छिद्यिलिभावे सति वोदतधर्मोऽनुवर्तनमात्मनोऽनुग्रहः । परिणामितधर्मोऽनुवर्तनं पा-
 शा नामिति । उपसंहारत्राह । तैवं पौगपद्येन क्रमात्तद्य एव हि मापायाः साधिकाणाः कर्मसूत्रोक्त एव ते । इते-
 वधकपाप्रज्ञापौगपद्येन विस्वितोरनुग्रहो न विरुद्धः क्रमात्तद्य एव न उरुपादः । मलवच्च मापायाश्च कलादि-
 स्तित्यंतसाधिकारसहितायाः कलाया विर्भावलक्षणास्त उपसंहारात्मकश्च कर्मणस्तत्फल एव नोन्मुखा पाश्नात्म-
 कः सोऽपमनुग्रहो मापाकर्मणोऽनुक्तोऽपुक्त एव हेतुः । सर्वथा सर्वदा पश्माचित्यपोऽपमचेतनमिति सामासेन सर्वस्यैवो-

मृगे.
६७

(67)

कृत्वा दिति भविष्य कंठात्मन नापण कंठकृतौ मृगे इव तौ कालावपाशपरी हावकरणं सममे अयपाश
परार्थपरी हाविका गत्समनेतपरलोतसूचितकर्मपाशपरी हावस्तावः परार्थद्विसंबंधाश्चोक्तप्रकरणा
भवेकोक्ताः। अथेद्विपशीर्ये श्रियोगस्यानुमीयते। निमित्तमागमिभावाद्यतौ नागामहेतुमत्। अथेता एव
एव शक्ता एव पाशद्वयविकारनेतारः। इद्विपैतः करणवहिः कारणैः शरीरेण वस्तु लसस्मत्पैरागर्थे च्छेद्विपा
र्ये विषयैर्गोपे विरात्मनो योगः तस्यागमिभावाद्दुस्तिमत्वात् कारणं निमित्तमनुमीयते। ननु तन्निमच्चाहेतु
कं किं विद्वति। इयं सामान्येन कारणमात्रं साध्यतद्विशेषवक्तुमाह। तस्य च देशवर्तिनो हे वि आत्तणिकततः।
प्रतिपुं निपतत्वाच्च संततत्वाच्च तदुक्तं। तस्येद्विपशीर्ये श्रितां योगस्य पत्सुरनरतिर्पगादिनिपतत्वा ननु वर्ति एव
त्वं। पञ्चवैलसं विविजगणिद्विगणितं शरीराणां द्विगणितविषयाश्च दृश्यंते। तत्र नातिदिदेशकालादि वैविध्य ६७

67

तावत्समिद्धे। ईद्विपेवेविश्वमपिपथापरवृत्तजिह्वत्वेगतानांचहृत्प्रवत्तेधुनेगमाना। अनालोकालोकिन्नसुलूका
दीनांउरुपाणांचकेषांविद्विपुलदशामप्यदर्शनंश्रुंषयापाणामपिसह्यार्थदर्शितमिति। विषयवेचित्रंतपयानल
धरनिपतञ्जलकणोपजीवितेचातकानांमपूराणामवकराहारत्वंकुक्कुटादीनांचकमलकिकेनलकरसात्कारेनम
धुकरसारसानामिसादि। पतञ्जलिकतमनित्यतादेहादेःपत्माच्यप्रतिप्रसूनेयत्वं। नहिशरीरेन्द्रियविषयाणां
साधारणं। भोगसाम्यप्रसंगात्। पतञ्जलतत्संततत्तत्तत्राणिसंततत्तेनकिलनन्मांतरेपिशरीरेन्द्रियादिस्थितं।
पथाजातापुर्भोगप्रदेभ्यःकर्मभ्यःआपुःप्रस्योपहीणात्वाभूतस्यापितस्येवजातिभोगदेकर्मणीसंतत्यात्ववति
ष्टेते। नत्तत्रउपसर्षतः। ताभ्यांचतत्तज्ञानिदेहेन्द्रिययोगःक्रियते। पतञ्जलतत्समात्काराणात्तत्रद्वयिकर्मतादणु
णंतत्तदेशवर्तिनोविचित्रात्स्विनश्चतत्तात्मनिपताभवांतरभाविनश्चदेहेन्द्रियार्थादातंतममित्येवमनुमीयते।

मृते.
६८

(68)

कारणासंभविनां गुणानां कार्येष्वनुपलब्धेः किंचिद्विशिष्टाद्यपेक्षितान्तरसहकारित इत्यनेन कर्मव्यापारजन्यत्वाददृष्टं
स्वभावतः। ईशशब्देन लक्षणापोक्तौ मे शब्दशक्तिं श्रियं च मन्त्रलक्षणा मादिप्रहणात्मायां च पश्चाद्वक्ष्यं फलदाने
पेक्षते तस्मात्सहकारितमस्य कर्मणः। ननु स्वातंत्र्यमात्रे तस्यादित्युक्तं। अतएव सापेक्षतामौपचारिकं न तु कुंभकारस्य
सुखं च कायपेक्षतां तुल्यं। अन्यथा कुंभकारस्यपि सुखं दृष्टं तत्सहकारितं स्यात्। किंच व्यापारेण यजन्यमतः
किंच तद्वृत्तिकर्मसौस्माच्च दृष्टमित्युच्यते। तच्च जनककारकं भोग्यमव्यात्मादिद्विसाधनं। जनकं निमित्तं तत्पदं हेतुद्विषय
वनादेः। यतः कर्मफलोपभोगोपेततत्तनुकरणादिपोगोत्तादेः। धारकत्वं च तस्यैव प्रतिनिपतकालस्य मातृत्वेन भो
ग्यं च तत्फलदाया। किंच अध्यात्मादिव्यं साधनं पश्यतश्च। तच्च अध्यात्मशब्देनातः। कारणात्प्राप्तिकर्षणात्मान
मधिकृत्य पदवर्तते तन्मन उच्यते। आदिप्रहणादाकापोरुच्यते। एवं च मनोवाक्यापाः साधनं पश्यतश्च यथाक्रममिष्टदेवता

तम.
६८

बुधान्नमस्तु ॥ श्लो३ ॥ दृष्ट्वा नास्ति धर्मात्मकं कर्मणा स्वातिर्हीनं तत्त्ववदत्तदुपधा तादृशोपया संख्यं मनोवाकाप
 कर्मकृताः साधने यस्य तदधर्मात्मकं पदं ध्यात्मात्मभूतदेवा निदेतुं तपाधिकृता ध्यात्ममधिभूतमधिदेवतं च यत्सुखदः स
 सुखयते तस्य विविधस्यापि साधने । कर्मवशाद्विचेतः प्रसादाद्युद्देगादिवाध्यात्मिकं सुखदः स प्रदेति । अधिभोतिकं
 वांगनासंभोगगजसिंहाद्यभिभव रूपं । अधिदेविकं चाभिमतानभिमतवात्तर्जितपादिकृतं । तत्तत्पानृतपो नित्यादम
 धर्मस्वरूपकं । स्वापेविपाकमप्येति तत्तत्प्राप्तुं पुन्यते । मापायां वर्तते चांते नाधुक्तं लपमेति च । तच्च कर्म धर्माधर्मस्वरूपं ।
 सत्पानृतपकृतितात् । सत्पप्रकृतिकर्मधर्मरूपं । अनृतपकृति अधर्मात्मकं । स्वापेच सर्वभूतै संहा ॥ कोलेविपाके परि
 णाममभितः समंतादेति । सृष्टाविति सृष्टि समनंतरमेवाप्यपया संभोगः प्रवर्तते । अंते च संहारे मापायां संस्कार
 रूपतपावर्तते न चाधुक्तं न हि नश्यति । उपसंहारापाह । इति मापादिकालां तत्र वर्तकमनादिमत । कर्मयंत कमप्येतदो

मृगे.
६२

(69)

विमद्यत्रमुक्तये। इत्यं प्रतिपादितस्वरूपमेतत्कर्ममापादिकालाश्रयताध्वनिर्देहेन्द्रियार्थप्रवर्तकमित्यत्रैवास्वप्रभविस्तुतामा
योर्ध्वप्रशंसनात्। तेनैतद्यद्यपि व्यापारजन्यतयापि प्रवाहिनित्यतादादिमत्वेनास्योपपद्यत इति चर्चितपापे। किंच एतत्क
र्मशुभस्वरूपेतात्पर्यचञ्जकमपि सद्रोधिरोधकं संसारकारणमित्यर्थः। कुत इत्याह। सद्यत्रमुक्तये। यस्मात्तु एवात्मक
मपि कर्मसिद्धिद्यमानं नमुक्तयेनापवर्गपि। अपि तु तत्प्रतिबंधोपैव कल्पते। यत्कर्मस्य तात्साम्याद्वा शक्तिपातानुसार
समासादिता उग्रहाणामेवैकैवल्यं। ननु सद्यत्रमुक्तये इत्युक्तमुक्तं। सत्यपि कर्मणि तत्साम्यान्मुक्तेराप्राप्तत्वात्। य
दुक्तं श्रीमत्किरणे। सत्कर्मणि संजाते कालांतरवशात्ततः। तीव्रशक्तिनिपातेन गुरुणा दीक्षितो यद्य। सर्वतः सशि
वोपदीदिति नैष शेषः। तथा विधस्य कर्मणः सतोपसत्तंपरस्य प्रतिबद्धशक्तित्वेनाफलत्वात्। हीनोत्तरकालकृ
तकर्मवत्। यदुक्तं खेदकनेरेनेन। कृतमपि फलापेन स्याद्दीप्तोपर्युषो मवीजमिव। बलवद्विशेषशास्त्रव्यतिकारजातं वि

पृ.
६२

69

३ ग

हापकर्मैकं भद्रविद्याकंदात्मजमहानारायणकंदमूर्तोमृगेंद्रीकापां कर्मविचारप्रकरणं मष्टमं अथ सर्वत्वाकोनप्र
 तिपत्रस्य लक्षणं । कथ्यते यथिपाशस्य किंचिद्युक्तापिलेशतः । अथ शब्दान्तर्पेपाशपर्यपरीक्षाधिकारे कर्मपाश
 विचारनेन रंशेयात्मनो मापाख्यस्य पाशस्यां किंचित्संहितं लक्षणं कथ्यते । अथ चानंतप्रकरणोपसंहारे मापाशब्दो
 पक्षेपासारलिकः संबंधो ज्ञेयः । परार्थादिसंबंधस्तुष्टयंत्यागुक्तः । सर्वत्वाकोनप्रतिपत्रस्येति । भारतीशब्दले कर्ममा
 येत्यादिना उद्देशसूत्रेण वक्तुमशुपगतस्य किंचिद्विहितं । न हि सकलं मापालक्षणं संक्षेपेणाप्यभिधातुं शकं । तथा चोक्तं
 तत्र भवदृहस्यति पादेः । अपि सर्वसिद्धिवाचः । हीपेरन्दीर्घकालमुद्गीर्णाः । मापायामानं त्याज्यो चेतसो तसां संख्येति ।
 पुक्तापिलेशतर्हि नागममात्रेण । केवलेन । अपि सर्वसिद्धिवाचः । हीपेरन्दीर्घकालमुद्गीर्णाः । मापायामानं त्याज्यो चेत
 तसो तसां संख्येति । पुक्तापिलेशतर्हि नागममात्रेण । केवलेन । अपि तु लोकादुमानोपपन्नमपि तत्त्वज्ञानमुच्यते इत्य

मृगं
७०

(70)

र्थः। तदेकमशिवं जीवं न गतश्चिदशक्तिमत्सहकार्यधिकारांतं संतोषिष्याम्यनन्तरं। तद्विहितत्वमेकं परमकारणत्वात्। अ-
नेकत्वे प्रमाणाभावाच्च। अशिवमोहकत्वात्। जीवं न गतस्तु पादानकारणं विविधशक्तिपुक्तं च। सहकारिणां कर्मणा-
मधिकारांतं यावत्। संहणश्चाणुत्वमिति। तद्धीलमिति सहकार्यधिकारांतं संतोषिकर्माभावेऽप्यित्तत्वात् परत्वेः। वापि
च तत्सर्वगतं सकार्यव्यापकत्वेन अनन्तरत्वेनित्यत्वात्। महाप्रलयेऽप्यात्मवदीश्वरवच्च तस्यावस्थानात्। तदुक्तं तत्त्ववपनि-
र्णये। शंभुः पुरुषो माया कितं विभु कर्तृशक्तिपुक्तं च। सुप्तेऽपि विहृति जातेऽतएव जागर्ति तत्त्वानामिति। पुत्रापिलेश-
तस्तुक्तं। अतस्त्वांशुक्तिं दर्शयति। कर्तृनुमापतेऽपेन जगद्धर्मण हेतुना। तेनोपादानमप्यस्ति न परत्वं तन्निर्विन्ना। सत्रिवे-
शादिमात्मा तु सति मत्वं किल न गतः। कर्त्ता एव नुमापयति। तेनैवोत्पत्तिर्धर्मकत्वेनोपादानमप्यनुमीयतां। ननु सति म-
त्ताशुपादानकारणं विनोत्पत्तिर्दृष्टा। पयापरादेस्तत्त्वाद्यभावे किंच। तद्वेत्तनमेव स्यात्कार्यसाधित्वदर्शनात्। आनः ७०

रामः

सर्वद्वयोदोषः कारणा निषमो न्यथा । तच्च यं धितत्तमचेतनं । अचेतनस्यैव तत्कार्यस्य कलादेरुपलंभात् । अन्ययेत्यचेतनत
 त्कार्योपलंभेऽपि तस्यैव तत्ताभ्युपगमे हे । कारणा निषमलक्षणाः । सर्वद्वय इति । सर्वानुमानोच्छेदकः । सकल व्यवहार इहः को
 पिदोषः प्राप्तः । प्रागुद्दिष्टमविनश्यत्वेऽपि त्वं न साधयितुं प्रवृत्तिमाह । यद्यनित्यमिदं कार्यं कस्मादुत्पद्यते पुनः । अथापि
 चेत्कृतं तत्तत्सात्सर्वेषां सर्वतोभुव । जगत्संहारेऽप्युपादानकारणस्य मायात्वात्सापि नाशः स्यात्तत्तु न । सर्गादौ कस्मा
 दुपादानात्तज्जगदुत्पद्यते । अतो नास्या नित्यत्वं । अथोच्यते । सर्गादुपादानमपि देवः स्वहतीति नैतद्युक्तं । एवं हि सति तत्का
 र्यस्यैव तस्याऽप्युपादानं विना उत्पत्तेरुपादानोत्तरं परिकल्प्यं । तस्याप्यनिरित्य न वस्तु स्यात् । यत्तु उपसंहारेण शक्तिरूपत
 पात्वं वस्तुत्वात् न कश्चिदोषः । एवमस्याऽपि त्वेव सर्वतोभुवस्य कार्यस्यानुगाहः स्यात् । अतो व्यापकतमवस्था ममुपेयं । त
 थैकतेऽप्युपपत्त्या सः । परस्मैकमचित्तुद्दिष्टमतिधर्मकं । न तदुत्पत्तिमस्मादेकममुपगम्यतां । यद्यश्नेकमचेतनं यदपरादि

मृगे.

७१

(71)

वदुसन्निमदृष्टं रंते नोत्तमिमत। नकारणान्यं। परमकारणात्तात्। अतएकं न हि परमकारणानिवहुलीभवतीति। ननु
जगदुत्तमोपरिकल्पितपरमाणवादिवदुपादानकारणवद्वलतर्पादस्यानेतः को दोषः। तथा हि। परस्मैतुगणादृष्टः स
र्वमेकमनेकतः। वदुभ्योपिहितं त्वभ्यः परस्मैकस्योत्तमिदृष्टा। तद्वच्चनगतसर्वमनेकस्मात्कारणादुत्पद्यतां किं ग्रंथ्यात्म
कपरमकारणकल्पनपेति चोद्यं। अवपरिहारः। तस्य नेकमेकस्मादेव बीजात्तज्जायते। पतेद्वतानेकतत्वात्मकं कारणं प
रस्योक्तं तदनेकमप्येकस्मादुक्तेलकार्पासादिद्रव्यादुत्पन्नत्वादेकं। पयोवेकस्मादुक्तेलकार्पासादिद्रव्यादेनेकाकारपराय
त्यतिः। एवं परमकारणात्सर्गस्थितिलयाधारव्यात्सर्गहोमापातत्वा जगदुत्तमिरितिन कश्चिदोषः। परमात्मन
एवमकारासिद्विहाविर्भावतिरोभावावितिपेषांपक्षः तावतिस्तिपति। पेषां चिद्धर्मकाहेतो रचिद्व्युपजायते। तेषां राम
ध्रुमेनलिंगेन जलं किं नावमीपते। चित्स भावकाहेतो रचिता मय्युद्गोभ्युपगतः। ते र्धमा जलावुमाने किं न किपते। ७१

कार्यकारणप्रतीतिनिषमासंभवे सत्यतत्त्वभावादिपितत्त्वभावस्योपनिषातेः । यथा न दृष्टव्यमाद्विंशत्कारणव्यतिरिक्त
 जलशक्तिः । तथा दृष्टव्यत्वभावस्य विरुद्धचित्त्वभावान्नोपनिर्दिष्टः । अतस्तत्त्वभावात्तत्त्वभावस्योपनिर्दिष्टः सर्वसर्वस्मा
 दुत्पद्येत । परमाणुकारणं न गतिरिति चेन्न मध्यपगमत्वात् । अत्रावधिजगदेषां कारणं परमाणुवः । तेषां पूर्वोदित
 हेतौ तौ तैव सत्त्वमता । येषां श्रित्यादिभूतावधिस्थितं तं परमाणुवज्जगत्तेषां पूर्वोदित इत्यादिषट्पदार्थज्ञाना
 त्पो उक्तपदार्थावबोधानि श्रेयसावाप्ते हेतौ तौ न सत्त्वमता प्रबोधतैस्तत्त्वज्ञाने । तद्द्विविधसत्त्वमदृष्टिन्यायुद्धापरमा
 णुकारणतामभिदधाना न ते वाच्यतामर्हति । परमाणुनां कैश्चित्परमाणुकृतैर्वनिषिद्धा । षट्कै न पुनपयोगात्
 उक्तत्वस्यापरिहार्यत्वात् । किंच आचैतन्ये सत्यनेकत्वाद्द्वयपदादिवत्तेषामपि कारणपूर्वकत्वेन भाव्यमिति च । कुतः पर
 मकारणता । तत्तच्च न तत्त्वकृतित्वं न गतः । ननु पदावन्मा तापित्त्वं विभोरेहं दिपादिभ्यस्तत्त्वसदृशशरीरक

मृगं.

७२

१२

गणपुत्रघमानमुपलभ्यते। ततः किमदृष्टे न मायादिना। कारणेन कृते नेता शंका ह। शरीरादेः शरीरादिपक्षिनि
खिलात्पपे। कागर्तानाखिलधंसो न सर्वतो नृणां चेतः। मातापितृसंज्ञेषु शरीरेन्द्रियादिकारणकृतं तनां शरीरेन्द्रियादि
तद्भावेभावात्तद्भावेवाभावादिति पद्यमिमं तं तदस्तु। किं ते तत्त्वष्टयो भवान्। तन्निखिलात्पपे सर्वसंहारे हे हेन्द्रियाद्युत्प
त्तेः कीदृशी गतिः। अयमक्रम एव सर्वभावानां नाशः। न तदुपगपत्सर्वसंहारश्च्यते। तदुक्तं। अति स्मृतातिहा
सपुत्राणादिसहागमगीयमानस्य संहारस्यापहोतमशकत्वात्। तदपहवेच प्रथमसृष्टिपिनेष। ततश्च सृष्टिसंहारी
न गतो न संभवंतीति बुवाणः। सर्वसतामेव न ह्यात्। अयं कथं संहाराभावमभिदधतो मियावादि तमित्याह। एकदेशे
पिपोधर्मः प्रतीतो यस्य धर्मिणः। स तस्य सर्वतः केन जापमानो निवार्यते। को रिशो मरणं दृष्ट्वा संहतानां शरीराणां
। सोपि प्रतीयते कालो यत्र शेषजनस्यः। सर्वते न हि स्वस्य वचसः प्रमाणोपपन्नतयापरीक्षणं प्रतिज्ञातं। पशह। ता

राम.

७२

त्वेहात्रिकर्षाचसर्वमिव सर्वतः प्रसीदत्यभिज्ञवोगाद्यं महजो न त्वगोऽकारितिः। शंपंतसंहारसंभवे निर्विधाता वडपपतिः।
 पदुत। पश्यधर्मिणो वस्त्रादेः काष्णे केशेषु मयकाशराहास्थिर्मोदृष्टः। सतस्य सर्वजो तद्यमानः केन निषिद्यते। ततश्च उ
 भिसमासे कृतभंगादिनैकदेशे जंतुसंघातस्य कमिकांको दिशो विपत्तिमुपलभ्य कृत्स्नजगत्संहारकालः सहागमो
 दितोऽप्यनुमानेनोद्दिश्यते। तदा नोचमापापापुपसंहृतानि सर्वकार्पाणासत्रित्वाह। तदा धारणाकार्याणि शक्ति
 रूपाणि संहृतौ। विवृतौ च किरूपाणि व्यापिपंतैर्यसिद्धये। प्रायः कानि रूपपत्तिभिर्नित्यतया पकत्वादिगुणपु
 त्तं पदुमापाख्यं कारणमुपपादितं तदा श्रयाति तनुकलाभुवनादीनि संहारकाले शक्तिरूपाण्यवतिष्ठते। सृष्टौ त्वय
 क्तिस्वरूपाणि स्वस्वपोजननिष्पन्नपेसव्यापाणि भवेन्तीति सर्वसिद्धं। अत्र पुनिः सत्कार्यवाश्मसहमानः प्रत्यपति।
 तं तादिकाश्काशनं पटासत्ते परार्थितः। सत्त्वाकारकशब्दोपि व्यपेतीति ह तेन गतं। सा फलमसुडनेता वस्तु फाक

ॐ

23

73

वक्तव्यः। परेतच्छक्तिरूपतया मायाख्ये प्रथमकारणेन गतो ब्रह्म नकारणमुक्तं। तत्रोपपद्यते। तथा हि। दृष्टवद्दृष्टक
त्वनो कर्तव्या। दृष्टते च तंतु तुरीयेमादिका एकग्रहाण विद्यमानपदस्यार्थिनः। ननु परस्य द्वे सति। परस्य हि सत्ते सति
कारकशोपितं त्वादेर्नोपपन्नः। विद्यमानत्वादेव। असदुत्तमौ हि कारकवस्तुनः साफल्यं नान्यथेति। अवपरिहारः।
उत्तमस्य तु सर्वस्मात्सर्वः सर्वमभीप्सितं। अथाशकं पतः शक्यमत्रैवः किं नियामकं। न च पश्यामि तत्किं चित्। आ
त्मा तावत्सदुत्तमिः। असदुत्तमौ कारकवस्तुनः तुरीयं तत्र वेमादेः साफल्यं भुवने सर्वभ्यो भावेभ्यः सर्वः सर्वमभीप्सि
तं किमिति नोत्तरं। अथ न शक्यं सर्वस्मात्सर्वं प्रसादयितुं कुतश्चित्। स्य चित्कार्यस्यो सति दर्शनात्। एवं तर्हि प
स्मादेव कारणाद्युत्तमयते तस्मादेव तत्। नान्यस्मात्। तत्र किं नियामकं भवतां। न हि तस्मिन् कारणे किमप्यन्यत्रियाम
कमुत्तरं। पेनाभिज्ञानेनान्यदेकादयते देवतउत्तमार्थिनो गृहीमहि। अथ सर्वस्मात्सर्वं सति प्रसादयतां तस्यैव

तप

~~93~~

कारणास्य तत्कार्यजनिकाशक्तिर्नान्यस्येति। तदेतत्किं साध्यत इत्याह शक्तिश्चेत्सिद्धसाध्यता किममेन कार्यमिति नियत
 कारणेनेति तत्तत्कार्यजनिकाशक्तिरेव नियामिका भविष्यति। अतश्च किमस्य सत्जननायोगात्। यथा ननु जननं पुरु
 षोपपद्यते। पद्येवं तस्मिन्नेव कारणो तत्कार्यजननशक्तिपतं नास्येति शक्तिरूपतया तत्र तत्कार्यमवस्थितमित्यास्मा
 की नपक्षोपवेशात्सिद्धसाध्यते भर्तुः। अपचक्षणा माह। अथवा कारकधीतप्रत्युपपत्तिः। अतिरिक्तमर्थश्च
 व्यपेक्षितमपि न दत्तं। सत्सदुक्तस्य उपगमे कारकघातस्यैव प्रवृत्तिर्नोपपद्यते। असतो हि कार्यस्य संध्यास्य तादृशोत्पत्तये
 किं किल कारकाणि कुर्युः। कारकप्रत्युपपत्तेश्च। यदा हि विकीर्णवृत्तिं दधानपेत्पारिकाश्रितिलेपां च कारकाणां
 माशनं प्रक्षामय्यश्च तद्यापात्तस्य किण्वयैति विद्यते। तस्मिन् व्यपेक्षे सर्ववेषा व्याघातः। अतस्तत्पुष्पत्यसे जग
 द्वाहं तस्मात् ननु शक्तात्मना कारणो कार्यनावस्थितः। अपितु तत्तत्पारिकाशक्तिस्तथास्तीत्यतश्च किमस्य सत्जननायोगात्।

74

अपि ततः कुंभकारेण कृपते। पतलद्वाराणानंतरं सुसंघमानस्य घटस्योपलंभः। नैतत् अलक्षिकारणाभावात् तत्र घटस्यानुपलंभः। न तस्य तात्पर्यं। पशुपतः कुलालादस्याभिच्यंतनक्रिययोपलक्षिणोपपत्ता भवति तदोपलभ्यत एव। पशुपतनादिना किल मूलोत्कादि। ननु किल मूलारेः प्राक्सत्तेष्वमाणा मलिनानुपपत्तिरेव घटस्य। तस्माद्घटस्ततो भवति न तमिच्यत इति प्रकृतमुक्तं। एवं चेन्न दृष्टापि सत्तेष्वमाणा मलकरणादुत्पत्त्या न प्रशङ्का इत्यादि संभवेदित्यभिच्यक्तिवा द्यवमुक्तः। यद्येवं तर्हि सतो भावस्य सतादेव जननं नोपपद्यते। दृष्टमानस्य घटादेरिवेति पुनः स दोषस्तद्वच्छ्रुत्वा वेत्ता ह। तच्च क्लिप्तजननाम तत्कारकसमापुश्रयात् तेन तंतुगताकारं पराकाशवत्तेष्वं। वेमादिना पनी पायपर्य्यक्तिः प्रकाश्यते। तदेतत्परादेर्भावस्य जननमभिमतं। यत्तु गतं तत्वेमादि समाश्रयात् क्तात्मनावस्थितस्य तस्याभिच्यक्तिः यतः पराकाशप्रतिबंधकं तंतुगतमाकारं वेमादिकारकज्ञातेनापास्यानंतरं परास्य्यक्तिः प्रकाश्यते न तत्पलभ्यमानपद्यते

मृगं.
७५

75

॥
॥ अतस्ते देवतं तादिभ्यः पराधुन्यत इति अभिधत्तिः। पिकिमसत्कार्यं। उ न पं ग्येते वयादिभ्यः तार्किककृत्तविकल्पपरिहाते यं यं वि
स्तारभीरुत्वात्तलित्वितः। यत्किं सत्त्वात्तदभिधत्ते रभियं गता। न वेता एषः किल वितर्क इति ता एव प्रकाशयत। यथा हि
प्रकाशप्रकाशात्मकत्वात्प्रकाशांतरप्रकाशः। एवमभिधत्तिर्यत्किं स्वभावान्नाभिधत्ते ता मपेक्षते इति। तरेवंप्रकृते
किं सिद्धमित्याह। यथा कदादिगूरस्य पटारेस्तद्गुहासतः। नासतः क्विपते यत्किं कलादेर्यथितस्तथा। यद्वत्कदाद्यवच्छि
न्नस्य पटारेव तत्तद्वत्तदाद्यास्कापनपात्राविद्यमानस्य यत्किं क्विपते। अपि तु सत्त्वपटारिद्यम्यते। एवमुपसंहाका
ले शक्तात्मना लीनं कलादिकार्यमर्हमुत्वेयं यितः। यं यितत्वादनं तैरुद्यापारेणाभिधत्त्यत इति माया एव परमकारणा
सिद्धिः। भद्रविद्याकंठात्मन भद्रनागायणकंठकृतौ मृगं इत्येतौ यं यितत्तपरीक्षाप्रकरणं नवमं पुन्यागमाभ्यां यं यि
तत्तदुपपाद्यतत्कार्यभूतं कलादिकमभिधातुं तच्छेषभूतं प्रकरणांतरमाह। अथ वपाकनमेव संवेधपंचकंतेपे। यं यिनमे

तत्त.
७५

कलाकालविद्यारण्यमात्रः। यथाधीर्गर्वविज्ञासमावाभूताननुकूलतः। मायातत्तास्यमत्तः कलाभिधेययोः कला
 भियतोः कालस्य नृशब्देनोक्तस्यैव सप्रत्ययहेतोस्तत्तविशेषसाभिधक्तिः। कलातत्तास्यविद्यारण्यचक्रानामात्
 शब्देनवप्रकृतिर्युक्ताख्या। तत्सकाशादुणाः। तेष्वोबुद्धिः। तस्याग्रहंकाः। तस्मात्तैजसादुद्दिष्टाणि मनश्चोवेका
 रिकात्कर्मेष्टिपाणिभूतादिस्तमावाशब्देनोद्दिष्टानितन्मात्राणि। तेष्वोभूतानीत्यस्मादनुक्रमतएतद्व्यथिततनो
 भियंयं। विवर्ततेहसिद्धयर्थयत्साधनसंतततापयापुनक्तिर्यद्देतोस्तद्देहधुनोच्यते। अथत्वाध्वन्यधिकृतोनते
 शनाथआत्मनोदेहादिक्रस्येयंथितत्वाद्यत्सासादृश्यवधानेनकलादिकार्ययनक्ति। तच्चयदांतएत्थानांतएत्कला
 र्विद्यारण्यदिद्यनक्ति। तद्यस्मात्कारणादभिधक्तंपदार्थवायेनप्रकारेणपुनक्ति। देहादिसिद्धौपोजयति। तत्तादृशि
 दानोक्तयते। कर्तृशक्तिरणाविन्ताविन्तीचेन्नशक्तिवत्। तमश्चत्रतगोर्यपुनाभातिनिनयह। तदनुयाहकंतत्क

मृगं.
७६

76

लाखं तैजसं दूरः समाप्य विहोम्य कुरुते प्रवृत्तं गंगं परं हितं तत्राश्रितो गतः शिवशक्तिव्ययपि निताचापिकावकर्तेशक्तिः
कौतया विधत्त संश्रवणात्तयाप्यनादिमलाश्रितता कणापेक्षैर्येषु न निरुपहासा भवति । तस्याश्रुत्या हं समर्थकं कला
ख्यं तत् । इति भोगधुक्तार्थमधो वर्ति नोणू निति ह्येनं तेशः माप्यो विहोम्य प्रसक्तो मुखा कृत्वा कुरुते अभिचयन कौतयः ।
पस्मा कलाख्यं तत्पां प्रवृत्तं गंगं आत्मनः कर्तृत्वस्य समर्थनं तैजसं वयाश्रितत्वा न्नयसौ तेनाश्रितं नितकर्तृभावः प्रवर्तितं श
क्तः स्यात् । तैजसत्वं चास्य सहजमलतिस्कारणो नाणोरेकदेशे न प्रकाशने हेतुत्वात् । एतदेवाह । तेन प्रदीपकत्वेन तदात्त
कृत्विता एतः । प्रकाशपत्येकदेशं विहरति मिमांसे । एष शाश्वतः सदा तदास्मिन्मायाप्रसक्तो भिषुखकालेऽतिम
लिनचिह्नको गतमनस्तेन तैजसेन कलाख्येन तत्त्वेनाकिंचित्प्रकाशकारित्वादीषु प्रापेता निविडं त्रयो निर्भिद्येकदेशं प्र
कटयति । मलावच्छिन्नो कर्तृतां सप्रयो हलपतीति पावता । कलाशयेनोद्देशस्यैतिपतिरपि लाघवा उपहिता । तपोश्च

राम.
७६

76

पा

कलानिपत्योत्तर्य कलाशब्दमिधेयतां वक्तुमाह। कलशयेष्वयोधातुः संख्यानेष्वणोचसः। योत्साणां पेशां स्वाकुर्वती
 तमसः कला। कलशयेष्वसंख्या नार्थवृत्तिकोधातुः कलसेपरति योत्साणार्थवृत्तिरसोधातुः। तत्रैकदेशे तमसोमलस
 सेपतां योत्साणां कर्माणां कलायाः सेपार्थवृत्तिप्रकृतिभूतः प्रथमः। द्वितीयस्तु संख्या नार्थवृत्तिः कलनादिपत्रपा
 निपमनात् कलाशब्दापरपर्याया निपतेः। इत्यनामात्मनः कलायाश्च कर्तृकारकतामभिधातुमाह। इत्येतदुभयं
 विप्रसंभ्रमं न न्यक्तव्यं। भोगक्रियाविधौ जेतोर्निनगुः कर्तृकारकं। जेतोर्नामादित भोगस्याणोर्भोगक्रियाविधि
 तस्मिन्नुत्पाद्यत्वेन नपापकेन प्रकारेण एतद्वत् कलायां कर्तृकारकं। निनगुरुपदिदिशगुरुवः तैर्हिभोक्तृ तया क
 र्त्तृत्वेनात्मोक्तः। तस्य कर्तृशक्तेरूपो ह्येकतात्कारकहेतुः कर्त्री कला। प्रकृतेस्तत्समस्तस्य कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वं
 वास्तविकं। तैर्हिभोक्तृ तया कर्त्तृत्वेनात्मोक्तः। तस्य कर्त्तृशक्तेरूपो ह्येकतात्कारकहेतुः कर्त्री यो ज्ञादिमदी

मृगं.

੨੨

77

प्रोक्तमित्यादिना तस्या एव प्रयोगोक्तशब्देन वक्ष्यमाणत्वात्। कार्ये चैतत्तद्वयं स्थितमित्याह। संभूतान्त्यवदेकी प्रणालक्षितव्य
तिरेकमिति पावत। उक्तं च दृश्यमिति पादैः। नंतो विभाषति श्लेषात्सादितापेव चेतनेति। विषेतामंत्राणो न वक्तव्यो तां ए
निमवहितं कथेति। विद्या तत्तस्य व्यापां वक्तुमाह। एवं च कृत्वा शक्तिर्हि दृष्टमेव चिदंशः। भजेत्यनुग्रहापेक्षां स्वयं इ
ष्टमशकुलने। तदर्थं होमपितेशः कलामेव न निष्ठां। तत्तद्विद्याख्यमस्तु तत्करणं परमात्मनः। उक्तं न प्रकारेण च
त्वा शक्तिरित्यस्तथा विद्योपगोचं प्रति विवितविषयं बुद्ध्याख्य इष्टमिष्टुर्दृशोत्तान्त्यानुग्रहापेक्षां भजेतो
ज्ञानशक्त्यनुग्रहमपेक्षत इति तास्यार्थ। स्वयं इष्टमशकुलनेति विशेषणभावेन हेतुपत्त्यासः। स्वयं बौद्धमसमर्थतादि
त्यर्थः। तदर्थं मनंतेशः कलां तत्ताविर्भाव न सहंप्रसोभनमनननामिष्टुर्वाकृत्वा आत्मनः परंप्रकृष्टं करणं विद्याख्यं ताम
तद्वद्वान्। पातं वा स्यात्साहात्सा ध्येयैवोपकारकत्वात्। तदनेमित्तज्ञानशक्तेरंतःकरणवहिःकरणैर्गोचरितितेषामप ७७

एतत्पुनस्तत्तेन प्रकाशरूपेण तान शक्तिषो विना सर्वकारनिष्ठा घमैवैति विषयं पारिते न विद्याख्ये न तत्तेन प्रकाशकता
तत्तान शक्ताभिर्जनकेन सर्वैर्बुद्धिद्वैः । कर्मद्विपर्यासा संनिर्वर्तपरे कर्तृविषयात् कार्पात्मकविषया इत्यतस्तेषां ख्यं यद्वा
प्राप्तिरिति । अथ यदि ते विषयं प्रति विंवित्तवाद्यविषयत्वेन सन्निष्ठं बुद्धितत्त्वमेवैति जानाति । विद्याख्ये न करणे न क्लिय
ति विंवित्त स्वर्कंदनादि वाद्यविषया भोग्यरूपा बुद्धिर्गृह्यते । यदा ह लेट्कने दनः । बुद्धिर्विषया का गल्ल खादि रूपा समास
तो भोग्येति । तथा । एविवत्प्रकाशरूपेण दिना म महं ज्ञापिकर्मत्वात् । करणांतरसापेक्षः शक्तौ शास्त्रपितृमात्मा
नमिति । एतत्तत्ताभिर्यत्पर्यमाह । तदभिर्यक्तविच्छिन्नैश्चार्थेष्वपि पासितः । नेति तं जनकं गर्गतस्मादेवा सजस्युः
। तेन विद्याख्ये न तत्तेनाभिर्यक्तज्ञानशक्तित्वादृष्टार्थेष्वपि पासितोऽसंजाताभिलाषः सन्नैति न भोग्याहरणापग
च्छति । अतस्तस्याभिलाषस्य जनकं गर्गतत एव कलातत्वात्त्वमवनशी लो नैतेश नाथः ससर्ज । स तेन रेजितो भोग्यमली म सम

मृगं.
७८

78

पिष्टहन्। आस्तेनचपुंजानोविशगमधिगच्छति। तेनगणेणरंजितोजनिताभिद्यंगः सोऽप्यर्पलिनतममपिमापीपमोग्यममि
लपत्रुपाहति। नचैवमुपपुंजो नोविशते। उवादीनामणिमंतलाचेष्टहदित्युष्टं। कालतेतनिरूपणापाह। शतिप्रवृत्तः
कारणैः कार्यरूढैः समौवेनैः। भोगभूमिषु नापुङ्गे। भोगकालानुवर्तिनः। शतेवपुक्तनीत्याकलोतेजितकर्तृत्वं सत्यवृत्तोभो
गोद्युक्तः नापुष्टपः कालेनानुवर्तिनत्वात् तासुभोगभूमिषु त्वत्तुः स्वरूपाभोगास्तुङ्गे। कैर्धुङ्गे शत्याह। भोवनरेहस
हितैः कारणैर्धुङ्गे द्विषैः कर्मद्विषैस्त्रिविधेनांतः कारणेनमलिनत्वात्किपातानशतोः कर्मद्विषवुंहीद्विपाणा मपेता
कीदृशैः कारणैरित्याह। कार्यरूढैरविभुत्वेनोनिगम्यपाणामेषां चेषाद्ययोगात्तद्वृत्ततन्मात्रात्मककार्याप्रपत्त्यैः सदि
ः। उक्तं च खेरकनेरनेन। सतत्तापं दशधा कारणैरेविशकार्यते चेषां। अविभुत्वात्करणानित्तकार्यमधिष्ठाप्येष्टं ते शति। राम
अथकोसौकालो नामकुतउत्तवः किंकारणोतीत्यनोच्यते। उवादिप्रत्यपस्यार्थः कालोमापासमुद्रवः। कर्पनेत्रासमु ७८

त्या नत्रिपत्नानि पतं पशुं। बुद्धिलवनिमेषमु हर्तारैः प्रत्यप्यस्तान् सार्यो निमित्तं यः सकालः समुद्भूतमात्रे प्रहंशाम्
 तीत्यादिप्रतीतिरन सपरिवर्तिनो यस्माद्भवति समापात इत्यत्रः पशुत्वेन मलेन पुक्तमात्मानं कल्पकालरस्यते। पशु
 क्रुः। जलपेक्षमावेगसदृशीभिः प्रवृत्तिभिः। सकालः कल्पे स्तावत्कालाख्यो लभते तत इति। कीदृशं पशुं कल्पनि
 त्याह। आमुत्पत्त्या नत्रिपत्नानि पतं। नियतेः समुत्पत्त्या न स्वकारणादभिद्यक्तिः। तत आरभ्य पावतं हारमसौ पशुं क
 र्मजनिता सुखदुःखोपभोगेनियच्छति। नचापे कालस्य व्यापारः। तस्य कलनमात्र एव परिणामार्थत्वात्। अत्र पशुं का।
 ससाधनस्य भोगस्य कर्म तं तत पातगुः। केचिद्विषयमकं कर्म पश्यति रियते। अवश्यं तावद्भोगस्तत्साधनानि च
 भोक्तुः कर्माधीनानि। तरेपेक्षां विना भोगं वै विषयानुपपत्तेरित्युक्तं। तत्रिषामकत्वं च तस्यैव भविष्यति। तत अपद
 न्यत्रिपत्नाख्यं तत्वं कल्पते तदिति रियते। त्रिषणो जननत्वात् तदधिकी भवति। तेषां चोक्तं। पस्माच्च पेन च पथा च पशवे

शृंगं

७२

79

यच्च पावचपत्रचशुभाशुभमात्मकर्म। तस्माच्च ते न च तथा च तद्वत्तच्च तावच्च तत्र च विभातवशादपेक्षितं। यथा अपरिहारः। भो
गोचः सर्वतत्त्वानां सोपिकर्मनिबंधनः। कर्मैवास्तु शरीरादिततः सर्वमप्यर्थकं। मा भूत्रिपत्तितत्त्वं तदस्यास्य भोगसाधना
नि। तत्त्वानिकर्मनिबंधनामेवातेषां चावशं कर्मैवेति तात्कर्मैव केवलं भोगसाधनमस्तु। यदि तात्त्विकं चित्कारिणि।
तथा च सति शरीरे द्विपविषयादेः सर्वस्यानर्थकं। अथ रेहादि सापेक्षं तत्त्वमर्थप्रसाधकं। ननु रेहादि सद्यपेक्षं कर्मप्रहणं
र्थसाधनसमर्थं न केवलं न ह्येकजनकं। किंतु हिंसा मयैव कार्यजनिके त्वेवोच्यते। ततो नियति सापेक्षं मत्तकर्मनिपा
प्रकं। एवं तर्हि यथा देहं द्विपादिभिः स्वस्व व्यापारप्रवृत्तैः सह कर्मप्रहणार्थसाधनसमं। एवं त्वकार्यनिष्पादक निष
तितत्त्वसापेक्षं तत्रिपा म क म स्ति तिन कश्चिदोषः। पुस्तत्तत्त एवाभूत्प्रत्ययनिबंधने। आपूरकं प्रधानादेषो विनेह
इहं श्रयो। संहारसमये परनेतेशनाथेन विश्रामिते तत्र स्मो देवमाणा तत्तात्संस्तत्त्वमात्राधुरित्यर्थः। पुं प्रत्ययनिबंधनमि

राम
७२

79

निपुं प्रतीतेर्हेतुः। अनेन मायागर्भस्थे भौतिकारिद्र्याणुभक्तत्रुवननिकासिभ्यश्चैव लक्षणमुक्ते। तेषां पुं प्रत्यपा
 योगात्। तच्च पुंस्तत्त्वप्रधानादेस्तत्त्वानां तस्या प्रकं प्रहृष्टार्थत्वेन कार्पसहितस्य प्रधानस्येष्टत्वात्। एवं च हेतुक
 त्वाद्यप्यनस्य द्वात्राश्व्यापकारत्वादिवहा प्रकशयौ तेयः। भौवने वाधुनितत्तुंस्तत्त्वरुद्रसंश्रुपे। तथा चोक्तं
 श्रीमत्त्वतंत्रे। अतः पुरुषतत्त्वैतत्पुनानिनिबोधमे। दिव्यास्ताः सलिलोद्येवेत्यादिपंगमसंप्रदितरूपश्चैतत्प्रहृष्टत
 त्वरुद्राणामाश्रयत्वेनेष्टं। पयोक्तं श्रीमक्तिरणे। कामदेवो यभीमश्चापुप्रभुप्रभवसंश्रुः। सर्वज्ञानैकधीर्गोचप्रवेष्ट
 श्वश्वरः प्रमान्। उमाभर्ता ह्यजो नैत एकश्चैव शिवस्ततः। एतत्तत्त्वस्थिता एते रुद्रास्तीव्रलोकराः। अत्रैव पुरुषो
 त्तमः प्रधानगृहपालक इति। ततः बाधनिकंतत्तंकलातत्त्वादीनि जनत। सप्तप्रयिनिदानस्य पत्रहोणस्य कारणां। त
 तोमायातः पुंस्तत्त्वप्रसगादनेतरंकलातत्त्वाद्यक्तंतत्त्वप्रदपद्येतकी इति तादृ। सप्तप्रयिनिदानस्येत्यादि। यत्प्रधानं महा

मृगं.

50

मृगं. ८०
 ४०
 रूपाकारोक्तत्वावपेक्षकस्येत्येवं समानां येषां कार्पण्यो नीनामुद्रवेतौ गौणास्तत्तस्य कारणं। यथाहितस्य कोचनरत्ना
 देहतरुका लभाविनः करिषुरुपतांगादिरूपाः कटककुंडलाद्याभरणान्मिका वा अर्थक्रिया शक्तिरूपतया स्थिताः।
 एवं शक्तीनाम्ना स्थितस्त्वकार्पण्यजनकतन्मात्रादिश्रेयिसप्तककारणस्य एतत्तस्या व्यक्ता दुर्भवः। ततो बुध्या यु
 पादानं गौणं सत्त्वं जलमः। ते हेतवः प्रकाशाद्याः प्रतिज्ञाएव रूपसा। ततश्चित्तस्मात्प्रधानिकान्नत्वाद्वैद्यमा
 णभावप्रत्ययसहिताया बुद्धेरुद्भवहेतुर्गौणतत्त्वं सत्त्वं जलमोरूपमजीजनदिति पूर्वोक्तसंबंधः। तेषां च सत्त्वादीनां
 प्रकाशप्रवृत्तिनिष्पन्नानामिकास्ति स्वरूपयोगे वाहुल्येन प्रथितारता इतीत्याः। उपोपलब्धास्तथाप्येकंतत्तद्विवेको गतः।
 एकैकश्रुतिरेतेषां रत्नाधिक निबंधना विवेकिपरस्पराविपोगादुत्पातमेकं हेतुं। ननु पेदैके सात्विका भावात्म
 सापेक्षता मत्ताः। इत्यादिभिर्मेषां सत्त्वादीनां कार्यश्रुतेन तद्विवेको गदेकमेतत्तत्त्वमित्याह एकैकश्रुतिरित्यादि। एषां

रामः

८०

गुणानामिदं सत्त्विकमिदं राजसमिदं तामसमिदं तादिका एकेकश्रुतिर्यथाधिक्यहेतुकी। अधिकश्रुतिस्तत्त्वस्य सत्ता
 त्विकः पदार्थः। एवं राजसतामसौ विज्ञेयौ। इत्यं च श्रुतिः। न तस्मिन् जगत्तस्मिन् न क्वाकिंचिद्वेत्तनं। यत्र चासंशुणो र्यस्मिन्ने
 को वा मिश्रको गुणः। अस्मिन् जगति तादृगचेतनं वक्तुं न किं दणस्ति पदुतौ न वा संप्रवक्ष्यामि श्रुतौ नासंस्कृत एक एव
 सत्तादिगुणः। उक्तं निमग्नं दिव्यं तस्मादिगुणत्रयान्वितं सर्वजगदिदं तात्पर्यं। एवं गुणतत्त्वप्रकाशं बुद्धितत्त्ववक्तुं
 माह। बुद्धितत्त्वततो नानाभावप्रत्ययलक्षणं। परंतु शक्त्यनोभोग्यं वक्ष्यामाणा र्यसंस्कृतं। वक्ष्यामाणा लक्षणा धर्मादयो
 भावास्तथा च विपर्ययाशक्त्यादयः प्रत्ययाः। त एव लिंगं सत्ता गमकं यस्य तदभिधास्यमानै र्यैर्विषयेः संस्कृतमुप
 रक्तं बुद्धितत्त्वंपरं प्रकृतमथ वदितमात्मनो भोग्यं विषयाणां भोग्यत्वेऽपि तत्त्वस्य त्विदं विवृतत्वेऽपि सत्त्विकत्वात् प्रकृतत्वं
 यतः उक्तं चेतनं भगवत्सद्यो मोतिः पादैः। बुद्धिर्विषयाकारात्तादिरूपा समासतो भोग्येति। भागवतं कुमादभावा

मृगे.
८१

(81)

बुद्धिगुणधर्मज्ञानवैराग्यभूतयः। सात्त्विकाद्यत्ययैर्नैते रागमुत्सृज्यतामसाः। धर्मज्ञानवैराग्ये शुर्पाख्याबुद्धिगुणभावसं
त्तपापितेयाः। भावयंति पतो लिङ्गं तेन भावा इति स्मृताः। एते च सात्त्विका बोद्धव्याः। यत्तपै न विपर्ययै र्को ते रागमुत्सृज्यै
राग्यविवर्जितात्तामसाः अधर्मज्ञानाने शूर्पहृणाः। अत्रै राग्यलक्षणत्तु भावो रानसः। यत्तपा सं श्रुते। यत्तपास्तदुपादा
नात्ते शौ न वचनगुणाः। सप्तपंचवविख्याताः सिद्ध्या प्राप्त्यर्थो युने। ते धर्मस्य उपादानमुत्पत्तिहेतुर्येषां ते संसार्यलोः प्र
त्यापनात्तपपादशः किंपतरताह। अशौ नचेत्यादि। अश्विवा सिद्धिर्न विधातुष्टिर्वस्यमाणा लक्षण। उक्तं तसां र्वो
ः। ऊहः शशोचपनउः। एविद्या तउप सुहृत्वाभिः। दानं च सिद्धपोश इति। तथा आध्यात्मिका श्रुत सः प्रकृत्युपादानका
लभागाख्याः। वाह्य विषयो पाप्मासं वचनवत्तुष्टो भिदितारति। चतुर्गुणाः समाशा विंशतिसंख्या भवंति। ताव
त्संख्या संख्या ता शक्तिः कर्मद्विपुडो द्विपमनसां विद्याता एकादश। वाधिर्यमांथमद्या तं प्रकृता तउता च पाउन्मा

राम
८१

४१

इकोष्मकोणानिलैः कोशवर्तयंगुतदति। बुद्धिवाच्यप्रयुक्तानां तद्विस्मिदीनां विपर्ययाः सप्तदशोत्पत्तिः।
तथाचाहुः कापिलाः। एकादशोद्विषयवाः सहबुद्धिर्नये रशक्तिरुद्दिष्टा। सप्तदशवधाबुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिस्मिदीनामिति।
चचविख्याता इति। विपर्ययमेरात्ममोहमहामोहतामिस्रं धत्तामिस्राख्याः। एतेपंच। सिद्धयोश्च। तदृपो नवा।
शक्तपोष्टविंशतिरित्येवंवर्गशः वर्गक्रमेण पंचाशत्प्रत्ययाः। ऐवैवं संख्यातः प्रतिपादिताः भावाः सप्तत्यपास्ते
पालेशास्त्रहणमुच्यते। किंतदिष्टाह। सांसिद्धिकोवै नयिकाः प्राकृताश्च भवंत्यगोः। एतेभावाः सांसिद्धिकारिभे
दात्रिधा संसार्यतां भवंति। अथतेषां सांसिद्धिकादीनां स्वरूपमभिधेयविशिष्टधर्मसंस्कारमुदीपितचेततां
गुणाः सांसिद्धिकोभातिदेहाभावेपि प्रवृत्त। विशिष्टेनेशप्रतीक्षधर्मसंस्कारेण सम्यगुदीपितं प्ररोचितं चेतो येषां
तेषां न प्रदेहसंयोगेपावदेहाभावेपि प्राप्नुयौ गुणः प्रकाशते स सांसिद्धिको नाम बोद्धव्यः। लोकधीगुरुशास्त्रेभ्यो

मृगे. **भा**तिवेनपिको **गुणः**। पक्तसद्यथावदिततोकबुद्धेरुतः शास्त्रादासमर्जितः सवेनपिकोभातिप्रकाशते। समर्जितो **लो**
 ८१ वेनपिकोमनोवाक्तनुवेष्ट्या। पोमनोवाक्तनुवेष्ट्या। शब्दवापारेणार्जितः सवेनपिकोबोद्धव्यः। प्राक्तनोदेहसंयोगेयत्तः
 त्वप्राद्विबोधयते। पः पुनः स्वप्नमरमूर्च्छाषु बुद्धस्य पयाप्रकृतसंस्कारवदेहसंयोगएवव्यज्यते। नदेहापार्येपि सप्राकृतौ ना
 मप्रणोविज्ञेयः। अत्रैतेभ्यः सांसिद्धिकादिभ्यो धर्मैभ्यः फलविशेषात् न कुमाह। सार्जमुक्तिः प्रकृतित्वाविद्यातौपोनि
 कांतिर्निरावाप्तिविधौ। रूपेष्टर्थविनयशकृतेषु संपद्यंते सविद्याताः क्रमेण। तत्र तावदेनपिकेषु च रूपैषु क्रमेण
 र्थाः संपद्यंते स्त्रीतिमुपयांति। केतरत्याह। स्वर्गस्यादि। धर्मात्स्वर्गः। ज्ञानान्मुक्तिः। वैराग्यात् प्रकृतिलयः। ऐश्व
 र्याद्विद्यातः। पथेषु सिद्धिरित्यर्थः। अथाधर्मात्त्रिषगादिपोनि कांतिः। अज्ञानाद्विरावाप्तिः। अत्रैराग्यादंधः। अनेश्वराम
 र्थाद्विद्यातः। अयंसांसिद्धिकेषुव्यते। वराकांतिलस्यरितानपो गोभोगानिच्छाविघ्नसंघर्षपापः। भोगासक्तिर्यकृति ८२

82

[illegible]

मृगं.
८३

(83)

चेत्ते तावता संक्षिप्तप्रमेदक यनेन बुद्धि विलोपः शंकते सः। एवं विधा तृष्टिः इत्यं विधा सिद्धिरित्येवं सामान्य लक्षणो संक्षिप्त
मे कृतै न भवतीत्येतदर्थं मिदमित्यर्थः। अथ तदुच्यते। प्रकृत्या दिविषया बुद्धिर्वा सिद्धिरत्र सा। तृष्टिर्वा कृतार्थस्य कृतार्थो
स्मीतिप्राप्तिः। अस्यात्मनि प्रकृतावयवैश्चादिप्रहणाद्यै च पा बुद्धिर्विज्ञानं सा सिद्धिरित्युच्यते। पातकृतार्थस्य तुः
असः कृतार्थो स्मीति बुद्धिः सा तृष्टिः। अशक्तिः कारकापापे स र्थप्रभविस्तृता। किंचित्सा सामान्यतो न्यत्र मतिरन्या
विपर्ययः। कारकाणां मतः कारणा बहिः कारणानां अपाये विनाशो मतिविघ्नमानेण्यर्थप्रभवनशीलत्वं अशक्तिः।
अथ वक्षिष्ये ह्येवमप्यशङ्क्यै किंचित्साधारणा र्थस्मिन्नमादृशी बुद्धिर्विपर्ययः। मरुमरीचिका सि वज लावणानिः
। प्रकाशकतपा सिद्धिर्न कोदेः सत्वभावना। प्रकाशार्थप्रवृत्तत्वाद्भ्रंशप्रभवापि न। सैवा सिद्धिर्न सादिप्रकाशक राम.
त्वात्मा तिकी। सत्वस्य प्रकाशसह्यत्वात्। किंच प्रकाशार्थप्रवृत्तत्वादेतद्भ्रंशप्रभवाप्यसौ सिद्धिर्नैवा। नय ८३

४३

मिथ्यागुणान्ननादस्तु कंचतः तद्विर्मिथ्यात्वरूपत्वात्तन्मोघगुणनिर्वचनम्। सुखरूपतया वक्ष्ये सात्त्विकस्य वक्ष्ये।
अकृतार्थस्य कृतार्थोऽस्तीति बुद्धिस्तद्विर्पोक्तम्। तेषां मिथ्यारूपत्वात्तन्मोघगुणलक्षणम्। सुखरूपतया सात्त्विकस्य च वक्ष्ये।
अशक्तिरप्रवृत्तत्वात्तामसीदः। त्वभावनः। एतस्यपि गुणोद्भूतः कार्यकारणसंश्लेषः। अप्रवृत्तिरूपा अशक्तिरूपा।
अतश्चासौ तामसीदः। त्वहेतुत्वाच्च एतस्यपि विज्ञेया। पौष्टिकार्थः शक्ताख्येदः। एतस्योपभविश्रुता रूपो वा गुणोऽस्ति।
सौवर्णकारणस्य प्रपञ्चः। तस्य मोलक्षणकारणजमित्यर्थः। विपर्ययतन्मोघो निर्मिथ्या रूपतया सत्त्वात्। सामान्यमात्र
काभासात्सत्तामेति विनिश्चितः। विपर्ययस्य मिथ्यारूपत्वात्तन्मोघः प्रभवति। सच विपर्ययः साधारणमात्रप्रयत्नात्प्रका
शरूपः सत्तात्मकोऽपि निश्चितः। उपसंहरन्नाह। इति बुद्धिप्रकाशोपभा वप्रत्ययलक्षणः। बोधश्च यत्ते बोधव्यक्तिभूमि
तत्पश्योः। इत्येवंप्रतिपादितो भावप्रत्ययलक्षणो बुद्धिप्रकाशः पश्योः संसार्यणोर्बोधव्यक्ता अपत्तादो धसंतयोच्यते।

मृगं
८४

84

अथावशुनिः सांख्य व्यापयाप्रपत्तिः बुद्धिर्बोधनिमित्तं चेद्विद्यातद्यतिरिच्यते। एतौपि सत्यै एग्येकलापोनिःकारेति
किं। उक्तानीमा बोधनिमित्तत्वं बुद्धेर्बुद्धयतेतद्विद्यायाश्चार्थकं। तस्या अपि बोधहेतुतेनामुपगमात्। एहिचसामान्य
व्यापारत्वेपितश्चुपगमः तदा न व ल्या। किं च अये एग्य लसगो बुद्धिधर्म एग्य रूपे सत्यपि कला न न्या एगः किं करोति
न किं निष्पस्य कार्पमवे ए ग्येतो कति शयवता तस्य पोजनस्य संपत्तेः। अयेतत्प्रतिज्ञेपः। यं न को न स द्रावेचं न के प
घपार्थकं। मनो हेतार्थ स द्रावे सति धारणार्थक। बोधयं न क विद्यात्वं तत्तु द्यात्म कयं न को न स द्रावे सति ययन
र्थकं तर्हि भवतोपि कापिलस्य मनो हेतु पल स एगार्थ स द्रावे बुद्धि रूप नर्थिक। तदा हि। रूपा रिया ह क च ह ए हि क र
एग वधातरि मनसि चं न को न रेग बु द्या एगे न किं प्रपोजने। मनो धिष्ठितै रं दि यै रे वत न न्कार्पसिद्धेः। अये न्मुव
ते के वि क्क रणा त विव सपा। सोपि हे वै र्मनः षष्ठैः पत्तो नै को निकाः स्मृतः। अथ प्रो क्त बुद्धे रपा नर्थक प्रसंगतपाय

राम
८४

न कं तरसद्वावेद्यं न कस्यानर्थकं प्रसक्तं तत्तेष्वनपपि नुपुमते। किंतु करणत्वविशेषे वेकेचिदुच्यते चोद्यं कुर्वन्ति। पडत
 बुद्ध्या ल्ये करणोऽस्य किं विद्यामिधानेन करणेन। यद्योक्तं। साविद्या तत्संकरणमिति। अत्र पुनः। तत्तत्विद्यात्म्यमस्य
 न करणं परमात्मनश्चिन्तासोपपन्नो मनः। षष्ठे बुद्धौ द्विषेनेकांतिकः। तथा हि बुद्धौ द्विषे च कस्य स्वस्वविषयप्र
 णाकिपायां करणस्य सत्तत्त्वेन मनसा करणं तरेणां गकिपमाणो नानेकांतिको कृतमेतत्। यत्करणं तरसद्वा
 वे करणानर्थकमिति। प्रसक्तं करणं तत्तत्तस्य काष्ठविशेषास्य संप्रत्ययभावात्। अत्र श्रीमत्संख्ये। करणं करणपे
 क्षमाज्ञाविभक्तं त्रिविधं। यथा वैषां श्रोत्रादीनां पंचानां मनः। षष्ठत्वं करणत्वे सामान्येणात्मवादिरिष्टं। तथा
 बुद्धौ सत्तामपि तत्तत्तद्विद्यातेत्यतीति न कश्चिदोपपन्नः। यद्यपि सत्तद्वेनाशंकितं केद्यं समर्थपक्षो तरेणाप्याशंकमा
 नस्तद्विषयपादः। अथैकविनिर्णयित्वे सत्तेकमिति स्थिते। अत्र बुद्ध्या विद्यादित्तोभिन्नार्थमस्तु। ननेकस्मिन्निष

मृगे.

८५

(85)

ये विनिर्गोस्तिपस्य सपरार्थ एकोनस्य एकविनिर्गो गिते सत्यति रिच्यते। अधिकी भवति। धांत धंस सप्तममणालोक
संभवश्च शेषः ततश्च सुखदः एवमो हात्मकपुंभोगसाधनत्वं बुद्धेरेव पर्याप्तमतस्तदर्थमिष्यमाणाय। पुनरपि विद्याया आ
नर्थकमिमांशं कौतत्रिणसः। ओ३ वृत्ताणि पादा इति ततश्चेवाभ्युपगमात्। एकविनिर्गो गिते सत्ये कस्यातिरुक्ता
गीकरणे सतीत्यर्थः। उरिति पशुत्वगो गिनो भोक्तुः पुंसः पदं कंशाक। भोगभूमिषु नापुद्धे भोगा काला उवर्तिन इति।
तस्य पुंसः ओ३ वृत्तादिपाणि पादा इति भवत्येभिन्नार्थमस्ते कविषं माभूत्। ननु केनोक्तं। ओ३ वृत्तादेरेकविषय
त्वे। नहि ओ३ वृत्ताद्युपमर्थश्च एह्लातिपाणि कार्पवापादः करोति। एवमर्थत्वे नैषां प्रातिस्निकस्वरूपत्वात्। सत्यं किं
तु भोगे कसाधनत्वविवक्षयेवमुक्तं। तथा हि। भोक्तुः पुंस आश्रितो भातु भवतस्तद्वत्त्वेषणो घमस्तत आश्रितो
तिश्रवणात्तत्र प्रवर्तते। दशा तद्दर्शने। एतेन वात्साहनमित्येकविनिर्गो गित्वमिद्विपाणा मनुभूपमानमपि भवत्येतेन

एम.

८५

नो न सा द्विधर्मतः ॥ न च भोग्यत्वमेतद्वा वीतरागस्ततो हतः ॥ रागो न बुद्धिगुणो ऽ वैराग्यतक्षणः कुत इत्यहं तद्विधर्मतः तस्मादागमोक्तद्राणा ॥ ३

मृगं. या विद्या निपात्यता एी दिपाणि त हो च एं त द्विष पान्ती कृत्यं ३ ३ कस्येति पुंसावर्कषेण पुक्तस्य सा तात्सा न्नये वो
 ८६ पकारकत्वेन स्थितस्यास्यैव विद्यात्वस्य कुराणस्य बुद्धिर्पतः कर्मतामेति या द्यत्तमा गच्छति तेनेन राविद्या अतो इह
 (४६) मित्रा । तर्हि एता विद्या वैषम्यं निरा कृतार्थो द्वितीयोद्यम्य निरासः । रागो न गौणस्य वैधर्म्यपतः । बुद्धिभावपत्यो
 विधर्मशब्दः किं तद् वैधर्म्यमिमा हत बुभोग्यत्वमिति । अवेगम्यत्वस्यो बुद्धिधर्मः स्वकंदनवनितादिर्की विषय एव
 वहिष्ठोपः परेषां स्वांता गत्वेनेष्टः तस्यैतदेव वैधर्म्यं यद्वा ग्यत्वं भोगाभिध्वंगहेतुना रागेण भोजकेतवभायो । न च भो
 ग्यस्य भोगहेतोश्च भेदः । एतद्वा भोग्यत्वं रागस्यांगी कियते तर्हि वीतरागस्ततो हतः । तत इत्येवमभ्युपगमाद्वा त एगाभा
 वरोषः प्रसज्यते भोक्तृगत एगा नभ्युपगमे वहिष्ठवरां गनादिभोग्यविशेषहृण गोपगमे च सति स एगवी त एगसत्रि
 कर्षत्त्वत्वा रो भोग्यविषये सर्वेषां स एगता यामोति । न हि कश्चिद्वितीत एगो भवेत् । वस्तुतो वीतरागाणां अपि भोग्य

राग
 ८६

३८

४६

विशेषतश्चिभिमाचोदेवसरागताफारुतात्त। उक्तचसद्योमोतिः प्रोदेः। भोग्यविशेषेणगेनहिकश्चिदीतएगः स्यादि
 ति। तस्मादोक्तगतएवागोपगमोनभोग्यविशेषरूपः स्वगादिः। अवेग्यलक्षणबुद्धिधर्मात्मकोवा। अतश्च। एगो
 र्येषभिलाषो योनसोस्तिविषयद्वये। उक्तवदोक्तगतो एगो यो र्येषु स्वगादिष्वभिलाषइत्यभिलाषहेतुरेकभिलाष
 शहेनोक्तः। कारणोकार्यस्याभेदोपचारात्। आपुर्युतमिति वत्। सवरगाखोर्येषभिलाषरूपत्वादभिलाषहेतुर्विषय
 द्वये एकस्मिन्नाद्येत्तु रुचंदनादौ वीतएगाभावप्रसंगतयानास्तीत्यभ्युपगंतव्यः। द्वितीयस्मिंस्तु अवेग्यलक्षणो
 द्विधर्मभोग्यरूपत्वादभिलाषहेतुत्वेनास्ति यस्मादभिलाषहेतुत्वेनास्ति तस्मादभिलाषहेतुना एगे एतन्न्यते। असौ
 बुद्धिगतसहो नमकः क्रिया रूपो भोग्यत्वसंपादक इत्यलं। ननु कर्मैव सत्त्वदुःखारिरूपं भोग्यतमभिलाषहेतुत्वेन भवि
 यतीत्याह। कर्मास्तथाप्यकं कल्पं कल्पिते पीतवपत्त। प्रागुक्तैस्मिन्निषयद्वये सारागवीतएगात्मकस्थिति यवस्थापक

मृगं

८७

(87)

तेन व्यापकं कर्मास्तत्परिहृतं चेति एतेपरि कल्पितेपि कल्पं किलावश्य मभ्युपगंतव्यं तदेतोरपि कर्मवृत्तं तदेव तत्र हस्त
वेचिमात्मागवीततागताकारणत्वेनास्मिन्निति पूर्वः पक्षः। सिद्धांतस्तु कर्मणः केवलस्योक्तं निपत्तावेव दृष्टांतं। केवलस्य
कर्मणो निपत्तिरिति सिद्धावेव दृष्टांतं दर्शितं। तथा चोक्तं। भोगोऽर्थः सर्वतत्त्वानां सोपि कर्मनिबंधनः। कर्मवस्तुशरीरद्विततः
सर्वमपार्थक्यं अथ देवादि सापेक्षं तत्त्वमर्थप्रसाधकं। ततो निपत्ति सापेक्षमस्तु कर्मनियामकमिति। तस्माच्च उक्तं एव भोगा
दि वैचित्र्यमात्र एव चरितार्थत्वात्। कार्पांतरे प्रमाणाभावाच्च न कर्मणो एव कार्यसंपादकत्वमपि तत्कृत्तु प्रयोजनः कलाजुन्यो
एव। सिद्धः। न च एव तद्देवस्यापि तत्त्वांतरत्वं देवादीनां एव जनितप्रवृत्तिविशेषात्मकत्वात् कस्मिंश्चिदभिलषणापि
वस्तुनिकिल व्याहृत्य माने स्य देवादयः संजायन्ते। नन्विहोतरे एव मर्देन एव देवयोर्पतो वीर्यवृत्तिः तस्मादेकस्मिन्
सिद्धांतवत्त्वादनयोः प्रामोतीत्याह। दोषः स हानवत्त्वात् नोनासाया देव एव। सर्वस्य सर्वदा सर्वप्रवृत्तिः स्रवतीति

एव

८७

४७
 मो मो प्रवृत्तस्य सुखेऽऽख्ये मो हो वा प्रजापते प्रवृत्त्यनेन तं देवो गगनस्तत्त्वकालतः । देवांते स पुनर्नवीर्षवयोगकारणं । क
 स्तावश्यं सहानवस्थानदोषः । पद्येककालनपाते देवदूषणं । अपितु भूषणमेव । न हि यदेव प्रजागस्तानी मेव तत्र देवः
 । अथपि स्मिन्नेव भोक्ता गगनस्तत्र देव इत्येतन्नोपपन्नं । तस्य पुनः । न ह्यनयो एव प्रेक्षितोऽर्थः । किंतु विषये तु लब्धत्वेन रागदे
 वयोः क्रमिकतया एकस्मिन्नाश्रये विषये वा वृत्तौ न कश्चिदोषः । भवति हि द्वावितस्य सहानवस्थानस्येष्टत्वात् । तथा हि ।
 सर्वस्य व्यवहर्तुः सर्वस्य वहतिः सुखेऽऽख्ये बुद्धिसंभवा प्रवृत्तस्य वास्य सुखे वा उः खं वा मो हो वा जायते । भोजनादिप्रवृत्त्यने
 तं च तत्रैव देवः तत्त्वकालस्तत्त्वगः पुनश्च देवांते कस्मिंश्चित्काले तदभिलाषः । पश्चाद्यदेवगीर्षवद्वलीपस्तदेवयो
 गस्याभिधंगजनितस्य संश्लेषस्य कारणं । पतएवं तस्माद्वागस्य देवाद्वलीपस्तात्सहानवस्थानदोषो न दोषः । शयं वा संजि
 कीरागतत्वेनोपपत्तिमुक्ताहं कारतत्त्वव्यापारमाह । अथ यत्कालं तदुद्देगं वैभूत्कारणं चितः । वापागद्यस्य चैष्टंते शापीतः पंच

मृगे.

८८

(88)

वायवः। अथ काष्ठं गुणतत्त्वं च कांतं तत्कार्यं बुद्धिस्तस्याः सकाशादहंकारे चित् आत्मनः संभृत्यंतः करणासु पप
द्यते। पद्यापाण्डुराशिराः शरीरं तस्यैवः पंचवायवश्चेष्टं तत्त्वं व्यापारं विदधति। केतश्चाह। प्राणापानाश्च स्नेहमि
त्रावृत्तेर्नवस्ततः। प्राणापानादयो पंचवायवस्ते वृत्तेर्वापारभेदाद्विज्ञाः। न तेषां वास्तवो भेदः वायुरूपत्वाविशेषात्।
अथैवमेव व्यापारभेदं वक्ति। वृत्तिं लेशात्रिगदतोभाद्वा न निबोधमे। तत्र काश्चाण्यस्य र्तिरित्याह। वृत्तिः प्राणायनं ना
नपन्नजीवनमुच्यते। पन्न इहं मतिः पुंसोऽथ मत्तं चैव मार्गती। तत्कर्तुं च्यते प्राणः प्राणो वा प्राणयोगतः। चित्मातिवादि
केशकै प्राणशब्दः कलासुव। प्रकर्षेण नपनं प्राणपनं। कोष्ठस्य वायोर्वा हृद्वा दशांते पावते प्रपाते सैवा प्राणस्य
वृत्तिर्वापारः। स तच्च व्यापारो निर्बचनं। फलतस्तु च्यते। पन्नजीवनं नाम सा प्राणस्यैव वृत्तिः। अप्रमाणशयः। प्राण
पनात्मा एतन्निरुक्तदशा व्यापारेण प्राणशब्दो लक्षितः। प्रकर्षेण अननं प्राणं न जीवनं ततोऽपि प्राण इत्युच्यते इति

राम.

८८

फलविषयमस्य निर्वचनं। फलतत्त्वच्यते पतः। पुरुषाणां मूहं मार्गपमाणां च येन मतिर्धर्मति। स प्राणस्यैव व्यापारः। अहो
विमर्शात्मकस्तर्कः। तत्रास्याधिपः प्राणो नैव पराणं कियते। प्राणश्चाधिहृदादिमासं विद्धि पृथति। प्राणो वा बलं तद्योगा
त्प्राण उच्यते। पश्चाच्चित्तं चैतन्येति वाहिके फलविहितं ते तत्त शरीरेशक्तौ च बलात्मिकायां कला स्रवतो मसूर्या
द्यात्मिका स प्राणश्चोत्तेयः। अत्रानस्य वृत्तिमाह। तयोपनयने भुक्तपीतविण्मूत्रे तसां। कुर्वन्नपानशरीरेन गीयते तत्तद
विनिः। अपनयनमवः प्राणं भुक्तपीतविण्मूत्रे तसां पत्तरोति अतस्तत्तत्तैराणां व्यपेक्षः। अथ समानानयो
व्यापारोक्तिः। सनेततोन्नपानस्य समत्वेन सर्पणं। कुर्वन्नमानसमुक्तो व्यानो विनमनात्ततोः। अत्रपानस्य सर्वत्र सामेन
निपमात्समानस्य समानत्वं देहस्य विनमनाद्या नस्य व्यानता। उदानस्य वृत्तिरुच्यते। विवक्षापत्रपूर्वका कोष्ठयो मगुणा
धनेः। वाणिं द्विपसहायेन कियते येन वर्णता। स उदानः शरीरे स्मृत्याने पशुस्यधारणो। जपः फलं वाच्यशेषं पत्मात्क

五

धातेषां तावत्कुमिच्छाविवक्षापत्तः संभः तौ पूर्वोपस्य कोष्टस्योत्र आंतरासाकाशस्य गुणरूपोऽयः स च सत्ययेन वा मि
 द्विपसचिवेन विवक्षापत्तः पूर्व एव विभक्तौ विभक्तिरिति तेनो स्मिन् हेतुदानशब्देनैवः। यस्य च वापोऽप्यणोर्देयत्वात् न वा रणे
 सति न पञ्चतन्त्रेणात्तलं तदेतद्वक्तव्यं। शेषभूतं भगवता प्रकरणोत्तरेण योगपाशस्यो नादिष्टं। महर्षिणा कंठात्मेन परना
 एषण कंठकृतौ मृगं देवतौ प्रत्ययादिविचारप्रकरणमेकादशं। इदानीं महंकारस्यैव रूपं तत्कार्पाणि तद्विचारश्च प्रस्तुतं
 तद्विचारप्रकरणोत्तरं संभः। आगवत्संबंधपंचकमत्राप्यनुसंधेयं। अथ शेषार्थसिद्ध्यर्थं स्वं नानासातएव सः। इति त्रिंशत्कर्ष
 सत्त्वाद्विभूषिष्ठा नीशशक्तिगः। अथानंतरं शेषभूतस्यार्थस्य तन्मात्रे द्विपादेः सिद्ध्यर्थं मया हेकारस्या तएवेत्यहेका
 ए देवस्य भागवाननंतरं प्रकरणोत्तरेण शिष्टेनोक्तोऽयः समापणार्थं विचारितामनेतादीनामीशानां शक्तिगस्तद्विभि
 यक्तशक्तिस्तत्तरेन सप्तमो बहुलां स्त्री स्वं त्रिंशत्कर्षमिच्छाविवक्षापत्तः। अविभिन्नमहंकारमाविर्भाव्य विधाव्यमनदित्यर्थः

兩

१८२

20

147

89

विष्णु

तदेवेविध्यमाहोतेनसोवेकतोयो नोभूतादिरितिसंस्तुतः। तेभ्यः समावकादेवा मावेभ्योभूतपंचकं तेनसर्वैकारिकपूजा
दिकसेतुकेभ्योहंकारसंवेभ्योदेवावुंहीद्विपकर्मद्विपाण्यासमावकास्तन्मात्रसहितस्तन्मात्रेभ्योभूतपंचकमभिव्य
क्तमितिशेषः। अथकृतः किमभिजक्तमाह। ओवंतकहृषीजिह्वा नासा च मनसा सह। प्रकाशान्वयतः सात्ताकै
नससुससत्तिकः। ओवादिबुंदीद्विपपंचकस्यपुनससुप्रबोधवत्तास्यकाशान्वयोस्ति। अतः सात्तिका एतेदेवाः स
वसात्तिका एवतत्प्रकृतिरहंकारस्कंधस्तेनसोनामतेयः। वाणीपाणीभगः पापुः पादौ चेतिस्तोभकाः। कर्मानिपादौ
भ्रूयानागौवेकारिकोवपः। वाक्कादृपाणिपापूष्ठाः पंचएनसादेकाः तेषां कर्मत्वयात्कर्मैद्विपत्वाइजोवडुलो
वेरिर्काण्योहंकारस्कंधः प्रकृतिभूतः। शरः सर्शश्चरुपंचरसोगंधश्चपंचमः। गुणविशिष्टास्तन्मात्रास्तन्मात्रपदयो
जिताः। शरुसर्शश्चरसगंधाश्चविशिष्टगुणश्चनभिव्यक्तविशेषत्वेनतावन्मात्रपदेभूतप्रकृतित्वस्यैवोजितास्तन्मात्रा

मृगं.
८०

१०

काहेनतेपाः। तावत्प्रमावात्तन्मावावतिस्त्रीलिंगोपमिहतन्मावावदः। गुणाविशिष्टत्वं चैतासामित्यप्यवशिष्टा
 त्वरावरादिरूपः कदः स र्गश्च शीतोष्णः रूपमपनेकविधं मुक्तादिष्वेवैवश्च सौगंधश्च सारभ्यसुखमिहोस्तिनेवंतत्ता
 राभूतश्रियीतन्मावावस्थितविकेपाउपलभ्यते। अपित्वविशिष्टगुणापेवकमावश्रियीतन्मावमेवमन्यते। एता
 श्रुतन्मावाः प्रकाशकर्मरूढर्गवैलक्षण्यतमोभवाः। प्रकाशकत्वात्तित्तो बुद्धी। द्विषमनो लक्षणो यो वर्गः। यश्च क
 र्मरूढाजसत्वाद्यापारप्रवृत्तः कर्मद्विषवर्गः। ताभां वर्गाभां वैलक्षण्येनैसादृश्यस्मादेतासां तन्मावाणां मतस्तमो
 भवा एताः। प्रकाशता च भूतादि रंकारेषु तामसः। एषु च रंकारस्त्वं चेषु मध्याद्योपे भूतादि रंकारस्त्वं चः सपस्मा
 त्प्रकाशतत्कार्यस्य तन्मावात्मनो मनो बुद्धिर्भावुद्धी। द्विषे श्रुयोगिभिरुपलभ्यत्वात्ततोपे तामसो विज्ञेयः। उक्तं च सां
 ख्येः। भूतादेस्तन्मावाः सतामसारति। अथ मनसो व्यापास्यते। देवपवर्तकं शीघ्रचारि संकलधर्मिव। मनः शश ८०

राम.
८०

द्विविषयग्राहकाः श्रवणादयः देवनाद्योतनाद्वादेवादिदिपाणि तेषां प्रवर्तकमुद्योतकमाशुसंचरणशीलं संकल्प
 गुणं च मनो बोद्धव्यं। आशयस्तदेकाग्रयास्वशब्दादि विषयग्राहकाः च वनाशनसंल्लाहविमर्गविहृतिविपाः। वागादी
 नांपदासत्पदेसत्पतदुणाः। वचनेभाषणं। आशनं ग्रहणं। आल्लाहश्चानंदः। विसर्गो मत्वविषयः। विहृतिः सं
 चारः। एताः क्रियाः क्रमेण वागादीनां ज्ञेयाः। का का हिन्यायेन वागादीनामिति पोष्यं। तेनैवागादीनांपदस्य त्व
 मिति पत्रस्याप्रभूतं स्थानं ततो न्यदेवं दिपं। नहिकर्णशुक्लादेरेव श्रवणादितं। अपित्ततत्त्वा न स्थायां दिपश
 क्तैः। कुतश्चाह। पतः पदेसत्पतदुणाः। तच्छक्तिविशिष्टो जनादृश्यते। न चैषां ता नि स्था नानि न संति। मनस
 त्वेति प्रकिमाह। आत्मे दिपार्थं नैकमेव देवाप्रवृत्तिः। प्रवृत्तिकारकास्तित्वं पुक्तितोपवसीयते। आत्मनो भोक्तु
 रिति येषां गमाधनैरेषे शब्दादिभिर्नोपेः सन्निकर्षं सत्पि सर्वेषां देवानामिदिपाणां यस्मात्प्रवृत्तिः। अपित्तकस्य

मृगं
५१

(११)

विदेवातोपत्रदिंदियंप्रवृत्तं तस्य प्रवृत्तौ फारकमस्तीति युक्तिः तोनुमानास्वसीयते। पदद्वयः। पुगपहाना नुत्ततिर्मनसो लि
गमिति। सर्वदेवेति पाठे इति पाठ्यं सन्निकर्षं सत्यपि कदाचिदेवं इति पाठ्यं यद्देववर्तते। न सर्वदा ततो नूनमेवाप्रवृत्तं किमप्य
स्ति। पद्विना न प्रवृत्तं तदिति व्याख्येयं। अपि स मुच्यते। न पश्चात्तमो मनः सत्तावेदकोपा बहुक्तिरपीत्यर्थः। एवं च सति ततो
ततो कृत्तिभ्यो वैलक्षण्यं। द्विलक्षणं। संकलोकी नम मेति मनस्तत्ता रितो यतः। ततो तदणं कला एगविद्या दीनोऽ
त्तापावृत्तयो वा पाशः ताभ्यस्तावद्वैलक्षण्यं। संकलनाख्यस्य कर्मणोक्तिर्विलक्षणं। आषंसं कलोकी नमुद्रवैतं
ममपति। तापयति। परिशेषाच्च मनस्तद्वैतं। तानंतस्तयोगात्तत्कर्मणो गितपाकमात्रं। तपाणाभातिपुगपत्राश
संनानावृत्ते। तस्य मनसोऽप्येवैव गानमुमद्यते। तच्च कर्मणो गितपाकमिकं। यथा रूपावुभवकालेन स्पर्शानुभूतः। र
सायनुभवो वा यद्यपि सादृश्याभिजातमर्षशब्दवदभिरूपं न द्रष्टुं शक्यं। अहिकमास्त्यमाने पुगपतं च हानोमाद

राम
५१

इतुस्तथापुनस्तत्पञ्चशतयुक्तिभेदवद्वत्सहस्रसूत्रकमाणि कमिकाण्येव तानि रसादिज्ञानानि । एतच्चरीयसंचारितो वि
 नापपुण्यमननसः पंचज्ञानोत्सादनं नाभाति न प्रकाशते । भौतिकेन्द्रियवाद्यभिप्रायेणाहंकारितमिन्द्रियाणामाहं सुभा
 ह । निपतार्यतथाज्ञानानापो नानिकस्य चित्त । गंधादिव्यं न कलाच्च तदाभासकत्वमपि । शब्देकया हंकारं श्रोत्रं स्वर्गक
 प्राद्विणीतमिति । अत्रापि निपतार्यतथादेतुभूतया कस्यचिद्वदिनः । पक्षेज्ञानादिप्राणिभिन्नकारणानि आहंकारि
 कत्वे हि नैका निपतार्यतं स्यात् । गंधादिव्यं न कलाच्च हेतोस्तेषां गंधादीनां माध्यास्यथाः शयिष्यादयः तदाभास
 त्वकानि दृष्ट्वा र्थिवमेव द्रव्यं गंधं च न कं द्या एव गंधस्य आहंकारं तस्मात्तार्थिवं प्राणमाप्यं रसनं तैजसं च सूरित्येव
 मन्वतरात्तत्किं पुनं न वेत्ता ह । तथा सृष्टिदिनादने सगुणं कारणं तत्तमिन्द्रियमपुनर्यथा हि पुनरप्युत्पन्नं । तेजो
 वारिपदीदयं हंकारं स रूपकं । ततस्त्रिद्वयमासायात्रापोष्यते तथा । एकैकमिन्द्रियं स्वकारणं दत्तं कारणं तय

मृगे.
२२

(१२)

पुण्यसहितं परिहारं न गृह्णाति तत्र यास्तु अपमर्यः अपदीद्विंस्कारणसमानजालीपेद्व्यंतदुर्गां च गृह्णीषात्तदानीं
विषयनिषमः प्रकृतिनिषमगमकश्च ते। पावतां द्वां तराणि तदुर्गां च गृह्णाति। तस्मान्न निषतार्यतया प्रकृतिगमक
त्वमहाणां पुपपत्रं। अथ किंतु देनैयममिता इति गिंदिया मियादि। तथा हित गिंदियां पुक्तस्य स्वकारणता दृहीतमुपप
त्रस्य पण्युत्तनस्यात्। तदा तदेव तत्पत्तेन गृह्णीषात्स्वकारणद्वयत्वेन चापुक्तप्रहाणानां एविक्रमेन सामर्थ्यानां गृ
हीत तत्तच्च विषयनिषमसिद्धिः। तथा द्रुष्टृष्टिः। ते जो इयं एविक्रम इयं च भिन्नरूपं गृह्णाति। अतश्च सा द्रुष्टि इयं
ता भवेत्। न चास्यास्ति इयं तत्परेणो ष्यते। तेन सत्तेनाभ्युपगमात्। किंच येनोपलभ्यते पोर्यः स तस्यार्थस्य कारणान्
आममपि कर्मादि संप्रत्यक्षन संततिः। भवत्पत्ते येन दिपेण पो गंधाद्या अपः एविक्रमिदिरूपलभ्यते स एविक्रमिदिरूपस्य
कारणमित्यभ्युपगमः। तथा च सति भूतेषु तदुर्गां चोचरं दिपेभ्यः प्रतीतपः स्तः। कर्म सामान्यसमवायिदित इवोभ्यो

राम.
२२

92
1

तो भ्यश्च पश्यन्ति तं । न च तदात्मकान्यत्वाणि । तस्मात्कर्मरहितैर्ग्रहणं न प्राप्तं । उक्तं च खेस्कनं रनेनाभौतिकता च नियमे
कर्मसामान्यपोः स्फुटं देवभो बुद्धपो नसुः समवाये च देहिनामिति । संप्रकृतिनियमगमके विषयनियमे गतिक्रिय
मातो निष्फला क्लेशपापपापसमते । तस्मादिषपाणां मिद्विपाणां च भवदभिमतशाय्याहकनियमासंभवात्रिभित्ता
दिप्रकृतिनियमसिद्धिरित्याहंकारिकाण्येवेद्विपाणां तिसिद्धे । अभ्युगमापि ब्रूमः । कार्मिंधविशिष्टं शरद्वर्गवभा
सकं । नासांधविशिष्टं तद्वृत्तकेन निवार्यते । तददृष्टावस्तुत्वात्तद्वृत्तव्यवकिं कृतं । प्राप्तं तु क्लृप्तिना तोयेश संकेना
पिद्विस्तुना । निपतविषयतेषां साणां मिदं तावत्तद्वृत्तव्यवस्था । यदि कार्मिंधविशिष्टो न भोभागः शरद्वर्गस्येत
नेकविषयशरद्व्योतकः । तत्रासांधादि किं दंतं तथा विधत्वा उच्यते । केन तद्ग्रहणं निवार्यते । अथात्रादृष्टं पुरु
षार्थं प्रदेकमात्रमस्ति येन त्रौवनभोभाग एव शरद्वर्गवभासको न नासांधादिरिति नियमः । तर्हि तदृष्टीति तथा

मृगं.

६३

१३

पुनरेति अस्मिन्नेपितया ताभ्युपगमस्य का सतिः तत्र हि किं कृतं को वाचको जातः अहंकारिकत्वे सत्तत्पदं वस्तु
तस्य को दोष इत्यर्थः अन्यथा ह्यतो ये तं वीक्षं शशुरादिवाद्येषां समपि आस्य नासां च सन्निकर्षस्तदपि शब्दे तदा स्या
ध्वंशाणां छिन्ने वा किं केनापि हस्तनाड्याकारेण शतत्वाच्छब्देन शृङ्गोतीति काकाया खेपे एतच्च शोक्तव्यं पुनरुपपन्नं प
त्रपि च पुक्तिर्गमिकानसंभवति तत्र पुनरुपपन्नं पत्रपि सदा क्वात्मतीति उपपन्नं मिता र्था समतार्थस्य न्यायस्य मिति स
मः असंभवपुक्तिरपि वक्तुं निरागमोक्तेः प्रतीतिरवगमो निर्वाधः कुतश्चाह मिता र्था इति पस्माद्विगमापे
क्षत्वेन पारमिता र्था इव मानात्सर्वदृष्टिस्तानसा गम रूपस्यापि मिता र्थत्वेन न्यायस्य मित्या गमविदः मानाभ्यो भूतप
त्रकमिति पदपक्षात् तद्विशेषपितुमाह बोधयमेतन्नाप्रुभूमपो भूतपत्रकं शशये को त्रगुणमवकाशादिदृष्टि रम
मत्तं पुनरनन्तनन्तावस्वरात्तावेदिनो गुणः शशवाद्यादिपुमो प्रिसर्गा पतिराह गाः आकाशो वा पुर्वद्विर्जले ६३

विधीतिभूतपंचकं । एतेचशब्दोकोत्तरगुणोशब्दोपकोत्तरगुणोयस्यतेदेव । तेनशब्देकगुणामाकाशशब्दस्पर्शगुणो
 वायुः । शब्दस्पर्शरूपगुणोऽग्निः । शब्दस्पर्शरूपसंयुक्तो जलः । शब्दस्पर्शरूपगुणोऽथिपीतिवह्यमाणवकाशाद्विधि
 पुक्तंवेतहेप । एतेवाद्यादिषुगुणाः शब्दस्पर्शध्वनित्वलनाद्यावेदिनः । पतः शकशकादिशब्दोपायो कं पनावेद
 कः । धकमधकमादिशब्दोऽत्राजलनंसूचयति । एवंचछलचछलादिशब्दोऽभसिबहनेतवडवगादिशब्दात्मकश्च
 थिगोस्वस्तेकथयति । एतेचशब्दोऽपरासराहतिवशादुत्तमः । योऽग्निग्राकोऽसर्वोसमानोऽपतिशब्दो
 पंतीति । सर्वोऽपतिशब्दोऽभवंतीतिशेषः । तदुक्तंभोगकारिकोसु । शब्दस्तत्त्वोत्तमः । शब्दभूतचतुष्टये । पतिश
 ब्दकसंघातोऽनभस्योकोदितोऽनुवेरिति । अथवाकाशाद्विधिभूतपंचकस्यसामान्योद्विशेषणपुक्तंतद्विभक्त्यवक्तु
 माह । अथवाकाशाद्विधिसंयुक्ताः । वायुवोमहताशोऽनुभवाणांनोऽवर्तनः । व्यूहोविचनं । वापोऽवर्तिः । अ

मृगं-
२४

94

वकाशस्य आस्यरस्य दानं यो यो व्यापारः पक्तिः पाकः तेन सः संयुक्तो भवेत् भोः भक्तो धारणो धृतिर्धरणाः अत्र मुनिर्वेशो
षिकृत्वा पपात्र अपति। शब्दः त्वगुणस्येति तद्व्यवोपलब्धितः। बुद्धते भगवत्केचित्सर्वभूतगुणः कथं। भो भगवन्त्य
तो मे यो हेतु सद्यते तदस्योपलब्धत्वात् त्वगुणारणा काशयता एव शब्द उपपद्यते। आश्रयादस्योपलब्धेन स्य र्शवद्विष्यो
षगुण इत्यर्थः। अतश्च कथमप्येवं सर्वभूतगुण उच्यते। अत्रोच्यते काशयत्वात् अत्राणा काशे कथमस्य तदुताः। परेशादा अत्रा
तत्र निर्वर्तिता उभयो रूपा। आश्रयादस्योपलब्धित इति यदुक्तं तत्काशयत्वादि अत्राणा काश इत्यभिमतं तत्तदुता
आत्यत्रेति कथं। अपमाशयः। तद्विना काशपरा मर्शः। तदुताः सन्मोत्रा काश उपलभ्यमानः कथमस्य त्रैमुच्य
ते। अथ परेशादा अत्रादित्यभिमतं। न तद्युक्तं। अत्र स्य उभयः पुंसां संबंधीति आपकः। शब्दा अत्र एव शब्द उपलभ्यते।
तथा हि। रूमुने शब्द रूहीणा यो शब्द इति प्रतीतिः। कदाचित् कदा मूलोपि संविदित्ययमस्ये। ओ अत्र निवदसापिप

राम.
२४

94.

भिन्नामोक्तकालातिः। अथ मन्त्रसेकशचित्कर्णमूलेपि संविद्वतीति। किंचातः। किमेतावता आकाशैकगुणात्
 शब्दस्य सिद्ध्यति श्रोत्रवृत्तिवद्दीचीतंगत्तास्यापि शब्दस्य परिणामात्त्रात्रनिकटेपि कदाचिदुपलंभोक्त। नचैता
 वताकाचित्त्वतिः। नवपत्तज्ञागमव्याहताहेतवोर्यगमपेतिहेत्वाभासत्वात्। यथासेधेनरशिः कपालंशुचिंत्वाज्ञा
 यजनकोप्रिशुसत्वादित्याद्येतदाह। आगमाद्यहविहताहेतवो नार्थसाधकाः। कालात्पपापरिष्टत्वादितिमायवि
 द्योविदुः। आगमेन शक्तिर्पंचसुशद्योपमितादिनाप्रत्यक्षेण सार्थवद्विशेषगुणात्ताउभवात्मकेनपेष्वांवाधः संभवति
 तेहेतवः कालात्पपापरिष्टत्वात्तार्थसाधकाभवंतीतिमायविदोमसंते। परिचाश्रयादन्त्रोपलब्धेकाशगुणात्
 शब्दस्योच्यतेतदानींशुपिस्त्रितमेव। इदमपिप्रसजतश्चर्यः। किंतुद्वितीयाह। अपंगंधोपलभ्यतेनभोगुणः। येनकेतक
 पुष्पादेर्वैकद्योपुपलभ्यते। आश्रयादन्त्रोपलब्धेपंगंधोपलभ्यते। पतः केतकीचंषककुसुमादेर

मृगं.

८५

95

विषकृतेपि अत्र भूषणे गं वो स्य च प्रत्यक्षेणागमेन कापया वाध क्षयाया गुक्तस्या अपाह्नवोपलक्षे रित्यस्य हेतोर्हेति
वात्त्वमिति तासं प। अपसं ह भूतवत्तुष्टय गुण विशेषानाह। इति पंचसु रा होयस्य र्शो भूतवत्तुष्टये। अशीतो सौमही
वायोः शीतो सौव रिते न सोः। भासु र्द्वयो जले रक्तं हितो रक्तं घने कथा। ह्यं विप्र र्शो भः समधुरः पंडितः हितो
तो गंधः हितो वसु मिः सार मिश्च मतो बुधैः। इत्यनयो कृपा पुत्रा पंचसु भूतेष्वंश एः। एषे वा काशवर्जिते सरीः
तत्र मर्द्या वापौ वा शीतोष्णः। शुभं सि शीत एवा ते न स्पृष्टा एव। ह्यं विधि नि। शिथ्य व्यतेन सेव। तत्रा नो भासु रं प्र
हमं। न ले युक्तं हितो रक्तं घने क विधे रसः हितं भसोः। तत्राप्यं भसि मधुरः। हितो कद्व ल्लवण तिक्त म
कर कषा पाः। गंधः शिथ्यो सार म्य सार मि र्शो विह द्वि रिष्टः। अथ पयै पां भूतानां शरीर सत्रिविष्टं। त्रयोच्यते। हे
हे हि मां स केश तद्गु ल हेतो पचा गतः। मृत्रा कृ क फले रक्तं रक्तो र्वा रितं स्थितं। हृदि पक्तो र्दशोः पित्रे तेन स दर्म र्दश

राम.

८५

मि

मृगे.
२६

96

तीषते साधारणते भोगभेदानुपपत्तेः । अनुभोगभेदे कर्मणो निमित्तत्वमित्युक्तं । सत्त्वं किं तन्न साक्षात् अप्रतिपारं पर्यगात् । तदा
 द्विकर्मकृतस्तत्तत्त शरीरभेदस्तद्भेदकृतं च भोगवैविध्यमित्यदोषः । अतः भोगभेदः । कश्चिन्नरागादिभेदमत्रैव । अस्म शरीरैर्वि
 श्रं विना न भवतीत्यत्रापि कर्मण एव हेतुतेति न कश्चिदोषः । एतच्च अस्म शरीरां सर्वतोऽप्युपपद्यते । अतः सारं सर्वं । मि
 त्तजातीयमप्येकफलं दृष्टं गवस्तत्तत् । पृथक् तत्त्वगं विभुस्यात्तत्तत्त्वव्योपपद्ये न च सुखादो भवेत् । न च वै पावता
 कश्चिदेकदेशवैतद्वैतैः । कर्मफलोपभोगलक्षणपाः । समुत्पादोभिन्नजातीयमप्येकफलं दिष्टं । अतः मपि वैतदृष्टं
 गवस्तत्त्वैकफलं । पृथग्भिन्नकारणान्यतैलपाववन्निवर्मादिवस्तुतमो निवृत्तिरुत्तलोकार्थसाधकमेवं तन्मात्र
 महदहंकारकलाद्युद्भवमप्येतत्कर्मोपभोगफलं ज्ञेयं । अथ व्याख्यातार्योपसंहारा पृथक् । अतः ततोऽप्युक्ता पृथक् श्लोकः ।
 रसातिवाहिकमिदं वपुराणं ततोऽप्युक्तं गविरुद्धं न गम्यवर्तिलेशात् । नैतावता लभितमो वनतत्त्वपद्धिमाया रद्व

राम
२६

96

विषयामुदयापवसोऽत्यमिरमस्यसंसारिणो जेतो रतिवा हयतवश्यं भोगं कर्मलगातिवा हिं वपुर्लशात्संज्ञेपाडकमिति
 शेषः। कीदृशं। चित्तं गात्रचित्तं श्लेषवशात् चित्तं विदुषि चेतसा विपुक्ततां चिद्विषयः। गहनं माया तद्वर्त्म विव
 र्त्तेतेतच्छालमिति गहनगर्भविवर्त्ति। एतावता न नपपत्तिमिति कृत्वा भोग्या अयमभूतां भोगेन तत्त्वपदि वश्ये। किमर्थमि
 त्याह। आधारदेहविषयामुदयाप। स ह्यशरीरसाधारणो भौतिको देहस्तस्य गो वैषयिको मुदयः। स्रक्तं देहाद्युपभोग
 स्तस्यः। तदर्थं। पदा। आधारश्चा अगोदेहाः स्थूलास्तत्र दुवनजाः विषया इदियार्थस्तेषाममुदयापो सत्त्वे भोगेन त
 त्वपदि वश्ये। यतस्तत्त्वदुवनसेतता वा अयमभूतां गो देहे वैचित्र्यं भोगे वैचित्र्यं दृष्टाया मवश्यं ज्ञेयं। यत इये वक्तुमिष्टं।
 महविद्याकंठात्मजम देहापण कंठविरचिता पांशुगं दृष्टत्वा वदंकाण रिकार्य विचारप्रकरणां द्वाद्वा श्रे अथोक्तार्थप
 सिद्धयर्थमित्यादिना भुवमादिवर्णनं प्राक्तनप्रकरणात् सचित्तं संवधप्रयोजनं प्रस्तौति। अथोक्तार्थपसिद्धयर्थं भुवनदि

आधारश्च देहश्च विषयाश्च तेषां अमुदयापमुत्पत्तये ४

१७

यतिरेकेणान्यस्य भोगस्यासंभवात् किं विद्वेद्यमित्यभोक्तैव प्रकृतः प्रसक्तः सत्तां किंतु कार्यतदीयं क्लृप्तपावस्थि
 तं। तदस्य भोगेन तत्त्वो शक्तिमात्ररूपत्वात् तस्या इत्येकं। पद्येवंतद्भूतं तद्भुवनविशेषकृतैर्भुवनानां च सन्निवेशविशिष्टतां
 विना भुवनता योगात्मा पातत्वे सापि सन्निवेशवत्वं प्रसक्तमित्याह। मायायामपि पद्येते गहने शास्त्रोधिपाः। तत्त्वहि
 श्रुतीनां सर्वतत्त्वमिह के। नित्यतया पकलादिश्रवणादवसीयते। दृष्टं प्रारिपदोगं मूर्तं प्रलयवर्त्मनः। यद्यपि
 माया तत्वे मंडलेश्वरगहनेषु रादपोरुदाभुवनाधिकारिणः पद्यते। यद्वहति। भुवते नोधिपो रुद्रो गहने शश्वत्सर्वतट्।
 मायाविकारिणो रुद्रा मंडलाधिपती मुहुरति। हीलायामपि तत्त्वशुद्धिर्माया तत्त्वस्थत्वे न पद्यपि किं पापादेपि वा
 स्यते। तथापि न तत्तस्याः सन्निवेशविशिष्टता मायादयति। किंतु तानि तत्त्वस्थत्वे नोक्ता निभुवनानि तन्निवांसिन
 श्व मंडलेश्वरगहने तत्सर्वतत्त्वमिह के तत्कार्यभूतायाः कलायामतत्त्वमिह के। शक्तिरूपा मायायाः प्रयमायक्तिः कलात

मंडलेशानि प्राः गहनेषु राश्वन्निनाः ४

स्थि १
 ध्य
 +

मृगं.
६८

(98)

नृद्वयेतत्सर्वं स्थितमित्यर्थः। कुत एतद्वाप्यत इत्याह नित्यत्वापकत्वादित्यादिपतो नित्यत्वं व्यापकत्वं चास्या प्रागुपपादि
तमागमेषु श्रूयते। यदिच भुवनगर्भत्वमस्या लक्ष्यं सन्निवेशवती स्यात्तथा च सति **अथा** भिका विनश्वरं च भवेत्तत्रापि हेतुमा
ह। दृष्टं पुरादीत्यादि यद्यस्मात्कारणा दृष्टं दृश्यमानं च पुराका रणसिद्धे द्योयते सति मूर्तं पलपधर्मिन दृष्टं। अस्याश्च सन्निवेशव
त्तिभुवनानिगर्भस्थितानि भोग्यत्वं च यदि साक्षादंगीक्रियते तदा मूर्तत्वं विनश्वरत्वं च प्रसज्यत इति तत्कार्यस्यैव कलादेव्यं कुरु
पस्य भुवनयोगिते सति न कश्चिदोषः। एवमेव च न्यायो म हामापाख्यायं शुद्धविद्यायामप्यनुसर्त व्यहाराह। **शुद्धा** धन्यपि
मापायाः परमाः पतयः कृतौ। ये तस्या मपि पदं ते ते पितृकृति मल्लके। शुद्धैर्धनपरस्याः शुद्धविद्याख्याया मापायपदेश
ः। तथा चोक्तं श्रीमद्दोरेवे। मायो परिमहामायेति। तत्र कृतौ कारणा ये ते ते धिकारे ये धिक्कृता ते पितृकार्यमूर्ध्नि प्रामन्म
तंगाद्युक्तक्रमेण स्थिता अवगंतव्याः। इदानीं मधुलाहर्षं कदेशवर्तिनो ब्रह्मां स्य विस्तारो द्वापो तद्वत्तुवनप्रमाणं वक्तुं

राम.
६८

98

लं

यो न मप्रमाणं परमाण्वदिकमेतन्न वर्णयति । नो विलोकतेतिर्यक्कालाविशर्करो विषां । तदृशष्टगुणस्थाने तृतीये सा
कचायकं । लिहापूकापकोपे वमंगुले तत्रिसंगुणैः । तैरेव गुणितं पाणि र्धनुस्तद्देहलक्षितं । दंडो देवतुषी तैः । कौशस्ततदि
सहस्रिकं । द्विकोशमाद्गवृत्तिं द्विगवृत्तिं त्रयो जने । कफलमर्बुदं स्त्रीलातत्रयस्य त्रयोऽस्य योजने । आदित्यभासां त्रिर्यजा
लांतराप्रविष्टानां सतोऽसूक्ष्मतमं यद्रजो दृश्यते तदृष्टगुणी कृत्यतत्प्रमाणं । पुनरष्टगुणितं कार्यं पाततृतीये स्थाने कचा
यकं नाम प्रमाणं भवति । उक्तं वश्रामत्स्यतंत्रे । अष्टानां परमाणूनां समवायो यद्यभवेत् । तस्यैव सप्तदाया तस्तत्तमस्य रज उ
च्यते । तस्यैव एकं देविकालाय तद्विधीयते इति । तैरष्टभिः कचायैर्लिहा । तदृष्टकैः नपूका । ताभिश्चाष्टभिर्धनैः । एव
मिति यथाष्टकैर्नां गुणैः । तत्रिसंगुणितं तैरेव गुणितं पाणिः । तदंगुलं तैरेव त्रयष्टभिस्त्रिगुणितं अत्रविंशत्यंगुले गुणि
तं । सप्तपाणिर्हजो भवति । वेदशष्टस्य चतुः सख्यालसकला तेषां पाणिनां चतुर्धे एतल्लक्षितं तेषुः सप्तप्रमाणं बोद्धव्यं ।

मृगं.
७७

७७

धनुर्द्वयेन दंडो दंडः सहस्रद्वयेन कोशः। कोशद्वयेन गच्छति। ततश्च पंच योननां एकां योनना नामर्बुदं कोटिविस्तृतं वृक्षां
उक्ता लक्षेपं। तस्यांतः कांचनेनाम कालाग्रे स्तावसे हि। पञ्चांत कालमीक्षांश कोटितेनास्तथा विधेः। तदेतत्तेवृत्तौ देवैः
कालाग्निरिति विप्रकृतः। सर्वध्वनिभूतानां पस्मिन्नुद्भूततेन मि। भयमुत्पद्यते शक्ता संदर्श कोटिते प्रभोः। तस्मेति वृ
क्षां उक्तांतः। कालाग्रेः सौवर्णं १२ हं कोटिः। पञ्चशृङ्गं कालाग्रे तर्क कोटि समदीप्ति स्तथा विधाने कतु द्वावृतः कालाग्न
स्तिष्ठति। पस्मिन्नामेव सर्वा संदर्श ल्यपाशक्ता सपापयेति उद्दिष्टे तेन मि समस्तो ध्वनिभूतानां शसः संजायते
। तस्यैव भावतो जालाः प्रवृत्ताश्च कोटयः। योननानां तर्ह्येन धूमः सांद्रः सुदृढाः। प्रकृत्या तज्जालाश्च कोटिप्रका
णा धूमाः पंचकोशः सांद्रो घनो दारुणो दुःसहः। ततः पुरासुपतिंश्च दृश्यते न कोटिकाः। तदंतर्गणिद्वा त्रिंशत् त ताम
काणि उपात्मनां स्थानानि पातना हेतोर्निर्मिता न्यध्वेयसा। ततो न तं ना कविस्तारुणा सुपतिंश्च सुप्रः प्रत्येकं न वति ७७

99

लक्षणातिशयगणिद्वविंशतानामेकैकं लक्षप्रमाणं। एतानि गणपि संपातनार्थं कृतान्यधवेधसाधुवनाधस्रश्च। नैते
 शेनात्मानि तेनामभिर्विहोद्विजमुखनिबोधमोरोवधांतशीतोससंतापजेमहंनुनाः। कालसूत्राद्विहोतेनाकारिति
 विश्रुताः। अथ महानरकाणामष्टानां संज्ञाः। सूयास्यकालवहाख्यसुरधाणवरीषकाः। तस्मात्मातमहाशहः संताप
 येतिपेमुनेभवंत्यशौखीभक्तामहाशरपराउगाः। सुवीभक्ताश्रुतिभयानकाः महाशरपराकमिताख्यारूपमनु
 गतं पेषामहानरकसंज्ञारथः। अथ नरकाष्टकं। लाक्षाप्रलेपमांसादनिरुद्धासनसोच्छ्रुताः। पुष्पादिशाल्मली
 लोहप्रदीपसुमिषासकाः। कर्मिणां निरपश्चेतिराजानः प्रीतिर्निताः। अथ लोहस्तंभेभ्योऽस्त्रिणां एनराजेश्वरोऽश्वरष्टक
 संज्ञा उच्यते। लोहस्तंभोऽपि विष्णुस्तयावैतर्णीनदी। तमिस्रश्चोद्यतामिस्रः कुंभीपाकः सौरवः। महापराजुगोषीचीरा
 नराजेश्वरोऽश्वरः। अथेषां प्रथमोऽंशोऽतएलानां संख्यां कल्पितमाह। एषां प्रथमो नरकैः साहं योजनसंख्या। भवंति को

हस्त्रिकी । तदा सां सप्तकं सदिः । एतां पातालसप्तकं । कांचनमाय संचपत्तु रूद्रपुत्रं ततो नंतरमिषं वसुंधराधूमिरष्टमी
 पसां वयमास्तुताः । एतद्वतिरिक्ताश्चात्माः पद्मपः सहस्रप्रमाणाः । अस्यास्तासांच पसां यामये भवामध्यासप्तमी भूमि
 : । साविता तदा दशकलशकोरिव प्रमाणा । द्वे कोद्या वष्टाशीतिश्च लक्षणीत्यर्थः । एतस्य भूमिपृष्ठकस्यांतराले वस
 त्यास्य शनैर्कैकं नवसहस्रप्रमाणकानि । परोत्तमं वर्तिना यावत्सतिर्वत्समाणा सहस्रगौ नवप्रमाणा कांचनास्य दहा
 केशाधिष्ठानभूता सा दशसहस्रा । आसांच वसती नोत्तमकं तत्सप्तपातालमिति विद्वद्भिर्हृतं । तन्नामतो विप्रतिपत्त
 यमानेति बोधमे । आभासं पातालकाष्ठं त्रितले च गभस्तिमत् । महातले रसां कंचपातालं सप्तमं पुने । ३५ तामत उत्की
 धिपती कथयति । सप्तस्वेते पुदैर्त्यं द्रुमुने गसराचराः । सप्तसप्तसमा एतास्ता नपयति बोधमे । एकैकस्मिन् देशे
 शेनागोरासप्तश्चेते प्रसप्तसप्तकथितास्ताश्च उच्यमानानुध्वसदेवाः शंक्रुश्रुतिः प्रवृत्तादः शिरोपालकाः कर्कशु

मृगे.
१.१

(101)

कोटिराणां तो वृद्धो विलिख्य। रतिसप्तसं देवसप्तकं। नागा नदः काश्चिदेषाः कुटिलकोरासकिः केवललया। का
कोटिकोयकालां गोदुर्धरास्तदकलया। कद्धाश्रपता निकाश्चेषाः। अथ नागं नेतरेपकांतं रतः सप्तकं। विकटो लोहितो
सश्रपमाख्यो विकटाननः। कणलोभीमनिर्झरः पिंगलश्चेति सप्तः। अथ हारकेशपुवनं। तेषां उपरिनिःशेषपाता
लापिपतीश्वरः। साहस्येकां चनेषाममंडले हारके स्थितः। पंक्तवंति विपशां प्रेषतापतिविभूषणोः। देवपक्षः सप्तः।
शललनाललितैः परैः। तेषां पाताला नामध्वं तदीश्वरो हारकेशः स्थितः। पंक्तवंतं दानवगुह्यं कदेव नागां गताः।
द्वैः स्फुटि परैः स्फुटंति। कोट्यपस्तारुणाह। पताः प्रपताः किंभूतैः परैः स्फुटंति पतिविभूषणोः। पतिर्दुतमध्यवि
ले वितरुणापरिपाटी। सेवभूषणं पेषां स्फुटिपादातां तैः गीत्युषं तैश्चादुभिरागधर्पतीत्यर्थः। किमर्थं विपशां प्रेषे।
पतस्ताः कामवशीकृताः। ततः कोटिशतं रथानां नानाजनसमाश्रया। दीपशैलसरिहारिनिधिमंडलमंडिता। ततो

एवम.

१.१ ४

101

नंतरं विविधजनास्य रावणमाणादीपजलनिधिरुंदैर्भूषिताः ॥ दीपानां प्रमाणं संतो नाहं जंघा ककुशजौ च
शास्त्रमगोमेदपुष्पाः ॥ ललादिदिगुणादीपाः क्षायायन्ति भिरुताः ॥ वक्ष्यमाणवक्ष्यतामभ्योत्तरोत्तरदिगुणादि
गुणमानकः क्षायादीपहिततत्प्रमाणकैः समुद्रैः परिवृता जंघादिदीपाः समानतोद्दिगमपीभूमिलोका लोक
श्रुपर्वतः ॥ तमः परस्माद्भूमौ हः कराहयेति भूतलं ॥ पश्चाद्भूमिः कांचनमपीलोकालोकसंतोद्दिः ॥ तद्दिहस्तमः ॥ तत
स्तगर्भोदाख्यो द्विः उकाराहयेति तत भूतलं ॥ अथैतद्विभागं विस्तरेण तात मिच्छुमुनिः प्रश्रयति ॥ विप्रशैलसरिदी
पकाननोदधिलंकृतो ॥ शृण्वो भगवता शक्यो तमिच्छामि विस्तारतः ॥ तपिवक्ता देवेश सर्वप्रण सरर्शिनः ॥ निष्ठात
सि ॥ साकुरुं शुभो भावति मे मनः ॥ विविधजगसरिदीपोपवर्णार्णवमंरितां भुवं विस्तारोत्तमिच्छामि ॥ तपिकिलसकल
प्रत्यतर्शिनो उपदेशमिदं शेषतानौ तत्तु काचित्प्रवेतः ॥ अवगतिमिदं भावति ॥ वर्तपिष्यत्येवं वचः ॥ वर्तपिष्येदि ॥

मृगे.

१-२

102

श्रेष्ठप्रसक्तोक्तिशरीरवत्तदीपां त्रदीवनां तांश्च मृगेषु ज्ञेयमानसः। इतः परमधेयः स गमनात्कचित्पदेशवत्तावा
एषापते। वर्तपिषे अभिधास्ये। प्रसक्तोक्तिशरीरकमेण। जे मृदीपं हिते नीभित्त हृतं लज्जो जने। सापञ्चिना पारवृत्ते
परिभूतेन तावता। तावतेतिले सप्रमाणेन। तस्य मये स्थितः शैलराजराजोद्दिगमपः। तिरस्कृतां शुभप्रतिभैरुः सु
रनिषेवितः। तत्तम्ये पर्वताभिः राजोदेवसेवितः कांचनमपः शतेहताककांतिभैरुः स्थितः। सपोउशसहस्राणि हि
तोविष्टो महीतलात्। तदनमुत्र तोलतं मूलेपोउशविस्तृतः। समैरुर्ध्वमेतः पोउशपो जनसहस्राणि प्रविशेमहीतला
हारभार्धपावचतरीशानिपो जनसहस्रोन्नतिः। मूलेचपोउशसहस्रवित्ताः। ऊर्ध्वतो मयशरावाकृतिविस्तारधिको
नंदेगुणं। उक्तं च श्रीमत्सर्वतंत्रे। पोउशो वसहस्राणि। द्वभागे प्रवेष्टितः। तामस्य मूलेविस्तारस्यार्धद्विगुणस्तुमः।
सशरावाकृतिर्द्विमेरुर्देवाश्रयोद्दिगिति। विषुपांशतोऽस्य चतुर्द्वेषु पर्वसु। नेमपः करकाकारानिर्गतादीप्तिम

ऊ२

राम.
१-२

तस्यः एकादशसहस्रात्मनुसाहसिकीपरा ने निर्णयस्तकोपांते लोकपालसमाश्रया च क्वचोतितामाहु सर्वप्रभा
 वतां। अथ मेरोः खोष्ट्रापपारेन पंचविंशतिसहस्रात्मकेनांतरं येषां तेषु तथा विधेषु त्रयं चतुः सहस्रविष्टेषु पूर्वसभागसं
 धिषु कटकाकारः। त्रुष्टुशितालिखोनेमपोमेखलानिर्गताः। तदेवैषां त्रिषु त्रुष्टुनेषु चतुर्विंशतं दर्शयंति। एकादशसह
 सेत्यादिना। एकाद्यादशसहस्रप्रमाणाद्वितीया मनुसाहसिका चतुर्दशसहस्रा चतुर्विंशतौ केचुततीयाद्यादशस
 हस्रविल्लता। ताने निर्णयस्तकसमीपे लोकपालाश्रयप्रता चाने कश्चिप्रभाभास्यं च क्वचोतितामाश्रयमस्तौ आहुः। ए
 वंच प्रागुक्तचतुर्दशीतिपो जनसहस्रखोष्ट्रापसमेरोः पर्वत्रपंचं च सप्ततिसहस्रमानकं। कटकात्रयं तनयसहस्रवत्तमेकैक
 स्य त्रिसहस्रमानकत्वमित्यागमः। तिस्रुगंधर्वमरुतां तदधः पर्वसु स्थितिः। चक्रवाटाधस्थिते पूज्ये त्रिषु पूर्वसप्तद्विद्वारी
 नामासाहं। पातचक्रवाटाणा ऊर्ध्वमेखलातस्या मण्डसु मृगेषु पुण्येष्टो समवस्थिताः। यायादिधं द्रुष्टव्यानां नामतस्ता

मोपुरा॥ वहे सेजेवती बहुतुल्यमूर्तनिजेविता॥ मोपुरं पुरद्वारमाला बहुतुल्यैस्तत्तमरूपप्रभाभिर्हृतेः सेविता॥ मृजोः सैवमानी हुंगको हृषाकार २

मृगो-
१-३

103

त्रिविधत। स्पष्टः श्लोकः। नानारत्नप्रभाजालमंडला लंकताहरेः। सिद्धसाधमरुतुशरवनपूरमावती। विविधरत्नकांतिक
लापपरिवेषधृषितासिद्धादिसेविता हेमभूतलाप्राच्यामिंदुसामरावताख्यापुरीरत्नगीतमणिप्रापहेमपाकारमंडला। काल
पाशपितृयाधियेतमारिनिषेविता। कालपाशादिभृष्टाः तुत्र तापसपाकारसमूहासंपमनीनामसिंहास्यं दिशि गाम्यपु
री। मागिनामसुगपदेनेकलोकतपदेतुरुसा तोविशिष्टदेवताविष्टानः। सावदेवताप्रेतपतिनास्ततापत्रकचित्कार्पक
हति। क्रुसादेत्यपतेर्हृतोर्धमवदेत्यसेविता। नीलरत्नप्रभाजालविता नवरभूषणा वैडूर्य इनीलप्रभापुंजवद्विर्वितानश्रे
ष्ठैर्भूषितायमप्रशिरश्मितवर्णादैत्यनुष्टाकृष्णारण्यनिर्कृतेः पुरी। शुद्धसंयुतायस्य स्फटिकोपलनिर्मितापांडुराधोपमे
याहः सेविताभातिवामभिः। शुद्धवती नामवरुणस्य नगरी स्फटिकशिलाविरचितामकरकूर्मादिसेविताश्वेताधरा
प्रेर्हृदैः शोभते। वायोर्गधवती तुंगश्वेतगीतध्वजाकुलावलकदूतसंयुता सर्वरत्नविनिर्मिता। श्वेतैः पीतैश्च ध्वजैर्पुता

राम
१-३

विविधानि विविचिता समर्पभूतनिर्विचिताया योऽपु रिगंयवती नामामहोद्या चंदमसः से तापुक्तादिनिर्मिता हि न सं
 धातुता भाति पुंरै हि मगिरि प्रभैः । सोमसोदी चां महोद्या व्यापु रि य क्ता मुक्तादिनिर्मिता । आदिप्रहणा चंदको तद
 षट्सा सोचशा स्यात्तद्वत्कताया लेपादिश्रुतिभिर्भवैः शोभते । जलस्र लाट रश्मि स्म र्मृत्पशोभृतः । पुरी पशो वती
 सर्वश्रुता रुद्रसेविता । जलता त तीये नाह्या र्ग्यौ कामकालौघेन । अतएव तथा विधस कलमगदै रिविनाशाद्यशोभृत
 ईशान नाथस्य सर्वान् विनिर्मितारुद्रैः सेविता च पशो वती नामपु रि । इति सर्वर्तु स्रवदाश्रु कवारा ई विस्मृताः । उपो
 षाचनि लोद्धूत पारिजात रजो रुपाः । वेधसा निर्मिता लोकपालचक्रा उर्वर्तिना भूतपे स्वर्ग इत्येता गी पं ते कविभिः सि
 तो । सर्वपाशून् नो सं वं धि स्रवं दहातीति सर्वर्तु स्रवदाश्रु कवारा ई न न व स ह्वात्मकेन विस्ती र्णाः । लोकपालचक्रा
 उर्वर्तिना मि द्वाद्यावका नां भूतपे भुर्याप स्वर्ग इत्येताः पुर्यः कविभिर्गी पं ते । पारिजातः स्वर्ग दुमविशेषः । तत्कुसुमा

मृगं.

१४

104

जोहृणतेनमनोरमतमासांपुक्तं। अथब्रह्मणः प्रीचतइशसहस्राणिपोननानोस्वयंपुवममथेमनोवतीनामपुरिलोते
शवेदिता। पाचकागहृणा नुचैर्विपत्तार्गमहः। अथ। सावित्र्याः सईमानेवसर्गकामातिविर्तिना। महः। अथेति तेजो
लक्ष्म्या। सर्गकामाः सग्निकामाः। तेषां ततः प्रवृत्तिनिवृत्तीरितेसर्गकामवर्तिना। तमतएवतेजोतिशयपोगातब्रह्म
परावाप्तिहेतुत्वाच्च सावित्र्या सईमानेव। तस्यापुण सतेदेवा मुनयश्च महोजसः। महायोगीश्वरैस्सिद्धोपमाद्यैर्भूतवे
धसं। तस्यामत्वलवलादेवमहर्षपश्चमहतां योगिनामपिधोयं विधातारं सिद्धयर्थं यमनिपमादिभिरुपासतेसेवते।
अहिंसासत्यास्तेपब्रह्मचर्यपरिग्रहाः यमाः शौच संतोषार्जवस्वाध्याये श्रमश्चण पनानियमाः। तदीशभागेतस्या
देः शृंगमरित्यसत्रिभं। पत्रतज्जोतिष्कमिपाहुः सदापसपतेः विपं। तस्या ब्रह्मपुर्वाशिशानदिग तं मेरेः शृंगम
तिदीपं परमे श्वरस्येहं ज्योतिष्कार्वां। तस्यामाउपुहमेपुरतल वित्रेषु संस्थिताः। स्कंदनं हि महाकालगतो शादिगलोऽस्यः १४

राम

104

ग

॥ मूर्द्धिरेव हि देवस्य स्थानं विपुरविदिमः ॥ रुद्रा पुनर्गोर्नृदं ब्रह्मायै च सुतो तमैः ॥ तस्य मोक्षिकस्य सप्तमभागे पुष्करशानां स
दाशिवतत्ताधो वसमाना ता देवास्तं दनं दीक्षा रणोगणोत्तराः ॥ शिरसितु ब्रह्मं द्वादीनां विनेतः साक्षाद्भवतः स्थानमने
कसंख्येन द्वैर्ब्रह्मायै च देवैः सेवितं ॥ इति मे रुद्रोऽस्मान्नेरितुपेभूषणं स्थिताः ॥ तत्पिष्टानि नवदीपे वर्षाण्यस्मिन्निवो
धमे ॥ इत्यं मे रुद्रकृतः ॥ अस्याधो वसमाना विष्णुं भूशैलाश्चतारः ॥ प्राच्यादिदिक्षुपे स्थिताः ॥ तदूर्जितानि वर्षाणि नवास्मि
न्नेव दीपे वधारय ॥ तत्र विभागा द्वौ स्तावदाह ॥ निषकोहे मकरश्च हिमवंश्चावलोक्य मां मे रोईक्षिणा तो नीलश्वेतः शृंगा
तिवामतः ॥ सहस्रद्वयं विष्णुं भादशोत्तेषां नवोत्तराः ॥ प्रागौ यज्ञाः सप्तर्षाणाः सागणहितकोटयः ॥ मे रोईक्षिणादिभा
गे निषधे मकरश्च हिमवंतः ॥ उत्तरे नीलश्वेतशृंगवदख्याविभागा वलाः ॥ एते हि यो न न सहस्रविष्णुं भादशसहस्रोच्छ्रायाः न
वसहस्रदीपधानाः प्राकृणश्चिमादिगर्जिता एते रत्नप्रपन्ताः सप्तर्षाणा रतिः ॥ सृष्टुशोभनानि पर्वणि वसमाना नंतरस्था

शृंगं.
१५

(105)

निवर्षाणि येषां तद्देनात्तविकं नौ माल्यवदं धमाद नौ। या यो तैरेवावती चोर्मितस्तवदं तैरे निवर्षादिशैलमानां देनदृष्टी
तविलो गोसदृशविस्तारविधिपावतः। हस्तिलो त्रयपतौ मेरुतः प्राच्यापती चोचमाल्यवदं धमाद नौ तावदं त ए विधिपावदेव
चतुर्दिक्षु तनिवर्षादिशैलवर्षावृत्तशिष्टं चतुर्दिक्षु शक्त दृष्टा पावमंतरे हस्तिलो त्रयदिशो स्ताव त्रमाणामे कानयोर्मध्यमि
त्यर्थः। तदेव विभागाचलैः परिक्षेत्तु माहापञ्चात्मा ल्यवतः प्राच्यां गंधमाद न शैलतः। इला वृत्ते नीलगिरेर्षमितो निवर्षादुद
क्रामाल्यवतो देः पश्चिमादिभागे गंधमादनादेः प्राङ्गी लगिरेर्दिक्षिणतो निवर्षादुत्तरे चरला वृत्ते वर्षं जं बुद्धी पमध्यस्थं भद्रां
माल्यवन् प्राच्या वर्षं भद्रं जना कुलं। सुकेतनं केतुमाल्यपती चोर्गंधमादनात्। माल्यवतः प्राग्भद्रां वर्षं गंधमादनात् तस्य
कृशोभनगृहे केतुमालनाम। निवर्षादुत्तरे वर्षं पद्यापतो देमकूरतः। नाग्राकिं पुरुषं स्वाते भाते हिमवद्गिरेः। रम्यका
ल्यमुदः नीलादिरणं श्वेतपर्वतात्। यदुत्तं शृंगवतः कुरुवर्षं तदुत्तं विष्कं भशैलाश्च तापो मेतोः स्तेर्यपि वेधस्ताल

म

एम०

१५

105

तार्क्ष्यत्रितपः कृष्णः तेषां पूर्वणामंदरः। श्वेतो हरिद्रा चूर्णाभोपायतौ गंधमा स्नांयती यां विपुलो नीलः स पार्श्वः सौम्यतोरु
 ताः। सहस्रयोजनो ह्युपास्तेषु कल्पद्रुमाः स्थिताः। कंदर्वजं चाव श्रुत्य न्यग्रो बो चोत्तरं तिकाः। मेरोर्हृदयं श्वेतपातनीला
 हतावर्णाः प्राच्यादिदिक्षु मंदरगंधमादनविपुलपुष्पाश्चैव विष्कभाः पंचाशत्सहस्रो ह्युपाः सृष्टाः। येषु योजनसह
 स्रोत्तपः कंदर्वजं चाव श्रुत्य कल्पपादाः स्थिताः। जंबूफलरसोद्भूता मेरुं पर्यंतं निम्नगा। विवेशामूलमेवास्य कनका
 कृतमर्तमहं। तां पात्वा पक्षि सर्पा विभृगशाखा मृगादयः। वधूतुः कांचना ये च सत्तास्तस्यां कृता ह्यकाः। पर्यंत्यप्रद
 क्षिणं कृत्वा। अस्येति मेरोः। शाखा मृगा वानराः। आदिग्रहो नगजाश्चादयः। दीपकेतुश्च जयः कल्पशाखि विपुसत्त्वपि
 प्रभावा निरापातव्या तं जंबूदीपमिदं ततः। दीपानां केतुर्धृजो दीपकेतुः। अथ विष्कंभशैलानां सारं सुप्रवचनानि चोच्यते। तत्र
 प्राच्यां विष्कंभशैलस्य मूलं वै चर्यं वने। सरोरुणो र्दकं नाम तत्र देमा ज्ञमंति। स्यष्टं। यामादिमूले गंधर्वसुरासिद्धाः सरोरुतं। न

मृगं

१६

क

106

दनमानसंनवसरोमानसतस्करांरहितोविक्रमशैलपूलेनरनाख्यपुपवनंसारस्वामनोहागमानसंनानामावैभ्राजं वै
पुलेपूलेसितोद्वन्द्वद्वन्द्वतमः।देवेनिषेयतेछनःकर्मलोरासमसमैःविपुलाख्यस्यादेर्मूलैवैभ्राजाख्यवनंसितोदकना
मसरःयद्वैकांतिमिरज्जैर्मरितेसुरैरासेयते।सौगंधिधतिमन्नामकाननंभद्रकोद्वन्द्वः।सौगंधिकांबुजछनःसेव
तेपितृभिःसहा।सुगंध्यस्यपूलेधतिमद्वन्द्वपितृसेयंश्रुतिस्वरभ्यजछन्नंभद्रकाख्यसरःसांप्रतमिलावृतादिहीपनिवा
सिनोजनस्याहाएयुःकात्यादिवर्णनं।अष्टोदशसहस्रपुर्णवृक्षलरसाशनः।मेर्वालोकोपलघोयैजिनःसुतगिला
वृते।मेर्वालोकेनन्वदीपेनप्रकाशेनाधिगतपरार्थःसुतगितिकांतच्छविः।वर्षापुतापुनीलाजधुतिःपनससारधुक
।केतुमालेजनोदिव्यदेहवधःसखीवली।वर्षाणामयुतंदशसहस्राणापुर्णसतथापनसाख्यानिफलानितेफांसा राम
रोनिषंदतेधुद्वन्द्वतिपनससारधुकाचंदशवंधुतिनीलाजाशनोभद्राजिनि।दशवर्षसहस्रापुर्णः।लशोकमपोक्ति १६

तः। मद्राजिनीति मद्राश्वे वर्षे। विंशद्वसहस्राः। कामवृत्तफलाशनः। पुग्मप्रसूतिः। कुरुपुण्यामापुष्यद्युतिर्जनः। का
मादिष्टातो वृत्तफलाशनं यस्य पयेशानिवृत्तफलानि निर्मापयुद्गुत्तर्यः। कुरुष्विति कुरुवर्षे। पुग्मप्रसूतिः। पुगपत्क
माकुमारोक्तः। श्यामापिपंगुः। तत्पुष्यद्युतिः। गौध्रायकातिः। अथोत्रैव वर्षे सत्रिकर्षस्त्रौ चंद्रदीपभद्राकरदीपावुष्ये
तो भूतवेदसहस्रौ द्वावेकादिकसंभिलक्षितौ। सोमवाद्याशयोः सिद्धमुनिचारणमेवितौ। चंद्रभद्राकरदीपो चंद्राकाजुरु
जनौ। ऐलावृत्तं तयोरापुः फलं प्रलंबभोजनं। अंतर्भावः। कुरुष्वौ सात्रिधात्कीर्तितौ ततः। कुरुवर्षे पांतवर्ति निहात
द्वौ पंचचत्वारिंशद्योजनसहस्राण्यारुतल्लितौ। एकेनदिकसंभिलालक्षितौ दृश्यमानौ उत्तरवायव्यदिगांतौ सिद्धादिजुष्टौ
चंद्रभद्राकौ दीपोतेपो। तत्र चंद्रदीपे चंद्रद्युतिर्जनः। भद्राकरदीपे चक्राजुरुचिः। तदासिनो चेलावृत्तोक्तमापुः अशनं च फ
लप्रदानि। अथौ पद्मवेदसहस्रसंख्यल्लिखनं। तस्मिंस्त्रिंशद्विंशतिथिभिरातो सप्तमी। सात्रिधात्तामीप्पात। अथर्द्धा निमर

मृगे.

१७

107

स्वातिहाशायां ईरावति। ननस्येडुतिपोनितमप्रतोलाकुचं फले। हिरण्यवत्सं ते वर्षे लकुचफलाशिनश्चंद्रकोतेर्ननस्य
सादीनिहाशासहस्राणापुः। नीलनीरजहमस्यरमकेहाशस्थितिः। जनस्याहसहस्राणिचप्रोधफलमश्रुतः।
अमकाखेवर्षनीलाजयुतेर्जनस्यवटफलाशिनोहाशासहस्राणिस्थितिः। रजतकतिरिह्वाहस्तावदायुर्ह्येतेजनः।
रोकनः किंपुरुषेसप्तभोजनोदायुतस्थितिः। हिरवर्षे रजतप्रभः। प्रागुक्तापुरित्तुमेवात्रतेनासमंतास्तीतिहस्वाहस्त
देवभोजनो जनः किंपुरुषवर्षे हेमाभः। सप्तफलाशयदायुतनीवीन। इति किंपुरुषादीनिवर्षाण्युक्तानिपानिते। न
तेष्ववस्थाभेदोस्ति विवर्तिषु कृतादिषु। पुणानुरूपप्रसापुस्तेजो कनधनप्रजः। कृष्टाकृष्टाशनोडः। एवंप्राप्तेभिरातेजनः।
पुणएकोपदुष्टुक्तोनेष्टं किंविन्नसाधयेत्। सर्वासांफलभूमीनां कर्मभूः। कारणयतः। इत्यमुक्ते किंपुरुषादिष्वेवर्षपुगप एव
विवर्तनेपिनावस्थाभेदोस्ति। अस्मिन्नुभातेवर्षेजनः कृतादिपुगानुसादीणिबुद्धिजीवितकांतिवीर्यार्यापत्तानिपस्य १७

सतपाविषः। एतानिबुद्धादीनिश्रुतादिषुगुणेषुजनस्यपयापयेद्वासवेतीत्यर्थः। आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिक
 दुःखत्रयार्तः। कृषिजाताकृष्यजातभोजीचात्रजनः। एकस्मिपंगुणोपकृतोद्यमः। किंपुनर्नसाधयेत्। सर्वमेवसाधयितु
 मलमितिपावत्। कुतश्चाह। सर्वासांयस्मात्फलभूमीनमिषंकर्मभूमिः कारणां। कर्मभूमिरियंवद्भवत्फलभूमिर
 तः। परादृश्यक्रियतेकर्मतत्परवोपधुन्यतश्चेति। सर्वासांमित्यतिशयोक्तिः। अन्यत्रासंभवात्। नवाध्विखोतसिद्धी
 पानवचात्रार्द्धकस्तुले। इंद्रीपप्रभृतपोनामतस्तान्निबोधमे। अत्रभारतेवर्षेनवभिरध्विखोतोभिर्पुन्यैर्द्वैकंयेषां
 ताम्यर्द्धकानिजलारुतार्द्धानिह्यनानियवतस्मिंस्तादृशाययोक्तंश्रीमत्किरतो। जलंपंचस्तुलंपंचेति। एवंविधेभा
 रतेवर्षेइंद्रीपादिद्वीपनवकुं नामतोभिधायमानमवधारय। अथतद्वाह। इंद्रीपः कशेरुश्रुताप्रपणोभिभस्तिमा
 नः। तागदीपश्चां इमसोगंधर्वोकरुणास्तया। कुमारिकाखोनवमो नानापर्यंतनिम्नगाः। नानाजातिजनानी रार्त्ताभा

शृंगं.

१.८

108

तालो प्रकीर्तिताः। एतेन वदीपावि विषजातिजनपदसंक्रान्ताः। भारताप्रिवर्षकयिताः। दीपशब्दे ईर्ष्यादिपादात् पुंस
पितृपः। आग्नीध्रो नाम नृपतिर्जंबूना यो मनोः कुले। तस्मात्तद्वपसंताभिः कथ्यंते भारतादयः। मनुवंशस्याग्नीध्रनाम्नो जंबू
दीपाधिपतेर्भारतादणोनवपुत्रा आसन्। तस्मादधितानि जंबूदीपालेऽनिनवभारतादिसंताभिः प्रसिद्धानि। अथाधिस
प्रकांतरितदीपसप्तकमुच्यते। तारक्षीरक्षिस्नेहसमधामृतोदकैः। लक्ष्मिदिदिगुणादीपाजंबूदीपादयो रूताः। जं
बूदीपादिदीपसप्तकं तारक्षीरद्यधिसप्तकेन लक्ष्मिदिदिगुणा प्रमाणेनांतरितं तेषां। जंबूदीपाख्यायाः कारणं दीप
केतुरभूर्जंबूरिमादिप्रवृत्तं। इतनाशाकादिदीपानां स्वसंज्ञाप्रार्थवतां वक्ति। शाकेशाकडुमत्तंगैः शाकसंज्ञानि
बंधनः। कुशोभृत्कांवनः कौशे स्वर्पुत्रविपत्ति। कौंचे कौंचो हतो ह्यः। कौंचादौ हेमकंदो। स्कंदेन पृथ्वीविश्वं रम
मापीलमायिना। सरोजस्तस्य देवस्याद्यातश्चित्रेण कर्मणा। केतुतामगपत्तस्य नात्रा कौंचं तउच्यते। १.८। पेशाका १.८

नतः सर्वप्रतिः शगलसीदृशः शाल्लिहो अस्पाव्यनिर्वधनं स्थानं ॥ गोमेदे गोपतिर्नमस्तस्मात्सर्वोच्चतः ॥ वायोर्धृद्विह्वलानो तथ्यानां ३

108

त्वो वृत्त उन्नतः शाकाख्याहेतुः ॥ ब्रह्मणि पृथुमिच्छति हेमकुशोत्पत्तिः ॥ कोशे दीपे कुश संज्ञाकारणं ॥ कोशे ॥ कावनकं
दं को वा दो पुष्पमानः ॥ को वायो देवः ॥ कार्तिकेये नक्षत्रं तिजो वै ॥ पलसितत्वा को वदी प संज्ञा शा ॥ ले र्त्स्मली
वृत्तो हेमः साहसिको र्कभाः ॥ प्रियो मणत्तत्को तुः सतदाख्या निर्वधनः ॥ सहस्रयोजनो मनोः कुले ॥ सते पुद्गीरयत्ताय
प्ररुते पुष्पगुण्यत्तव वेतं गौ तमः ॥ को पादश पत्तगमि तप ॥ यत्त वाटे स्थिता गा वो दग्धाः ॥ को पाग्निना मुनेः ॥ तन्मे रसा
प्रदीपु मा गोमेदः सततो भवत् ॥ गोस वाख्यं त कृत्त गोपति संतो ग नाम नु वं श उ तथ्य वं श्वा नाम प्रिवत्ते न सिनामौ
तथ्यानां पाजो भूत् ॥ ते द्यो तथ्ये धिंदय तार्थ गते पु सभृगु न्युत्तवे वृणी तसः ॥ को धादो तम श मः सपं ययो ॥ तस्य प
त्त वाट गता गा वो गौ त म को धाग्निना दग्धाः ॥ तन्मे रश्चु व्रधू तलत्वा त गो मेद संतो दीपः ॥ नदी पुष्करणी नां महे म पु
ष्करमं उिता ॥ तगा स पुष्कर दीपः ॥ व्यापितः स संवितः ॥ हेमा ज्ञपा पुष्करिण पाव पा नघो पलसितो देव नुष्ट पुष्कर दीपः ॥

ध=५

मृगं.
१.८

109

पया किं पुरुषायेषु कृता वासः सहाजनः। शाकदीपादिपुतयाही रादिकृतमोजनः। हिमंडहिमनीलाजसत्यकस्फ
रिकघुतिः। दशवर्षसहस्रापुर्नष्टः। वैककंटकः। किंपुतपादिपुवर्षेषु पदत्रेतादिपुगेषु पिक्ततपुगावस्त्योजनैः। त
याशाकादिदीपेषु हीराद्याहारेण याकमंतुहिनचंद्रादिकांतिर्दशवर्षसहस्रजीवीडः। एषामहाकंटकनिर्मुक्तौ से
पः। सममादुर्ध्वे रवी गृहो कोटी सविकंदलं। पंचाशच्च सहस्राणि कार्णादिमादिगर्भतः। सममादुर्ध्वे रवी गिति मे री
मिषु एते न तस्यैव मे री गर्भतः। तन्मध्यभागादारभ्य कार्णादिति विष्कंभशैलानामंत एलभागादित्यतवर्षजनितकोणा
कोटिद्वयं। त्रिकेन सहितं रत्नं कोट्यर्द्धं त्रिपंचाशत्सहस्राणि सहस्रपंचाशत्प्रमाणं। ततो हिरण्यपीभूमिर्नाना रत्नदुमाचला
कांशं च वेधसाहस्रं रेणानां दशकोटिकी। विविधानिरत्नानि दुमाश्चाद्रपश्चयस्यांसा तादृक्स्तृणाणां विहरणा यद्देममयी ताम्।
योजनकोटि दशकप्रमाणं भूद्वीवा निर्मिता। लोका लोको वहिस्तस्या लोका लोकनियामकः। योजनोत्तविष्कंभस्तंग

ताम.
१.८

मृगपरिच्छदग्रन्थः स्थितं लोकं वदति स्थितं च लोकं नियमं नीतिं लोकालोकनिर्णायकः । तदा ह्ये लोकाभावर्यः । योजनाना
 पुनर्विक्रम इति दशसहस्रविस्तारः । अत्र स्थितं मृगपरिवारः । तस्य मृगेषु तीक्ष्णं रोमं सिसृक्षे दाने पोषणम् । न तापयंति वै क
 ष्या दामासाशाभूतां पुनः । लोकालोकस्यादृशसु च तत्वाच्छिवस्तानि लोकपालविहरणशृङ्गाण्यर्कभाभिर्विप्ररूपत्वा
 न्योत्स्नावश लोकमात्रहेतुभिर्न ताप्यंते । तमः पाप्मा विविङ्गलस्तान्पै को न विंशतिः । चत्वारिंशत्सहस्राणि पञ्चविंशच्च
 कोटयः । सप्तविंशतिलक्षानि कोटिभ्यो का समुद्रादौ हेमं करारुहं कोटिर्गर्भो दिति समंततः । लोकालोकस्य वदित्त
 मग्रं भकारं पञ्चविंशत्कोटय एको न विंशतिलक्षानि सहस्रं चत्वारिंशत्तासह । तदा ह्येतद्गर्भो दित्योद्धितो योजनको
 ष्या सप्तविंशत्या नल्लैर्विलक्षणस्तस्यापि वदिः कोटिषमाणं कांचनं करारुमिति । कोटिशतत्रयविभागः एवं प्रसूक्तस्य वि
 स्तारस्यमाणमुत्काशुर्वर्णैकालिलोकचक्रस्योच्छ्रायमानमाहति यिलसोपुर्व्वो कोपुर्व्वो मातो महीतलात् । तदनको

मृगं.
११०

116

द्विस्वर्लोकस्वर्गवर्षसमाश्रयः। महर्द्विकोरिर्षवास्तेमरीच्यारिपुनिवृत्तः। जनोष्टकोत्सवच्छिन्नः पितृजद्रुजनाश्रयः। तपोर्षी
कोटिर्षवास्तेमहायोगीसनंरनः। सधुःसनकुमारश्चसनकश्चमहातपः। ततःसत्यधिपस्त्वनंसतलोकः स्वपंपुवः। कामा
तिशयसंपन्नः कोटयो नवसमव। सावित्रीमूर्तिमता स्तेपवेदाश्चसाधुगाः। महीतलाद्रृष्टाहारभ्यधुवशांतरतिमोतिश्च
कालेवनभूतध्रुवपर्यंतपंचदशलक्षोच्छ्राफोभुवर्लोकः। पंचाशातिलक्षोच्छ्रापस्वर्गवर्षाणां स्वर्गसिमुखानां आस्यदं
स्वर्लोकः। महर्ल्लोको मरीच्यारिपुनिवृद्धस्त्वनंदिकोटिः। जनलोकस्त्वष्टकोटिपरिच्छिन्नः पितृणां जद्रुपभृतीनां च मु
नीनां निवासः। तपोलोको द्वादशकोट्युच्छ्रायः। सनंरसधुसनकुमारसनकाद्याश्रयः। ततो नंतरं सत्येकबुद्धितातथासक
लाधिपसत्यवसणः स्त्वनंसकलेश्वर्यसंपत्तिमात्सोऽशकोपुच्छितः सत्यलोकः। पस्मिन्मूर्तिमती सावित्री वेदोपवेदा
श्चासते। ततश्चतस्रः पद्मेतिमधुविप्रविदिषोः। स्त्वनंमोतिमतीचित्रेकोटिरंकराहकः। शतकोटिप्रविल्लीर्लति

तम.
११०

ब्रह्मांडगोलकः। भूपसातल एवायं सर्वस्वोत्तः सप्तमः। तदुपरि च तत्संकोटपोमधुविहितः विज्ञोः कांतिमत्त्वा न विपुः
 विहितः। शंभोस्तदृग्विचित्रं पक्षो घुञ्चापकं चंद्रकरादकं चैककोटिः। तस्य भूर्त्वाकारो पथापंचाशद्योजनकोटयः। तथा तद्वर्ध
 पंचाशदेवेति। ब्रह्मांडोपेन्द्रः शतकोटिविज्ञा रोञ्चायः। अपंच सर्वं पूर्वपूर्वसंज्ञिता पश्चिमोत्तरेषु स्वोत्तः सप्तपेण तलमाना
 कृतः। तस्य प्राचीदिशं शक्रः पश्चिमिः पूर्वसंज्ञिता। दक्षिणां भूतसंहर्ता राक्षसोदक्षिणा पश्चिमोत्तरेषु स्वोत्तः सप्तपेण तलमाना
 श्चिमोत्तरे। उदीची सोमपक्षे शावीशः प्रागुत्तरे दिशं। ऊर्ध्वं ब्रह्मा हरिश्चः सर्वायां वहिताः सहा। तस्य ब्रह्मांडस्य प्राच्यादिदिक्पा
 लका इन्द्रायः। उदीच्यां सोमवे अच्युतो। ऊर्ध्वं ब्रह्मा पालकः स्थितः। अधस्तं विष्णुः। एते च नित्यं सर्वात्मना सावधानाः स्थि
 ताः। एतां पण्यनिपंता रोहडादृशस्थिताः। भूतिमंतोऽपमीषेणो नोक्रामंति भयात्तदे। नाना रूपैर्महावीर्यैस्तदुत्तमैर्कर्म
 प्रभैः। रतानां पुण्यधैर्नामभिस्तान्निबोधमे। एषां लोकपालानां रुद्राधिष्ठितारः प्रतिदिशं दृशस्थिताः। पद्मीनामेव

मृगं.
१११

(111)

सूर्येर्षुक्ताश्रयेतेसंस्तुतंनंपालकतेननोक्तंतिष्ठतेचानेकाकारैर्विवाश्रयेतिवैलेपलार्ककांतिभिरनुचरैर्वृताःअथेषां
नामानाह।पुनर्वसुशरीरानकपालीशप्रमर्दनाः।शान्तिभूतययौशास्तापिना।क्रात्रिश्राधिपाः।एतेशकस्यनियंतारः।अथ
ग्रेः।भस्महृतांतकरजलनाग्निद्रुताशनाः।पिंगलःखादकोवधूईहृनश्चाग्निदिग्गताःविधातृधातृकर्त्रीशकालमृगविपोज
काः।पाम्यधर्मेशसेयोक्तुहृदयमनापकाः।निर्मत्यधिपतीनाहानिकर्तिर्माणाजोधहंतधूपविलोहिताः।ऊर्ध्वलिंगवि
रूपाहरेष्टिभीमाःपलाह्याः।पलंमांसमन्त्रीतिपलाहः।पिशिताशनोराज्ञसोनिर्जतिः।तपोतीतिपलाह्याः।अथवह
लोश्वराः।बलातिबलपाशंकश्वेतभूतनलोतकाः।महाबलमहाबाहुसनादाहराः।कपाः।अक्षुरौमेघनाहः।कंजलेपां
तिस्ततिकपाः।कायधिपाउच्यते।लघुशीघ्रमरुद्देगसस्मृतीक्षासृपांतकाः।कपदीदेशपंचानयैरुद्राश्चकापुपाः।नि
धीशोरूपकाल्यसोमशांतनराधराः।कामप्रसादलक्ष्मीशप्रकाशाश्वंदुपक्षपाः।इंदुपक्षपाशतिइंदुपक्षपोरुत्तरदिक्पालते

राम.
१११

स्त्री २

111

न पूर्वमुक्तपौरेतेपतपः विधेयसर्वविद्वानवेदविद्येयवेदशाः विद्याविधातुभूतेशवलिविषयसखाविधाः रश्मानरिक्त्वा ने
रमेविधेशापोनियंताः अथतदुपरिष्टादुच्यते । राधुर्गताभ्युत्तविभुमत्तचंरामरक्तताः विवमणनभोलिस्संतिवाहा
शुप्रर्द्धनिशंभार्योश्शरुद्रामूर्द्धनीतिवसणोभिष्टातुत्तेनीस्त्रिताः । वाहशब्दः संपूर्वो विप्रर्वश्चरुद्रयोः संगाहविवाहपो
र्वाचकः । वस्मांशरधोवर्तिनो हृद्रक्तयपितुमाह । तोधनानिलभुग्भोगिप्रसन्नोडुंवेरुयः । योविषयनंतवत्रुंष्टि
विषाधिपाः । ततोभः प्रमुखाभोगभूमयस्तसंस्त्रिताः । पंचाष्टकानियोक्तृणां हेतवावातफलश्रियः । अनंतरं वलाड
सोपरिष्टातयथायथं जलाद्याभोगभूमयः । तामुवाष्टकाः । अष्टपरिमाणः पंचगणारुद्राणां स्त्रिताः । कीदृशरुद्राहनि
योक्तृणां हेतवावातफलश्रियः । हेतवातद्व्याप्तितात्त्वा नास्वमापाफलश्रीस्तस्या नियोक्तृणां संपादकानां ततद्व्याप्ति
तहेवफलसंपत्तिस्तत्तसाहदेवफलतीत्यर्थः । अतस्तेषां नामात्माह । भारभूतापाटिरिरिलाकुलमरपुकराः । प्रभासनेमि

मृगे-
११२

११२

शोवेतिगुहा एकमिदं नलो एतदं भस्म तत्तु गुहा एकं श्रीशैलजल्यकेदारभेरावा श्रुतकेश्वराः हरिश्चंद्रमहाकालमयाः सति
पराहौ। सातिपराहति। स ह्यतिपदेनेतेवर्तते। अतिगुहा एकमेतदिति पावत। रुचाविति तेन सत तथ वसिष्ठतारत्पर्यः।
महेदभीमविमलकुरुक्षेत्रगपायलाः। सनापरोत्तराः सादहासाः सनायलाः खगे। सनापरोत्तराशति। सहनापदेनवर्त
तइति। उत्तरोत्तराः खलशदेनोक्तो रुद्रोपेपांतेमहेदयाः सनायला रत्पर्यः। खगेनभस्मतिवापुतते स्थापय सार्ण ह्यगोक
र्णभद्रकर्णमहालयाः। वस्त्रापराविमुक्ता रुद्रकोद्यः खमंडले। पवित्रा एकमित्याहुः। खमंडल इत्याकाशतत्ते सतस
वित्रा एकमिति वदेति। गर्वमात्रे दिपो हरे। स्थापय एकं द्वित्रयेषुना मतः कथयामि ते। माको र्मंडलेशान्दिरं दुर्गल
काः। स्थलस्थलेष्वेते शंकरा कालं जरापिदैत्यहेकारेन मात्रे दियतत्तां तरेमाको रादिस्थापय एकं स्थिते। अथ बुद्धि
तत्तत्तु पुन एकमाह। सत्त्वा मरुतापय शेषु द्वौ पेशा नमादितः। एतसंपातगंधर्वमाहेदं वमहर्दिमत। सौम्यं याजेच्च

राम
११२

आसंक्षिप्तपरमपात्रिण। बुद्धितत्त्वसंस्मभुवनाष्टकं तेषु पेशाचमादितरुणोपेक्षाचं। ततो एव सादि। आसंक्षिप्तपरमपात्रिणे
 तिमर्दिम तो मोहं दृष्ट्यातिशयाप। अधिकान्तिः श्रुतगुणतत्त्वे। योगिनां भुवनाष्टकं। गौतमयोगीश्वरमानित्वकृतं क
 तमेव। आसंक्षिप्तवर्गो मासो मंथ्रे कंदमंततः। तत्तत्तत्। वारभद्रस्य रुचिमहाप्रयोगिवरस्तत्तत्। स्वपदाधोधिकारस्तु सर्व
 रुद्राधिकविषयः। स्वस्मात्पराधोधिकारस्तु भोभ्यधिकाश्रयस्य साक्षात्परेश्वरेणानुगृहीतत्वात्तस्य वीरभद्रस्य योगि
 भिरभिष्टुतं भास्वं भुवनं। अथैवैते रुद्रागुणतत्त्वमूर्द्धिस्तितः। केतरुणाह। वामदेवभवनं तभीमोमापत्यनेश्वराः। म
 र्वशानेष्टैरेकगारेकशिवसंतितौ। उपः प्रचंडकोशोगुणानां मूर्द्धिस्तितः। तपसा पुरुषोपास्यकोवादीभ्युत्तता
 गताः। स्वाधिकारविधौ तात्तत्तदाः सर्वार्थहृत्क्रियाः। ऊर्ध्वस्थानकोषेकादीभ्युत्तता तपसा आराध्यगुरुतामनुग्रहक
 तेषामाः। निजेधिका एवैषीतीत्याः कुशलाः सर्वार्थज्ञानक्रियायोगिनश्चैते। ते मोहशुभाश्रीकान्प्रधानाधिपतीकृणु।

मृगे.
११३

११३

क्रोवेशचंद्रसंघर्षजोतिः। पिंगलसूर्याः। पंचांतके क्लीरोचशिखेदशतिने स्मृताः। वाम देवदिभ्यः प्रागुक्तेषोदशयुगाश्च।
येषांतश्चक्रोवेशादयः। प्रधानाधिपाः। सर्वेद्विपः सर्वतनुः सर्वतः करणाश्च यः। प्रहृषे निपतौ पंताकाले फलनशक्तिमा
नाप्रसूततत्त्ववर्तिनिभुवने सर्वेद्विपत्वादिषोषणविशिष्टो रुद्रो विष्ठाता। पंडुं प्राक्पुंस्तत्त्वनिष्पन्नावसो भोवने ह
इसंश्रयमिति। एवं निपतौ निपते संसः काले च फलनशक्तिमान्निहतः। भुवने शमहादेवनामदेवभवोद्भवाः। एकपि
गेहलेशानां शुभमात्राश्च भासराः। परमेशोपमा रागाविद्यागर्भकालपदे। महापुरुषतुः षष्टिमंडले मंडलाधिपाः। ए
गविद्येगर्भे प्रागुक्तेरीतापस्यतस्मिन्कलाभुवने अष्टाष्टकक्रमेण श्रीमन्मतंगाद्युक्तेन महापुरुषतुः षष्टिमंडले पत्ति
तं। तत्रापीमंडलेशादयो भुवनाधिपतयः परमेश्वरोपमशक्तिमत्तात्सुकांतयः स्मृताः। कथं पुरुषतुः षष्टिमंडले पत्ति एव
तमितीह नोक्ते श्रीमन्मतंगादिनोक्तेषु। अथ तेषां पण्यपिपतीनाह। अनंतसिक्कलोगोमाहेशो ब्रह्मणः पतिः। अथ ११३

तेजोविषो रुद्रो गहनेशश्च विश्वरूपा मायाधिकारिणो रुद्रा मंडलाविपतीश्वराः संसारचक्रकारु मृतत्रामविवर्तकाः ।
 एतावत्येव योरेषं सर्वभूतभवावनिः । सीदंस्तत्तानि नोपस्थापं कैगा वरवाचलाः । अमी मायाधिकारिणो न तेशाश्चोष्टो
 रुद्राः संसारएकाने सधमाचक्रं तदाह रस्यभूतत्रामस्यविवर्तकाः । संसारकाः । इषतेव वएकाशो एव शिवा सर्वभूता
 नोभवभूमिः यस्यामविद्धा सः कर्दमनिमग्राशक्तवली वर्देवद्वसादं पांति । अथविद्याभुवनस्थाविद्यास्य उच्यते ।
 भूयता । अहं वेताली स्थाणुमत्यं विक्रापरा । रूपिणा नंदिनीजा लोमहस्ता मर्तुदेश्वराः । विद्या एव सा ककयिताविद्या
 पांरुद्रसंस्तताः । एताः सप्तविद्या एव सोऽनंत ऐक्यमंडलाधिपतिरुद्राभिष्टुताः समाना मर्तुहनां मंडकोटीनामीश्वर्यः ।
 तासां मुपरि हीमश्रीदेवो विद्याधिपः स्तितः । मंत्रेशो शविशविष्टु इष्टुहा एका नुगः । उद्युम्नाः शंवा शंवा महावापाः
 परदुगाः । रुद्रागणाः सदिक्पालाः शास्त्राणि पतयस्ततः । तेवानंतं भूतपोगदिता एव नामतः । स्वस्वरूपा च ते विप्रपूर्व

मृगं.
११४

(११५)

प्रश्नानुसंगतः नृपणी प्रभृतीनां विद्या एतानां पूर्वविद्याविपाख्योक्तदोषी मन्त्रीर्निर्दिशयत्तान् किपासंयुक्तः स्थितः
कीर्तिगताह मंत्रेशो जेति मंत्रेशानामन्तादीनां प्रेरकत्वेन ईश ईश्वरमहारकः तत्रिहा विष्टातुते जितद्विष्टायेरुद्र
तेषां ब्रह्माष्टकं तदनुगं यस्य स ब्रह्माष्टका उगः तत्रैषेष्टद्विष्टातुते ईश्वरप्रेषितार्थः उक्तं च ईश्वरो ब्रह्म विद्यानां प
तीनां प्रेरकसंगतः तेन प्रेरितमात्रात्ते कुर्वते बलनं न गत इति उक्तुमाद्यश्च ब्रह्माष्टकाः गणाश्चात्रैवैकं द्वात्रिंशत्
भयश्च तपो हि गीष्वाष्टं द्वाष्टः शास्त्राणि च निष्ठासकारिकाश्च निपतयश्चानन्तादयः स्थिताः ते चानन्ताश्चोना
श्चास्वरूपेण च प्रश्नानुक्रमेण पूर्वमुक्ताः साहसि वैप विज्ञांसकलादिपरिच्छदः दिवः सहसि विविहो निरुत्पादि
कलेश्चराः नारैध निपतिः शक्तो सर्वशक्तिमतांवरः पोनिर्विष्व सवागीशाः पतयः पतयः शिवः सदाशिवश्च
नैपविज्ञाणि सद्यो नानादीनि ब्रह्माणि अंगानि च सर्वात्मसि शिवज्वालिमा दीनि सकल निष्कलाख्या द्यश्चाष्टौ रुद्रः

राम०
११४

परिच्छेदः परिवापेयसमवेति यः सदा शिवनाथः स्थितः वेदे वेदस्य ने निरुतिप्रतिष्ठाविद्याशांत्याख्यकलाधिपति
 चतः कंठारुधने धनिपतिर्नादेश्वरः स्थितः ययोक्तं नादाधिकारकौ श्रीमत्सत्तवे । तत्र प्रवेशः स्थितस्तत्र चंद्रकोयर्बुध
 मः । दशवाहुः स्थितिः अश्वमेधपद्यासने स्थितः । शशांकशेखरः । श्रीमानं च वक्त्रे मदननुरिति । शक्तवपि । शाक्तं
 अपेक्षकलशक्तिमतांवरिष्ठः परमेश्वरः स्थितः । अत्रैव योनिर्विष्वस्येति नादविदादिक्रमेण सकलतगुत्पत्तिहे
 तुः कुंडलिनाख्याशक्तिः स्थिता । ययोक्तं श्रीमत्सत्तवे । तत्र कुंडलिनाशक्तिर्मायाकर्मभुवि । नादविदादिकं का
 र्यं तस्यादिति नगत्स्थितिर्िति । वागीशाः पतयत्यस्मिन्नेव स्थाने पुरुषनेश्वरत्वेन स्थिताः ययोक्तं तत्रैव धुवना
 धिपतीनां च हेतुस्तदासिनां प्रिये । परतः शिव इति सकलकारणातीतनिष्कलं परं शिवस्वस्मत्तत्त्वं । तया हि श्रीमत्स
 त्तं च एवोक्तं । तदतीतं च एवोक्तं तत्तं निरामयमिति । अथैतदहं मुमुनिः अथपतिः सदा शिवशिवांतां धकसिता एव

मृगे.

११५

(115)

ल्लितिसर्वातिशयविश्रामस्तदूर्ध्वपतयतां। सहाशिवतत्त्वाद्दूर्ध्वशिवतत्त्वांतं पावयोः धातुत्राणानां निवृत्त्यादिकलेष्व
राणां ध्वनिपतिप्रभृतीनां च वृत्तिर्निर्दिष्टा देहयोगः कल्पितः। तत्र च सहाशिवतत्त्वे सर्वातिशयविश्रामः। नहि ततो मन्त्रि
कलशिवतत्त्वाद्देते प्रतिशायिक मप्यस्ति एवंच कथं तदूर्ध्वपतयउक्ताः। सिद्धांतः। ईशानातीत्यशांतो तंतं तंतं वसादशिवं स्मृ
ते भुवनान्यपि नाददिकालानान्यः पतिः शिवात् अने तेशादिति ध्ये श्वरोपलक्षित मीश्वरतत्त्वमतिक्रम्य निकलतत्त्वां
तं सहाशिवतत्त्वं तेषां। अत्र च नादविंदादिकला एव भुवनत्वेन बोद्धव्याः। शिवमहादेवक एव सर्वतत्त्वाधिपतिर्नामः
कश्चित्। ततश्च तदूर्ध्वपतयः कथमित्यस्य बोधस्यानवकाशः। पदेवेनादेध्वनिपतिः शक्तौ सर्वशक्तिमतां वररतिभि
त्रत्वं। पतीनां पदुक्तं तत्कथमित्याह। किंतु पः पतिमेहोस्मि स शास्त्रेशक्तिर्भेदवत्। कृत्यमेहोपनारेणातद्देहस्थानमेहः। एव
शिवमहादेवो नाशधिपतिः। किंतु निवृत्त्यादिकलेष्वराणां योस्मिंश्चास्ते भेदः स पदे कस्याएव शक्तेः कृत्यमेहोपचा ११५

[illegible]

मृगे.

११६

पिसंतेपं। तथा हि। निरुत्तस्य गतिर्भूयोपपायचावलक्षणा। निविद्यते प्रतिष्ठा सा स्त्वनंतदोऽनुताति। अभिधाना तु
गृहीतस्योत्पुष्पस्थानोः पुनरुद्धो धनिसंसारलक्षणा गतिर्यथानि विद्यते। सा गतिरिति नृतिरेतत्तात्त्विति द्वाव्याशौरी
शक्तिः स्त्वनंततत्त्विति द्वाधुवनं। तदीश्वरश्च प्रतिष्ठा विपत्ति संतो विज्ञेयः। तत्का प्रगम्य विषयं यथा ज्ञानं द्वातमणोः। सा
निष्ठा स्त्वनमप्यविद्येश्च तदीश्वरः। आनविषयं शरीरपपंगम्य विषयं नानुमेयं ज्ञानं तत्का पारिशेषात्सात्तात्त्व
ता शेषपरार्थज्ञातं ज्ञानेयया शक्त्याणो गत्मनः परमेश्वरो भिद्यन किं सा शक्तिस्तद्वधुवनं विद्याख्यं तदीश्वरश्च विद्या
विद्याख्याया बोद्धव्यः। स ईश्वरः स्वशमनं यथा सा कुरुते ईश्वरः। सा शांतिस्तत्त्वे तितत्कुर्वन्मोपि शांतिमानिति वि
लङ्घः स्वशमनं यथा सात्मनः शिवनाथः कुरेति सा तदीश्वरशक्तिः तच्च स्त्वनं शांताख्यं तच्च कुर्वन्मोपी श्वरः शांतिमा
वच्यते। इत्थं विंदकलाचतैष पुत्का नाहकलोक्तार्थमाह। ऊर्ध्वो विषया लोको महामश्रमहन्तरः। महत्तमश्चक्रियते

राम -

११६

चित्तोपाभिर्विमुच्यतः । तादृशिकायास्तत्त्वानं तदानीं शक्तिरस्यपि । विमोचनं विमुक्तिर्विधापगमः । विमुचमिच्छन्नात्मन
 इति कथितं तेश्च तस्य विमुच्यत इति रूपं । एवं च विमुच्यतो मोक्षे विधाः पुंसः ऊर्ध्वो विषयः प्रकाशो महीनेधिकपा
 विधीयते । स एव च दीपिकाख्याया महेतुः संपाद्यते । ऐकिकपातसावेव महत्तमः क्रियते । तानि चैतासां त्वाना निरेधिकारि
 संज्ञानीति सृष्टये तासु कलासु धिपतिस्तदानीं तदधिकारपुष्टुपलहितौ वेदितव्यः । अथ मोचिकायाश्चोर्ध्वगायाश्चो
 क्तवद्यापारमाह । सर्वतत्त्वादिपौ गोपानि पोज्ञत्वं मलांशतः । प्रमार्ष्टितं पफासास्य मोचिका तस्य हेतुवत् । मोचकस्तत्रि
 पाकृच्चपपेशानं करोति तं । सोर्ध्वगतव्यदं वेति तदीशश्चोर्ध्वगापतिः । विधेशोद्यधिकारमज्ञं सर्वज्ञतादिशानपौगे
 पिमलांशावशेषतः प्रेयत्वं परस्मिततयथा शक्त्यात्मनो निवर्तयति सास्य भगवतो मोचिकाख्या शक्तिः तस्याश्च याख्या
 नंतत्कृत्यकारी च परमेश्वरस्तदेतत्सर्वमोचिकाख्यायापदेशं । पफाकृता उग्रहीशानं संपादयति सा शक्तिस्तत्त्वस्थानेन

मृजं.
११९

(111)

ध्वगाख्यं तदधिष्ठाता चेत्स्वर्कध्वगाधिपतिरित्युक्तः। येनित्तमदमापन्नाः शेषसाधनयोगतः। तेन त्स्थितं तमाल्हादं शाप्य
यां निपदं नवसृष्ट्या दिक्कुर्वन्ति स्वार्थनिष्ठाहितेन। तर्त्तद्विधोपदेशरूपेण तानाख्येन वस्यमाणानेकविधयुवनयो
जनात्मकेन दीक्षाख्येन शौवेन पारमेष्ठुरेण साधनोपायेन युक्ताणवस्तसदावामिभाजस्तत्स्थितिपर्यंतनिरतिशयानं
हात्मकं भोगं प्राप्य परमपदं यांति शिवसमानाः संपद्यन्ते न च परमेष्ठुरवत्तत्स्थित्वादि कृत्यं विदधति। पतः स्वार्थपरेनि
वीणावाग्निलक्षणे निष्ठाविश्रान्तिर्विषांत एव विधाः। ततः परंप्राप्य स्यात्स्य च वस्तुनो संभवात्प्रेर्यतापगमाच्च सृष्टि
स्थित्वादि कृत्यं न ते कुर्वन्तीति पावता। उपसंहारत्राहारनिसाराशिवंतत्तं व्याख्यातं लेशतस्तव। लेशतः सत्योपामात्रया
तवेति प्रभुर्भादजमुनेः ईशानतीतशो तांतं तत्तं सादृशिवं स्मृतमित्युक्ता तच्छक्तिस्तत्त्वमपि तदंतर्भूतमेवेति वक्तुमिति राम०
दिशति। अक्तावप्येवमित्येष सकलः कृत्ययोगतः। कृत्यं तदादि विषयं निष्कलोत्पन्नमवर्षहाशक्तिरप्येवंपि कैवलेपा ११७

इत्येवमुक्तं शिला एष सहा शिवनाथः कृत्ययोगात्स्थितादिवापारवशात्सकलः सहिकलाभिप्रक्षपंचकसंबंधिनीमि
 रष्टविंशत्संख्याभिस्तारुता रातरणीताभिराश्चमूर्तिकः ॥ पयोक्तं प्राकृतद्वयः पंचभिर्भवेः पंचकसोपयोगिमिः
 इति तत्सु रूपाधोरवामोर्ध्वस्तकादिकं भित्तिः तच्च कृत्यं तदादिविषयमिति तदादिर्विषयोपस्य प्रयत्नस्तदिदं पंच
 विधकृत्यनिष्पत्तिरित्यर्थः ॥ अन्येति स्थित्वा यच्च तौ तदुपरमेवासार्वकालेनिकल एव परमेश्वरः कार्पांथ्यकला
 कल्पितमूर्तित्वात् ॥ भूमिप्राधानिकं प्रथि विद्याविंदुकलादिषु ॥ गुणकारादशायासु नोदकोदरधोमुने ॥ भूमिश्च
 पृथिवीप्राधानिकं च कृतितत्त्वं प्रथिश्च मायातेषु भूमिप्रधानं प्रथितेषु विद्यायां च शुश्रूक्ष विद्यायां विंदुनादकलात्
 व केचनैवमत्र गुणकारां गुणबंधखनानि सुः संतीत्यर्थः ॥ तत्रार्थिवप्राकृतमापीयत तत्रैव गुणात्मिका सत्त्वात्मिका
 मोवह्वलाः काराः पाशाः संति संतादिगता अपमत्रा शतपा स्थितमित्यर्थः ॥ सत्त्वात्मिका मोपेक्षया प्रकाशते नोत्कर्षस

मृगं.

११८

118

तपिरजस्तमोभाससंतेनविषयत्वासेप्रवाताशतसिद्धेः। तयाचोक्तसिद्धयुक्तासत्तगुणावच्छन्नोभविनांभोगोमलो
शुचिर्वधः प्रतिविभवानलरात्यः पुंसांवेतो गुणप्रभवति। विद्यायांविंदुनाहकलानवकेचगुणानांसर्वततात्तस्यनारि
योधादीनांयानिर्गतिशयसमस्तमसालो कस्यकवीमध्वमीकलारोचिकाख्यातद्वयोवर्तिचताहकलाद्वयोविंदुकला
प्रतकच। शुद्धविद्यामायाप्रयत्नंशयिवाचकारः प्रतिबंधकतेनस्थिताः। अत्रएवाह। दशाद्यासुर्नाहकोटेश्वरतिना
दस्यपाकोटिरुर्ध्वगाख्यायाः पर्यंतस्तद्वोदशैताः प्रोक्तवन्नाहविंदुकलानवकेचशुद्धविद्यातत्वेवेत्येतद्वशकंनिरति
शयसर्वततत्तत्सादिपारमेश्वरगुणप्रतिबंधस्थानत्वादाद्याशतिमुखाः काराः। वंघनधुवः। अन्येतद्वशमिप्रधानि
कोयंथिरित्यसमस्तपादाभिप्रायेणोवंघाचतते। पङ्क्तगुणानासत्तजेतमसामशुद्धानांशानिकस्तावताशयंयि
रिवयंथिभूमीरतिमुख्याभिस्थानंविद्यायांविंदुनाहकलानवकेचैवेत्येतद्वशत्वाद्येपुल्लानेषमेतद्वशत्वात्तेसत्तादृशसत्त

राम०
११८

118

ल

दुर्बलं निर्वर्तते तत्कृतो पयोगिनः संभवति । यथोक्तमागमांतरे पार्थिवप्राकृतोऽश्वार्थमिदं दृष्टे पुरे । शृङ्गाः सत्त्वाश्च ।
 सति बिंदुना ह कलासु चेति । अथ च शृङ्गं तत्तदेव कारणं तन्मनुष्यपत्रमिति न चोद्यते । परं कैवल्यशक्तिर्वैयर्थ्येन तथा विधाना
 मपि ते वां पाशत्वात् न पगमात् । उक्तं च । समर्था तं वयं तदेव शास्त्रं तत्कमिति । इह नो प्रागुक्ता नो गृह्णे शास्त्राणां
 किंप्रशस्तमिति प्रागुक्तं तद्वक्तुमाह । ऊर्ध्वकलाया विद्यायः श्रूयंते गृह्णाविषाः । तदेतत्तलमेतावदिति धीजात्र
 लक्षणा । विद्याशब्देनात्राभा । तदुक्तं श्रीमत्तौ कुरे । मायाविद्या परस्मृतेति । अस्या अथः कलायाश्चोर्ध्वगृह्णे शास्त्र
 पोरुशः शास्त्रेषु श्रूयंते । तत्र तपोर्माया कर्मपोरेता वत्तमाणा मंत एतन्मिति बुद्धिर्ने वात्र लक्षणा मानं परिच्छिन
 ति । न तत्र प्रमाणं परमुच्यते । माया तत्त्वस्यानंतत्वे कृतेः । तथा चोक्तं तत्र भवदृष्टमिति पादेः । अपि सर्वसिद्धवाच
 : स्तीपेरन्दीर्घकालमुदीर्घः । मायाया मानं त्याज्ये तस्यो तसां संख्येति । असं हर्तुमाह । इहोऽप्यधनोरेव क्रमप्रसवयो

मृगं.
११६

११९

गिनोः विलयः प्रातिलोम्ये न शक्ति तत्त्वद्वारापि । एवमित्युक्तेन प्रकारेण कमिकोपः प्रसवः सर्गस्तद्योगिनोर्द्वयोः पिश
दाशुदयो रश्चनोः सर्गविपर्ययेण संहारक्रमेण विलयः । पत एव पस्य प्रसवस्तस्यैव तत्रांतर्भाव इत्यर्थः । शक्ति तत्त्वद्वारापि
पतिशुद्धस्य तावत्तशक्त्यतः । अशुद्धस्य मायाशक्त्यतः । अत्यर्थं संज्ञेयेण सचित्तं संहारक्रमं विशेषजित्ता सुमुनिः प्रश्रय
ति । यस्तस्याय समस्तस्य विलयः सकल कियान्ता तत्त्वमार्गस्य भगवत्कृद्दि सवीर्य इत्यति । पतः सर्वगतार्थ इ
र्हित्वं त्वपि भगवन्नतो स्माकमादिश कर्तव्यं केन क्रमेण कियत्कालीनश्च यस्तस्य प्राधानिकादेः समस्तस्य शक्ति तत्त्वो
न सतत्ताधनो विलय उपसंहार इति प्रश्नार्थः । अथात्रोत्तरं । महात्मापै समस्तस्य यस्तस्यावांत गेलपः । सर्गेपि वंस्ति
तैः कालः कथ्यमानो वधार्यतां । अनवरतमनेत पुरुषोपभोगसाधनतनुकरणमुवनादिन तनापचित शक्ते माया
तत्त्वस्य पुनस्तत्कार्पनिर्वर्तन तमविचित्रशक्त्युत्तेजनार्थमविनां भवभ्रमण विद्वानां वा विप्रानां वै यस्तस्य प्राधानिकादेः धनो

च

राम
११६

इति प्रश्नोत्तरं यत्तद्विषयं प्रत्युक्तं. इदं बी विमर्शितं विमर्शितं लीनः स विमर्शित इति प्रश्नोत्तरं स्पष्टीकृतं. का. न. इत्यादिना स्थितिपूर्वकत्वात् द्वितयम्.

विलयः तस्यैवापरिग्रहीतस्य शिवस्य कलरूपोपसंहृतलक्षणो महात्वापेक्षमस्तस्याप्यधनः प्रतिसेचरः. यथापादश
आसौ तपाये स्पष्टपिष्यति. सर्गोपेक्षमिति यस्तस्य समस्तत्वेन तदादिपरापरविधेयत्वाय नैकाधिकारिकतत्वेन य
स्तः परमेश्वरे छाये गीतानं तादिरूपतया तस्य समस्तः. तदित्येव तस्य समस्तत्वाद्यनः कदाचिन्नप्यस्य स्थिते स्तावत्का
लो मिथोपमानः श्रुततां. को सा विज्ञाह. चतुर्गुणसहस्रां तमहर्हमां जन्यतः. निशाता वसहोरात्रमानेनार्धपरा
र्द्धके. विलपो व्युक्रमेणो षष्ठकत्वादिर्निरूपितै. कृतादिपुगुचतुष्टयसहस्रां तमानकंकनकांजनस्य अक्षराः
संबन्धिद्विन्तावत्येव च विज्ञेनाहोरात्रमानेन षष्ठ्यधिकशतसंख्याते द्वे एकदशशतसहस्रगणानपापार्द्धसं
ख्यापदाद्यानामुत्तमतेन दद्यात्तस्यैव धानिकस्याधनो विलयः. एष च व्युक्रमेणोति सृष्टिक्रमेण परिमो न पश्चाद्यस्त
स्याधनः सर्गो भूतसंहारस्तु पूर्वमिति वैपरीत्यं तदाव्यक्रतादिपदानादिपत्तर्गस्योपादानकारणं तत्र पार्षते तत्तद

119

मृगं.
१२०

120

विक्रतेरुपसंहृत्यापारयकियतेऽथ कथं तद्विक्रतास्तदानीमासतस्याह। तदा रुद्रशतं वीर्यीकं दौ च प्रवानपाः।
शक्ताक्रमजगत्सूक्ष्मसूक्ष्मदेहांश्चित्रतः। प्रकृतिस्थाशयानकालं तत्स्वायां तमुपास्ते। तस्मिंश्चक्राते शतरुद्राः श्री
कंदवीरभद्रे च कोपेशचंद्र सर्वज्ञाश्च प्रवानाधिकृताः प्रकृतिस्थापावसाने पावत्सविष्टेयं जगत्तदा नो शक्तिरूपत
यावत्स्थानात्सूक्ष्मप्रकृतिस्थितकर्मशयां स्थित्यादिकलां तत्तत्वारवृत्तसूक्ष्मदेहांश्चित्रतश्चाणुत्सवशमपि विष्टाय
तिष्ठति। तदनंतरं शिवेष्टमेव भृशुभ्रमंडलाधिपतिरित्येव काले जगत्समुत्पाद्य स्वधिकारं प्रकृते। पुनरवांतरसर्ग
प्रांमेपरमेष्ठोद्योदितानं तादिविद्येश्वरैरितैर्मंडलाधिपति संज्ञितैरेधिकारिहृदैः प्रवर्तितास्ते तस्मिन्काले जग
त्रिर्मायया समधिकारं विरचति। अथ प्रकृतिस्थाशयत्वं प्रकृतेर्गुणैः संदिहानः प्रत्ययति कर्मधर्मादिकं तच्च गुण राम
त्वेन मतौ स्थितं। गुणानो न गुणोपैति प्रकृतावुच्यते कथं। धर्माधर्मरूपं पक्षकर्म तद्गुणत्वे न स्थितमित्युक्तं। भाषा १२०

च

द्विगुणायुर्मज्जानवेराग्यभूतपरत्तादिना। नहिगुणिनः सकाशाद्गुणस्यपगमो दृष्टः। नहिपराच्छेदं शक्यं रेमायुर्पुं
 वाप्यकर्तुं शक्यं। तत्र प्रकृतित्वाशयत्वं कृतिः कथमिति प्रश्नार्थः। मिदं तत्क। सत्तु बुद्धिगुणः कर्मनोपेतिगु
 णिनो गुणः। देहाक्षफलभूमीनां तात्स्यातत्रोपचर्यते। भवत्येव बुद्धिगुणत्वं पाशुकर्यासाधर्मधर्मरूपस्य कर्मणः गु
 णिनश्च सकाशाद्गुणस्यपगमः। तत्र प्रकृतौ तत्कर्म स्मितमित्युपचर्यते। भवत्येव बुद्धिगुणत्वं पाशुकर्यासाधर्म
 धर्मरूपस्य कर्मणः गुणिनश्च सकाशाद्गुणस्यपगमः। तत्र प्रकृतौ तत्कर्म स्मितमित्युपचर्यते। कस्मादुपचा
 रणीनादित्याह। देहाक्षफलभूमीनां तात्स्यात्प्रकृतित्वा एव भोक्ताणां शरीरिणामर्थभोगभूषणः। तत्कर्मपित
 तस्य तेनोक्तं। बुद्धिस्त्येपि कर्मण्यस्य बुद्धेस्तस्य तात्प्रकृतित्वा शयत्वमात्मना मुक्तमित्यतिरोधः। दृष्टं ते च ता
 स्यादेहपचारणीनामेकविधाः शब्दानामौपचारिक्यः प्रवृत्तयः। तथा हि। आधारेकारोकार्ये समीपे चोपकारके। धर्मा

मृते.
१२१

(१२१)

यनु कृतौ चेति लक्षणो मरयो न यः। पुराणार्थानुगतानुपपत्तेर्गुणार्थप्रतिपत्तीति कारिणि लक्षणो मरपक्षद्विहेन यः कृतुः
ः। कुत्र कुत्रेत्यादि। आभा इत्यादि। तत्र तावदाशारेयणामेवाः कोशोतीति। अत्र हि संवाक्यमधिकरणभूतानामावैतस्यादौ
न लक्षणो न कोशार्थो नानुगममाद्यनर्थक्यात्। तस्या मांवाक्यो संवाक्येति यत्र कोशमेतत्तेषु तात्स्यात्मलक्षणयोक्तं। का
प्रोक्तलक्षणपथा। शालीनृशेरेव इति। अत्र हि षष्ठ्या पाठ्या शालिवर्षणस्यार्थो न निवर्तते। तल्लक्षणपथालोचितायां
वृक्षो शालिकारणभूतायां प्रतिबंधं कल्पयित्वा संभावनात्संपन्नमेव शालिलक्षणं कार्यमुपचर्यते। अथवा आपृष्टमिति
आपृष्टाप्रोष्टे आपृष्टत्वात् कार्यस्योपचारः। एवं कार्येण लक्षणमेव भवति। यथा ऊर्णः प्रावरणः केचिदपरे कूलावास इ
ति। अत्र किल सूत्रभावे विनाभाविना कम्बलपरादिभावेनापरिणतपोरूर्णात्तलपोरुत्पत्त्या वृत्तात्तलपदं लक्षणं स्वोत्पत्त
त्वात्संभावितं तत्कार्यसकम्बलपरात्मन एव तदुपपत्तेः। तत्र अकम्बलेपरो होचतयोः कारणभूतपोरूर्णात् कार्यस्योत्पत्तिरूप

एव.
१२१

121

कारः कृतः समीपार्थलक्षणापयोगं गायोऽप्युपश्रुतिः अत्र हि मुख्यपाठ्या प्रवृत्तलक्षणेऽस्मिन् प्रणवत्वात् तद्विशेषं परि
किंचिद्देगाशब्दः कथयेत्तरासा संभाये वशमाधिकरणे तिस्रामर्थी तस्मात् समीपलक्षणात्तेन तद्व्यवस्थिते। अत्रास्केपि
लक्षणादृश्यते। यथा भिक्षावासयेति काशोऽप्युपपत्तिः। अत्र किल न भिक्षास्तत्त्वावधारणं च त्वं करेण गृहीता गमननि
षेधं कुर्वति। नापि सर्वथा स्मात्स्यानात्तं तद्यमिति प्रणवचनैस्वस्था पपंति अत्र प्रवृत्तान्नयं जनवत्पत्तिहेतुत्वा
न्निवसनक्रियायामुपकारकत्वेन संभायमानाः यथोक्तत्वेनोपचर्यते। एवं च काशोऽप्युपपत्तिहेतुत्वात् एवमाणा क्व
मप्युपपत्तिः। नपि तच्छरीरमनुप्रविश्य भूतवेताकादिभिरिवेनोपपत्तिः। किंतु हिंसापत्तिहेतुत्वात् पाथ्यपनविध्यपका
एकत्वेनानुकूल्यं भजेतत्पथोऽन्यत्वेनोपचरितः। किंच धर्माद्यनुकूल्यविति। अत्र हि प्रवृत्ता एका एव कृतौ वा। तत्र धर्मानु
कृतौ पथा। सिद्धो माणवकः गोर्वाही कश्चि। अत्र किल लक्षणापार्तिहेधर्माणां शोषीनामनुकूल्यं मप्युपपत्तिहेतुत्वात्

मृगं.
१२२

१२२

नभिकरणेन निदिशतः प्रवृत्तः मुख्यपादतानस्य सिद्धात् तस्यासंभवाद्वा हेतुमिरुच्यते न तामंशं त्रिष्टुप् दशागच्छन् वृणादिव
लावर्गगतधर्माविकरणापगोशतः सामानाधिकरण्येनोपकीर्तयति रेव प्रवृत्तः। मुख्यपादतानतया न नपातः। एवमाका
ण्डुकतौषयासु विभेद्ये समो मिश्रिति। अत्राहितमसौ पूर्वतान् नृविभेद्यते मुख्यवृत्तानसंगतमतोलज्ञापाति निविशत्येव
कृमाकृतिः सुविभेद्यते नानुक्रता एव नाम घनानितमोसिपद्विद्विद्वत्स्यारिना भेदमप्येषां वक्तुं शक्यमित्यर्थः। तदि
यतायासंगिकमुपचारवीजमनेकाकारमुदाहृत्य प्रकृतमुपसंहारकममुसमाह। एवं गुणादिसर्गीणां पराई गुणकार
णं। कलालेटिकला मापासाधिका एव शुद्धा। तन्निवृत्तौ निवर्तने देवास्तदधिकारिणः। सर्गस्थिमादिकोपस्मादधि
कारस्तदप्रपः। गुणादिसर्गीणां प्रागुक्तनयेन पराई संज्ञके काले षतीते गुणकारणमयकाख्यं कलासात्ममुपसंहरति।
तामपि कलां सस्मादधिकारतया शुद्धी स्या पातोपसंहारे शुर्मापासात्मन्येवोपसंहरति। तस्य च मापाधिकास्य निवृत्तौ

रामं
१२२

तदधिकृताः सर्वे निवर्तते विनाया पा ए आ सते एत्मा तेषां सर्गस्थित्यादि ह्योषिकारः सर्वे मिपाश्रयः । तद्विरोचकयेतेषां न वि
एतः स्यात् । अयमश्च द्वेषनिवर्ति संवत्स्रः । अतो श्रद्धाधनिवक्तुमाहात्म्यं मंत्रेशमुख्येषु विशात्त्वमिमतं परं विद्यामत्रिसहात
तंतदिदं वैश्वधनिः । नाहमत्रिपरशक्तिः शक्तिमोष्टे संप्रहः । अनेनैव क्रमेण मंत्रेश्वरप्रधानेषु मंत्रमहेश्वरेष्वनन्तादिषु निवर्ति
ताधिका रत्नात्तरकैवल्यप्रेषु पुस्तकविद्यातत्वं सदा शिवतत्त्वे सशुभसंहतं वैभवं भवति । तच्च वैश्वधनिः स्वमपि नादात्मनि ना
दोपि परात्मा शक्तौ तां शक्तिं साक्षात् परमेश्वरस्वात्मशुभसंहति । कलाप्रसक्तं करोति । एवं च कृते सति परमेश्वरः आकल
प्यलक्ष्य कृत्या स्वायं सृष्टौ प्रवर्तते । निजया ज्ञानशक्त्या भवप्रमत्ता त्वित्रा न भविनां पयोचित भोगोपयोगितनुकरणा भुवना
द्यनेककार्येषु सदा पचितशक्तेः अमापाख्यसोपादानकारणस्य विश्रमाय स्वापमया एतत्तमिपता कालेन एते भवितो विश्रा
म्यन्ति । अचित्तसामर्थ्यचपुनः सर्गसंसाधारण्यकारणं संजायते इत्येवमाकलणपरमेश्वरः सृष्ट्यर्थं प्रावृत्त्यवर्तते । पर्यायेता

गितत्वेन भावप्रत्ययानामवस्थितेर्न कश्चिद्विरोधः । तथा हि सूक्ष्मः परो नाहः कलेतिकलायाः पञ्चाङ्गानां कलाशब्दसामानाधिकरण्येनोक्तः । तथा निखिलनादविन्द्वारिषमेयगभीकारेण तत्कारणं पानास्वरूपमवस्थितमेवं समत्तामिताधकोभीकारेण कलास्मितेति तद्भावेन तस्य उपचारः कृतः । कालपुमे निपतिकालात्मके रागपुमे च विद्याएगत्वरूपे संपुरे सपुरापरतिपुंस्तत्सहिते एता निपंचतत्त्वानां अयोपस्य संपंचतत्त्वानां अपः । पंचकलः स्थूलो नाहः । अनेनैव चक्रमेण प्रधानपुणामहहंकारलक्षणं द्व्युपाशरूपाणां प्रकृतीनां चतुष्टयं तन्निधिरिति तद्गर्भः । सापुक्त निवृत्त्यादिकला चतुष्टयात्मको विंदुर्वेद्यः । एतस्ते गते गेर्वै अहंकारतत्वे मनसा सहकारणरश्मिं बुद्धौ तु धर्माधर्मरूपो भावः । तदुपादानाच्च प्रायुक्ताः प्रत्ययाः स्थिताः । अपंच महाशिवनाथः शृण्वारितन्मात्रपंचका विष्ठा तस्यो नातादिपंचकमंत्रतुल्यमात्रपंचके स्थितः । सूक्ष्मे पु सुक्ष्मे देहारेभ के पु भूतविशेषेषु मंत्रेशानां व्याप्तिः । मंत्राणां स्थूलेषु शृण्वारिषित्वेवं शब्दोपधेयं तस्य मेयगभीकारेण अवस्थित इत्यशेषः ।

मृगं.
५४

124

२८

अथ आत्मा तार्थोपसंहाराय व्याख्येयस्य क्रियापादस्य चोपसंहाराय लोकः ॥ इति परागुनिरोधिविधांतवीजाय दृष्टं पशुमतस्तद्विभि
ः पाशजालं सुभूरि तदपशुमनिमित्तं वसुमाणक्रियातो ह्यद्विह तशक्तिः शांभवी मंत्रसंपत्तरेत्येवमुक्तेन प्रकारेणाण्यस्य
त्रिहणाद्यवर्णमित्यागुनिरोधिविधांतवीजादिमलकर्ममाणा महेष्वागैव शक्त्यात्मकमनेतात्माचारकतेनानेकशक्तिपोगात
सुष्ठुभूयोतिशयेन भूविष्टं पशुमतेष्वनाश्वराश्वेषु सता ह्यज्ञानं येषां तैरेष्टमनवगतं पाशानां सर्वे धिवेकनेहेतुतात्मा लमिवजा
लंतस्योपशमनेहेतोरभिधास्यमानक्रियया हेतुभूतपादेदीप्यमानाऽपतिहस्तप्रभावाशिवमंत्रसमृद्धिः ॥ अपमारायः ॥ वसु
माणादीनां क्रियाक्रमोत्तेजितसहजसामर्थ्यामंत्रसमृद्धिर्मलकर्मद्विपाशोपशान्तिनिमित्ततामेत्याभ्युपगम्य भवतीति पश्चा
द्विंशत्यानुपममहिम्नामंत्राणां विषयं पहादहविवमलकर्ममाणापाशकुदेन सामर्थ्यमवाहृतं ॥ तथा नाहसिद्धगुरुः
सद्योजोतिर्मंत्रतत्त्वकरणीय निरूपणावसरे ॥ विषयविक्रंततिपशोस्तूष्णीमलकर्मणो निकायगि ॥ अथ धितस्तसिद्धी

राम.
१२४

या ३

नाया ३५

~~पञ्चमः अङ्कः~~

का २

X
124
X
X

विधिविविधाश्चावकेभ्य इति निमित्तमप्युपयोगिपद्यपि किंचिद्व्यक्तं तं प्रमेयमधिकृत्य तत्र लघुनिष्फलं वर्जितं। अपि
त्ववसरोचितप्रकृतवस्तुमामां सन्नो मृगेंदविचृतविहस्तु। ततो हि सा मादरः। शांकराकंठश्रीमद्विद्याकंठाख्यग्रहं लक्षा। ना
रायणाकंठमांतसुबोवाच्यपद्विहृतिं। **महाविद्याकंठात्मजं** भदनायणाकंठविरचितायां मृगेंदवृत्तौ भुवनाध्वप्रकरणं समा
तश्च **विद्यापारः** प्रभवति पतः सर्वसत्त्वैर्गतोत्प्लवकं तत्ताप्रसारिततया कार्यवासौ पण्यतिभापतः। निरूपयिपरं शांतं धा
मस्मामितशक्तिः स्वयमपि विमोर्वागज्जर्षागिरं पदगोचरः। अयेदानीं योगपादः प्रारभ्यते। तत्र तावत्। अस्मात्प्रवितता
हं धाता संस्था निरोधामस्मामितही शक्तिः स्वयमपि विमोर्वागज्जर्षागिरं पदगोचरः। अयेदानीं योगपादः प्रारभ्यते। तत्र ता
वत्। अस्मात्प्रवितता हं धाता संस्था निरोधकात्। हेतौ च मोचयत्पूर्वं शैवं धाम नयत्यपीति श्रुते ही ज्ञापारव्यनिरतिशयकैवल्य
वाग्निहेतुता तस्याश्च सर्वस्या एव पश्य शोभ्य। स्वरूपनिरूपणोपापभूतेन समस्ता ध्यातिप्रदर्शकेन मंत्रमंत्रेभ्य इति साहात्मनि

शृंगो.

२५

125

आपकेन ज्ञानेन विना निष्कारितमशकत्वात् तद्वद्वोक्को विद्यापादः सपरिच्छिदः पश्यपाशेश्वरस्वरूपनिष्पाणाय प्रथममुक्तः
ततः क्रियापाशेष्यनेकविधसांगरीज्ञाविधिप्रदर्शनायोपरिदृष्टः संवर्तितस्तानक्रियाक्रमज्ञेनापि साधकपुत्रादिना समाध्याय
नभ्यासादनात्मविद्यसतायथोपरिदृष्टस्वस्वव्यापाणनुष्ठानसंपादयितुं नशक्यमिति ज्ञाणायामाद्यंगसहितो योगतत्त्वपेयो
गपाशेषक्रमः। अत्र प्रज्ञापाशस्याणोः परमेश्वरस्वरूपावभासनेतात्तर्पमिति तेन वस्तुतः पेयापि सपाशेश्वरलभ्य ए
नसंबंधो व्यवस्थपितः। अपो ननेन तदुपन्यस्तं तेषां। सौत्रोपि संबंधस्त्रिणाद्यर्थवत्तथा दमितीदेशसूत्रमाश्लेषः वाक्या
त्मकश्चर्यायोगक्रियापाशैर्विनिर्गोभिर्वास्तद्व्यापिर्विकैः। आकरणीकोपि समपिनः पुत्रस्य गृहीताभिषेकपो
असाधकाचार्ययोश्च शोपयोगिपोगप्रकरणमिच्छतं। एतस्मादलिकत्वनंतरपाशेषद्वान्ते सुरपोगीशजुष्टमित्यनेनोप
हितः। अथानात्मवतामत्तात्वाधिकारं सुदुष्करं। एतेनान्मवतापैदेशिकायाजिगीषवः। आत्माविद्यतेपेषांते आत्मवतः

२२५

125

आत्मा राम तेन निपुक्तता तात्तात्कतात्मस्वरूपाः नित्ययोगे मत्तुष्टा अनेवं विधानं देशिकपुत्रसमपि साधकानां निजनिजवि
काकराणामप्यर्थ उक्तां बुधाते देशिकवृत्तपुत्रोत्तरभूमिका जेपे विराक्त इत्येतेन । अपत्रवंतः स्वरिति विवेको लिङ् । अथ त
वक्तिमिरमात्मवत्तं नामेताह । तदात्मवत्तं योगित्व । पुनर्ने शिवलक्षणया स्वस्वरूपाभिष्यत्तावशमिति योगी तस्य भावो
योगित्वं । आत्मवत्ताविनाभावि । अतएव पुनर्योगाभ्यास्यतातोर्योगशब्दो ज्ञेयः । नतपुनरमावावित्यस्य समाधिरूपस्य तदेव
तेनेष्टत्वात् । एतच्च जितास्योपपद्यते । न ह्यवशीकृतं दिप्यामस्यामदीपकार्पनिर्वहति । किं पुनर्योगित्वं । तथा वाहुः । श्रेष्ठि
पाणां विचरेतां विषये घट्टारिषु । संप्रमे घट्टमिति छेदिहान्यंते ववा जिनामिति । जिने दिव्यस्य तत्रिरेव स्वरूपलाभः । उक्तं
चसनकेन । श्रेष्ठिपाणां दिप्यार्थं अतन्मात्राणि मनस्तथा । नियमगतसंकल्पः परमात्मनिलोपत इति । कथं तज्जितासत्तस्य
दिताह । ज्ञाणाणामाद्युष्टानां जितासत्तेशनैः शनैः । वक्ष्यमाणलक्षणानां माद्यगसमकाभ्यां साजिते दिपत्तं शनैः क

भृंगं.
२३६

126

मेणभवति। द्वितीयः शनेः शशोभासविषये शनेर्विशमाणा मात्रा विवर्द्धनक्रमेण प्राणापामादयो नुष्टेपाः। पश्मादिति मात्र
मभ्यस्यतां वातगुल्मगदोरावर्त्तार्धश्वासोन्मासमृतिमोत्तादयो योगविघ्नहेतवो दोषा उद्भवेपुः। अथ सांगयोगप्रदेष्टुमाह। प्रा
णापामः प्रत्याहारौ वा। एतावधानवीर्यतो। अपः समाधिरित्यंगानां गणयोगोष्टमः स्वयं। प्राणापामादीनि समांगा नि योगस्य
सत्त्वपमष्टमो गितेन ज्ञेयः। अथेषां प्राणापामादीनां लक्षणं वक्ति। प्राणाः प्राग्दितो कायु एतामोस्य शवेदनं। प्रेरणा
कृष्टिसंगे धलक्षणं कृत्येषु नुत्। प्राणादिवृत्तिभेदादेकस्यापि वायोः प्राणापानादिपंचभेदत्वं। तद्वत्तयश्च विद्यापादे
प्रदर्शिताः। तादृग्विषयतस्य वायोः स्वेदनं स्वातंत्र्यभावादाधिक्येन वहिः प्रेरणां। तस्यैव चांतस्तथा कर्षणं संश्लेषश्च
कुंभीकरणां रेचनप्रवेशनविरामः। एवं लक्षणपश्चात् प्राणादीनां प्रत्येदनं स प्राणापामः। कृत्यशब्देनं दिग्गणिसंकलनात् एव
तेषां दोषाः। विहिताननुष्ठाननिषिद्धानरागकृताः तां बुद्धिपशमपतीति तदोष नुत्। उक्तं हि। दद्याते व्यापमानानां क १२६

तन्नाचयामलाः। प्राणापानेन च ध्यायेत्। श्वाप्यंतो द्विपगो चरति। अथ प्रत्याहारस्य लक्षणं ततः। सुखलवासादे-
 षां वृत्तस्य चेतसः। प्रत्याहारे विधातयः। सर्वतो विनिवृत्तं ततः। प्राणापानाभासादनंतरं प्रत्याहारः कार्यः किं रूपो मा-
 विताह। तेषामिति। तेषामिन्द्रियाणां संवधि वैषयिकेभ्यः। सुखलवः। आनंदलेशः। तदा सादेव तस्य तस्य चेतसः स-
 र्वभ्यर्णं दिशार्थभ्यः प्रत्याहारं प्रत्याहारे विधेयः। इत्यमनुष्ठितः किं सादिताह। तैनेन्द्रियार्थसंस्पर्शविनिवृत्तैश्चित्तोप-
 तिः। प्राणायोग्यतामेति परे स्वेच्छाप्रकल्पिते। तेन प्रत्याहारेण चित्तश्चित्तस्येन्द्रियार्थसंयोगात्प्रसादतत्वाद्या विनिवृ-
 त्तिः। स्वप्नापारं वरति स्तस्याहेतुभूतायाः स्वेच्छाप्रकल्पिते परेव सामानाधिकार्यायोग्यतामतिरम्येति। नचावमतिर्बुद्धिः।
 अपि तु मननं मतिः संकल्पारब्धश्चेतसो मापारः। तस्यैव धारणाश्रयणात्। पराह पतंजलिः। देशवंधश्चित्तस्य धारणेति।
 तथा धारणास्य योग्यतामनुसरति। ध्यानं वक्तुमाह। चिंतातद्विषया ध्यानं तच्च विदुः। धारणा निरुद्धस्य चित्तस्य

नृगं-

१२७

127

विणोत्रपंचवक्त्राद्याकारविषयाणां चिंतातद्यानं। तत्रादिष्टमिति हेमालिहिमात्माभवक्रांतेन चतुष्टयमित्यादाववसं तोषु
मुहुर्मुहुर्लोकं। अथ समावेर्ज्यतां। तदेकतानतामेति स समाधिर्विधीयते। तद्यानमेकतानतां भवेयं कनिर्भासितं पराभ्येति त
दा समाधिरिति शास्त्रेषु प्रदिश्यते। तथा चादृष्टं न लिख्यते। तदेकार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरिति। जपस्य लक्षणं
कथयति। जपस्तद्वाक्यं येषं संमुखीकरणं मुने। मानसस्योतः संजल्य रूपस्योपांशं संतस्य च स्वसंवेद्यलघुधनेर्भाषस्य नम्र
पमाणास्य मेतस्य येषं संमुखीकरणं पावर्तनं न परतुक्तं। ऊहमिदानीं लक्षयितुमाह। ऊहो भिवीक्षणां वक्तुं विकल्पा
नंतरोदितः। एतद्दहं मतिः पुंसां प्रमत्तं धेवमार्गिणी। तत्कुर्वन्नुच्यते प्राणास्त्यनेन विद्यापदे प्राणाख्यस्य वायोः सौहृदा
चलस्य नुदन्। ऊहनं पडुक्तं। एषा च श्रीमत्स्वायं पुनः। नुदन् नृहः प्रवर्तत इति। स ऊहो भिवीक्षणात्मकस्तत्तद्रूपिका प्रा
प्तिर्नोल्लेख्यस्तथा संतोषकृता द्विकल्पात्ममनता मुदित उद्धतो ते यः। अथ कस्मिन्नूहो सौकार्येणो गिन उपपोगीताह।

राम०

१२७

२

127

महावेति पदे हे पशु पादे पंचतत्स्थितेः । तस्योषकं विपक्षं च यच्च तस्योषकं परं तस्य ऊहस्य स्थितिः स्वस्थानं ततो हेतोः । क्रमेण
 यदेति पश्मा र्थे यस्मात्कारणयोगी समुत्पद्यमानः । यथा वस्यत सफलवत्सवभासनवादे पदे तस्य चोषकं तद्विपक्ष
 कं विपक्षो योषकं च वेत्ति । तयोपादेयं तस्योषकं विपक्षकं विपक्षोषकं च जानात एष पश्ये योगो गं । यथोक्तं श्रीमन्मा
 लिनीविजये । योगां गत्वे समाने पितर्को योगां गमुत्तमं । हे पाया लोचनयेति श्रीमत्त्वायं भुवेपि । अनेन लक्षणे योगी यो
 गसिद्धिप्रवर्तकं । निरोषकं च यद्वक्तव्यं धा संवत्स्रितमिति । इत्ये योगं गा मुक्ता फलमेषामभिधातमाह । एषु च स्त
 समस्तैः पुकृतपत्रस्य योगिनः । विभाति शम्भो विम्बं व्याप्य भानेति विषः । न तमाष्टेनः कश्चित् रतो हनवमानवाः । गेरु
 चानमतीते ता दृक्प्राप्ता गेविषा । एषु प्राणा पामादिर्द्वे गे पुसमस्तैश्च समस्तैः पुवाकृताभ्यामस्य योगिनः सर्वाः शक्त
 या विवस्वतरेव हीतयो विम्बं व्याप्य भांति भ्रान्ते सर्वकार्ये स्वपमवाह । तस्मा मर्थः स्पष्टित्यर्थः । तथा हि । नेन मत्सु प्रते न स्त्वादेशे

पृगे.

५२८

128

पमाने संतं गतमदानवनिश्चयमनुजेभ्यः कश्चिदप्याका मतिः। प्रकृष्टैर्ज्ञानक्रियावर्षिते जोभिरेता न्दानवादी नतीतातिक्रम्य
स्थिततादिति ऐतान्तादिति विशेषणद्वारेण हेतुः। अत्र पुनः प्रश्नगति निवृत्तेर्मनसो हेतुः संसर्गात्प्राणवेदनं निवृत्ति
र्द्वाणादीनां मूलं सर्वस्य तन्नतः। विस्तरेण स्रष्टुं विस्तृष्टमपि तन्निष्ठं। यदसत्ताधनं किं विद्योगसिद्धेः शक्यतां। इन्द्रिया
र्थसंसर्गान्नसोपानिवृत्तिर्विरहितस्याः किल प्राणा यामाः कारणात्तेनैष्यंते। प्राणादिजपादिमनसो वशता भवति
सावमनस इन्द्रियार्थो निवृत्तिर्द्वाणादीनां हेतुस्ततश्च हेतोस्तस्याणवेदनं सर्वस्य वाशान्तेर्मूलमिति कृत्वा विस्तरे
णोच्यतां। पञ्चान्यद्योगसिद्धेर्विप्रकृष्टमृगागितया साधनं स्थितं। हितमितमीर्णाशुननिर्वाधस्यानाथासनादिशोचा
दिवातदपि भगवन्नमरे श्वात्मभ्यमभिधीयतामिति पुनः प्रश्नः। अथात्रोत्तरं। न शक्यं विस्तारं कृतुं तस्य संग्रहपादिवैः। प्र
अस्यावश्यायता तया पुद्देश उच्यते। विधिप्रदर्शकत्वेनोपचारश्चाख्येपि विधिपदेशः। विस्तरेण वक्तव्येभिधीयमानेशा

राम.

१२८

128

स्वप्नार्तिविस्तारसंगः स्यादिति विस्तरेण तावदभिधेयं वक्तुं मयुक्तं। पथापथं विस्तारमीरवोद्विश्रोतारः। तथाप्यवश्यं वक्तुं
 यत्तात्पर्यस्योद्देशः। संक्षिप्तसकलविधिनिरूपणं क्रियते। तत्रादितस्तदंगतपास्थितं शौचं संक्षेपतो वक्तुमाह। मृत्रा
 धुत्तज्यविधिवदेकादशसप्तभिः। मृद्विलिंगगुहासद्युहस्तपुष्पादिशौचयेत्। द्विर्वतीत्रिः। त्वाद्विर्विपृजाननं
 स्पृशेत्। एववाहुनामिहत्कानिद्विस्त्रिर्वीशौचिताथरः। विष्णुत्रोत्सर्गविधिवदितिसामान्यशास्त्रविधानतिक्रमेण क
 ता। पयोक्तं गतिष्टे। अवकुंदितशिराभूमिमपाक्षिपेत्तृणैरंतरितोक्तताम्रपुश। षेकुर्पात। उदश्रुतव्रह्मनिनक्तं रक्षिणा
 भिमुत्तरति। तत एकपंचदशसप्तसंख्याभिर्मृत्तिकाभिर्पथा संख्यं शिष्टं च पापुं गमहस्तमुभौ च पाणी शौचयेत्। द्विर्वतीति
 समपि साधकादीनां चतुर्णामपि चर्या पादेव तिलमवति तंच वसति। तथावायमवति विषयः शौचविधिः। अतीतते दे
 वदिगुणमाचरेत्। ततः त्रिः। त्वा रता च मृद्विश्वा संपी मृज्ज खानादिपच्छिदाणि वाहुनाभी हृष्टिमी च स्पृशेत्

मुं.
१२६

129

हो गोरोत्रीचागत्वाधोष्टौ नक्षत्रलोपेता तदनंतरं तद्विजगीर्णाशनसस्यसिक्कयावेष्टिते गृहे । वाधाश्रमेन नाहो वात्सासनस्य
उदश्रुत्वः । नमस्कृत्य महेशानमुमास्कंदगणाधिपान । अजुयीवाशिशिरोवक्षानासायाहितदृष्ट्यः । पार्श्विभ्यां वृषणौ । तदनं
तेदं तानसंस्पृशत । विष्टवदेहो देता ये निष्कामा धाय स स्थितः । ऐश्वर्येच्छां परिपश्यंतं पुटेनैकेन मारुतां हितं अपीडाकरं जीर्णपरि
णामप्रामो अशनं यस्य स एव सस्यः । अतएव वातसाम्यादिना विप्रिः कुप्यैः प्राकारैरावृते निःश्वस्ये गृहे निर्वीधे वा वने गिरि
गुहादौ वा सुखा वास्यति हेतुत्वात् । त्वष्टुशोभने च लाघवात् । आसने पीठपद्मादौ शो स्थितः । पद्माभासवशात् । त्वष्टुस्यैर्यस्य
हेतावागमांतरेषूपदिष्टलक्षणोपग्रहस्तस्मिन् काश्चिदंशद्विके योगासने तिष्ठतीति वात्सासनस्यः । उत्तरदिश्रुत्वः परमेश्वरदेव
गुहंगणेशं च नत्वा सस्यशिरः कंदवक्षाः सनासिकाशं तनिहितदृष्टिर्विचर्द्धितोत्तराधरं तपीकैः पार्श्विभ्यां कश्चिदग्राम-
द्विरोधः । तथा हि सूक्ष्मः परो नारः कलेति कला व्यापत्वा दुपचारतः कलाशब्दात्मानाधिकारापेनोक्तः । तथा निखिल १२६

भांमुकपीडनमुद्धातवशादुल्लूतोवास्त्रकंचित्तरीः। तस्य तोरंतशतनिहितजिह्वः स तथा शक्तिरिति ननासापुरेन
 वायुशरीरंतः स्य नाशशोभनार्थं रेवयेत। वहिः श्लिपेत। मेरेव कलरभासाद्देवगिहिसकर्मसु। कमशः शक्ततामेति विकृष्ट
 विषयेष्वपि। उक्तलक्षणस्यैव कस्याभासात्तकमेणयवहितविषयेष्वपि वैधकर्मसु विहितकर्मसु च विशासनाक। एत
 पेषु योगीशक्ततां प्राप्नोति। अथ प्रकलक्षणोवाह्येन वायुनामूर्तेः शक्तिमोमप्रमाणं। प्रकः सत्तदभासात्सुर्वपिविक
 र्ययेत। वहिष्ठेनमारुतेन यथाशक्तिमूर्तेः प्रकर्षणं प्रमाणं प्रकलस्मिन्नभस्ते सुषुम्नारिष्टमपिशिलायुक्कृष्टशक्तौ भवेत्
 कुंभकं कथयितुमाह। त्यागसंशुद्धौ हितानिरोधः कुंभकः स्मृतः। तेधशक्तिस्तदभासाद्यक्तिमेत्यनिकारिता। ऐचना
 त्मकं त्यागे प्रमाणं रूपं संशुद्धौ तत्तुत्या अंतस्य स्यादयोर्निरोधात् कुंभीकता वस्यापने पत्तुं भक्तलस्याभासादद्यादततोव
 शक्तिरभिमतवत्तत्तं भनसामर्थ्यं व्यजते। तयास्य वातो विहान् सोमसूर्यशवर्त्मसु। तद्वर्त्मयोग्यतां बुधायोगी संसाध

५०.

130

येन तं तदभासद्विवेपलेनासवापोश्चरतः प्रचारो योगी मयनामदक्षिणानाडीचारेषु चिकीर्षितवत्त्वात्तु गुणं निश्चितपथा
स्मिन्कर्मणि दक्षिणाश्चरन्त्येष्टः अमुष्मिन्मयमः । एतस्मिन्कर्मसौमः प्रशस्तरत्ने वंमत्ताभीष्टं योगासाधयेत् । तथा हि । प्रकंकुंभे
कंतापि भने चंद्रपथि स्थिते । उष्टिपृष्ठे न पाद्यर्थं स्वात्मनो न्यस्य रेचकं । अनग्निज्वलने वृक्षशोषणे कृत्वा शने । स्तोभोन्मादविषो
द्विमेव वेद्यार्कं तरेचकं । आचार्यननपाद्ये पुद्गेहपागे वशां करो । कुंभकोरेचकं श्वेदोदासां संस्थापने पुचावा मनाज्यवस्थि
ते महति कुंभकश्रकोत्सपुष्ट्यर्थमात्मनः प्राणापनार्थं मृतं न पायं च कालं वचना पादिग्रहणाच्छांतिकादिमिदौ च कुर्या
त् । परस्वपुष्ट्याद्यर्थं कामस्य रेचकं भजेत् । परात्तनग्निज्वलनवृक्षशोषणनिवीजाकाराणां स्तोभोन्मादविषोदीपनप्रमु
खकार्पाणिकर्तुमिष्टानि तदानीं सौरमार्गस्थे नचारेण रेचकं कुर्यात् । स्तोभस्त्वस्य विषन्वालादेर्वहलाकराणां शंकर
इति शिवाश्रयसोऽयुत्रमार्गस्य विपुवतिकर्तव्यतपोक्तं यत्र द्यानाचननपादिकांयं । उक्तांतिर्वर्ततद्विषये हीता संस्थापने कुं

राप्

13.

139

भक्तस्वकाविशेषे संस्थापने प्रतिष्ठापको अथैकोरेव काही नाम आसाप का लपरिणा मप्रतिनिपमेव कृताह। पवी पात्रमध्यमोजे
 ष्टः सतालैर्द्वादशारिभिः। तालोद्वादशभिर्ननुपशिणा रूपरिधुमैः। हस्तेनानुमंडलपरिधुमणोपावसा कालमात्रा। कि
 यते तावतभिर्द्वादशभिस्तालाद्यः कालांशोत्तेयः। तैश्च तालैर्द्वादशभिः कनिष्ठः प्राणापामः। चतुर्विंशत्या मध्यमः।
 अष्टावत्तारिंशता श्रेष्ठः। तथा पुनं श्रीसर्वज्ञोत्तरे। तालोद्वादशकोत्तेयः प्राणापामस्तकमस्तमध्यमश्चतुर्भिर्विंशत्या श्रे
 ष्ठस्तद्विपुलो भवेदिति। इत्थं प्रतिनिपत प्राणैश्च कपूरकुंभकसमुद्यपस्तोयः प्राणापामः सौमिध्या न तपोपेतः सगर्भो
 न्यस्तउज्जितः। पथासगर्भः सौम्यपमन सो न तयेतः। सोम्यपं प्राणापामो ध्यानेन जपेन च पुनः सगर्भो ह्यपात्तेयः। एस्तवि
 ने वध्या न जपाभ्यां क्रियते स निर्गर्भः। पथा च मनः स्यैर्यदेतत्ते स गर्भस्य न तथा निर्गर्भस्येति। सगर्भप्राणायामार्थमभासः का
 र्यशितेतात्पर्यं। प्रातर्निशाकृतं पापं हिनांते वदित्वा कृतं प्रभाते कृतो पं सगर्भः प्राणायामो निशाकृतं पापं हंति हिनांते तु कृतः।

मृगे

१३१

(१३१)

सहिवाकृतं हंतीत्यस्येन संवंधः। एवं चैव कश्चिन्निर्मितायाणां पामेन प्रयोजनं। अतः किं तेनेत्याह। हंत्यगर्भोपि देवानां प्रच-
लत्वे प्रयानतां। देवानां मनः सहितानां मिंक्षिणाणां विषयेष्वनाद्यविद्यावशात्कर्षणाभावतामेष निर्गर्भः प्राणापामः सातत्ये-
न किंप्रमाणः प्रचलत्वे प्रकृष्टवेगत्वे हंति। इति प्रत्यक्षकारित्वार्थः किं च। स्नातो भवति तीर्थेषु सर्वकृतपुदीक्षितः। पोतः पितृ-
णां यः शश्वत्सगर्भमिममाचरेत्। पक्तमित्युक्तत्वे नेमं न पद्यान पुक्तं सगर्भमभ्यस्यति स सर्वतीर्थेषु स्नातस्य समस्ताध-
दीक्षितस्य च फलं लभते। पितृणां च संसारोत्तरणो पोतः स्नो भवति। तत्प्रसादात्ते पिभवा स्निहः स पुनरंतीत्यर्थः। सगर्भ-
तामेव वक्तुमाह। ध्यापे रक्षो तं गेदेवं जपेत्तद्वाचकं सदा। हित्वा दीनयत्तत्तानि तद्गुणधिकृतानि वा। सर्वा धिष्ठातृत्वेन हेतु-
ना धनः पर्यंतवर्तिनं परमेश्वरं सकलकारणातीतं परमार्थत्वेन ध्यापेत्। तस्य च वाचकं मेवं जपेत्। ध्यानजपावविप्रकौशा-
णां पाममपे कुर्वादित्यर्थः। सिद्धिवाचाराणां फलं लिखुः। शिवादीनि परमेश्वरसंख्यापत्तेन च ध्यापेत्। सकलचिदचिदावा १३१

131

विष्ठाततपाभगवतः सर्वदा सर्वत्रावस्थितैः । अथ दृष्टव्यास्तितथ्याने किं भगवद्वाचनपेता ह । एस्मिन्नावेतनंतत्तंसिद्धमप्युप
 कारकं । शैवं वपुरिति ध्यायेत्तोपयत्समीहितं । पतः किल सभावं न उं शयि वा रिवस्तु जातं शिवस्व स्था विष्ठा नं विना क
 तथानाभ्यासतः सिद्धमपि नोपकारकं । अतः गारमेश्वरमेवैतत्सर्ववपुरिति ध्यायेत् । अतोपयत्किमप्यभिप्रेतमचिद्रूपम
 पिवस्तु ध्यायेत् । पतश्चैव मतः । सिद्धपेकारणादीनां रूतीनामनिलस्य च । सगर्भं कुंभकं विद्वानातिष्ठेदविलिखन्नीः । धारणा
 दीनां योग्यं गानां प्राणादिरूतीनां वप्रायुक्ता नां प्रण पना धर्यानां सिद्ध्यर्थं सगर्भं कुंभकाभ्यासमनुद्विगुडिः सत्रातिष्ठेदा
 चोत्त । अपमर्कगुणं कालं कृतचित्तयवस्थितिः । प्रामोति धारणा शरं धारणा सिद्धिदाननः । अयं सगर्भककुंभः कदा न
 दशगुणं कालं चित्तवृत्तिनिरोधेन कृतः स धारणा अपदेर्शं लभते । कुतश्च ता ह । धारणा सिद्धिदानतः । धारणा संवेदिनीः
 सिद्धीस्तपाभ्यासमा नोदयति । ह्ति स र्या धारणा शरं स्था नार्थोप्युपचारतः । स्थानं प्रायमिक से मा मवमा दीनिनेते

मृगे.
१३२

132

तास्थितिगवस्थानानिपतेदोहकंटादौनेतसोभारणाराहेनोचते। उपराएतुतिष्ठत्यस्मिन्तथाविधकापारापेतिस्थानमधि
कराणामनेनाभिधीयते। प्राथमिकसुप्रथमाभ्यासप्रवृत्तसाररुहोः शिष्यादीनिपंचतत्त्वानिअभ्यासस्यस्थानंनतत्त्व
इत्यतस्तंमहदहंकारदितत्त्वज्ञातंउपलभमानश्रुतिव्याहितत्वाभ्यासपूर्वस्तत्त्वदभ्यासः। त्वगमएवेति सर्वयोगशास्त्रेषु
देशक्रमः। अथेकमेव रूपकृतिप्रयोजनलाञ्छनान्यभिधत्ते। तानिहैमहिमश्रुतिः क्लृप्तस्वच्छानिरूपतः। वेद्यईमंडलम्
स्वरूपमाकृतानि। तेषुपापापनविलोषपेराणाशमतामये। भवन्तिवक्त्रकज्वालाविंदुश्रुत्यातितानि। तानि
शिष्यादीनिपंचतत्त्वानिपथासंख्यारूपतः। पीतमितो जलकृष्णस्वच्छानिसंस्थानाच्चतुर्त्वाद्विकोणपरिवर्तुलपमा
कटाणिकमाच्चवेगावागिजेनजालपाविंदुनाश्रमेनचलाञ्छितानि। तेषुपापापनविलोषपेराणाशमतामये। भवन्ति। तत्ताधका निसंपद्यंतइत्यर्थः। तानि
च। वाधकान्यनुवर्ति। निमध्यस्थानवगत्यचापोगीत्युक्तममत्तानि विभृपादिशिक्षणे। शिष्यादीनेवमित्रा मित्रेभ्यः

राम.
१३२

132

स्य तेन्यस्तसमस्तानिबुधातेषु कार्ये विष्टसिद्धयर्थयोगीधारयेताव्ययधारणारूपतत्फलजितोसफामुनिःप्रपति। क
 देशोधारणारूपं चित्तनीपविषिष्टता। किंचयत्तसमस्तानां फलं ब्रूहि हरे श्रु। धारणासुपदेतद्व्यं हेमहिममोतिरित्या
 दिनोपरिष्टंतत्कस्मिंस्यानेतद्विद्वानित्यं। आसांचधारणानां यत्तानां समस्तानां फलं ह्यविनायासमममदिशेतिप्र
 श्नः। अथात्रप्रतिवचने। हृदिचेतसि विहिते धारयेत्तिति मर्थवित्तजले पिपासितः कंठे मंदे ग्रीतठरे नले। प्राणादिरुति
 सिद्धयर्थं हृत्कंठादिषुमाहृतं। विषाद्यभिभवेद्योमतेषु पत्रायवर्तते। चेतसो गदाविहितमतास्यात्तस्य योजननतो योगी हृत्
 देशोपरिष्टं धारणां स्थैर्यकारिणा तेनोक्तां धारयेत्। उर्वास्मात्तथातु यदा वा भितः स्मात्तदाकारणं धारणा कंठे विभूया
 त। आयापनार्थतस्याः प्रोक्तत्वात्। जाठरस्याग्नेर्मध्ये सति तत्संयुक्तं रणार्थं तद्वेष्टागुक्तामाग्नेयी वधीयात्। प्राणादिरुतीनां
 प्राणभिहितानां प्राणापनायानां सिद्धयर्थं स्वाधीनते सति तत्तत्फलसंपादकत्वापप्रयत्नेष्वेव हृत्कंठादिषु स्याते पुनप

मृगं.
१३३

133

आंधारयेत। विषोन्मास्मद्वाद्याद्यभिभूयमानस्तत्तेष्वेव हस्यादिषु मया हृतमेत्यानेषामकारणो वन्नीपात्तापत्रवा
विषाद्युपघातवत्तंगेतयाकारणोद्युपयोगवत्सपपोननेतस्मिन्धारयेत। इहानोपरस्य रमेषां श्रुतिव्यादीनां मध्यस्थानतिमि
त्रत्वं विवेचयन् सर्वसाधारणत्वमाकाशस्य तावत्तथ मम भिन्नतामाह। एवं सप्ततेषु भूतेषु कारिकापूशितिलिती। वार्षग्रीः भूमि
पवनौ कारिस्तेन नलानिलौ। मध्यस्या एतिमित्राणि चतुर्केषु गम्यगम्यशः। पीरतापेतिमतिमासो नयेदृष्टिद्वये। आ
काशस्तावद्यापकत्वादेतर्वर्तितेन सर्वेषामवकाशद्वयित्वेन मित्रमेषां ज्ञेयं। कारिकापूशितिलिती रसादेष्टुतकवपादेकै क
स्मिन् चतुर्केषु पाकमं पुगमपुगमशरिति द्वयं द्वयं क्रमात् मध्यस्या एतिमित्राण्येता निबोद्धव्यानि। तथा हि। कारिकापूशितिलि
तिती इत्यत्राद्ये चतुर्के जलपवनौः सितश्रोष्ठपरस्य नमित्रत्वं न शत्रुभाव इति मध्यस्थत्वमेषां बोद्धव्यं। वायुग्री भूमिपव
नानि तत्रापि मध्यमचतुर्के वायव्यकभावेन परस्य रमेषां चतुर्णां मवस्थिते एतित्तं शत्रुता। कारिस्तेन निलानिलापि

राम.
१३३

133

तत्र तृतीयेऽपि अत्र केचन लयोर्वाधोऽस्मान्मन्योऽपि सकलान्मित्रमित्रेव परितो यथा प्राप्नोति यो गीतया तथा साध
कत्वेन वाधकत्वेन वा यथा वसति सिद्धिर्वाधेन न प्रीतिः। अथ विद्यायां हंतर्गतप्रत्ययादिवचाप्रकरणे प्राणादिव्याप
नोऽस्वरूपोक्तौ स्वरूपं यथाधारोऽयः फलं वाच्यं शेषं यथा स्वरूपं तैरिति मिति पदुक्तं। ततः प्राणादिवृत्तीनां स्थानं
साधारणं फलं वृत्तांतं भुविः प्रश्नपतिः। कानि प्राणादिवृत्तीनां स्थानं नान्यस्मिंश्चरीरके निता स किंच स्यादिति ब्रूहि सुते
म। प्राणापानादिवृत्तीनां प्रणयनापनयनाद्यानां कानि स्थानानि येषु तज्जपः कार्यः। ता सुवशाणादिवृत्तिपुजिता
सुअस्मिंश्चरीरके किं फलं भवतीति भगवन्निंदास्माकमावहेति प्रश्नार्थः। व्यापकस्यात्मानस्तत्कृतमव्यापकत्वमत्यत्यंतं
कुतस्तत्त्वं वा वाद्योतयितुं कथं प्रत्ययः। अत्रौत्तरं। तस्य ह्यनामृतकं रश्मिदेशेषु वारणात्तज्जपः प्रणयनादीनां वृत्तीनां योगिनो भ
वेत्। तस्य प्राप्य तस्य प्राणादिवृत्तिपुजितस्य वापोर्नाभ्यादिषु रश्मिदेशेषु च स्थानेषु रश्मिदेशेषु वारणात्तज्जपः प्रणयनादीनां प्राणादिवृत्तीनां न

शृंगं
१३४

134

यो भवति योगिनः स त्रयो गीनिता प्रणय नो धत्ते से छुपा रे ह मात्मनः नित्य पनप नो आतिशय हरि न हति न विनि तो न पनो
भ्येति वाच्य निता दिका गुणान्। समान श्रुति विनया द्वे तत्क नो वशी। वपुर्किं हार व शिता भवे द्वि न मने निते। पंकां बु कं ट का
संगो वार्षि म स प म द्रुतं। निता प्रणय ना ख्या पाण श्रुति र्पे न स ए वं विधो योगीणा व ड चि से छुपा स दे ह धा र्यति। च्रुतिः प्रण
य ने नाम प ते जी व न मु च्य ते रति प्रणयं न स जी व न रू प ते नो क त्वा त निता त्व प न प ना ख्या पाण श्रुति र्पे न स ता दृ ग्विधो
योगी अश्रु त्र पि निर्म ल रे हो भवति। अणान नया द्वि वि ए प्र चारि म ल भा वे न ना स्य पा ना श ना रि परिणाम ति। अपि तु र स
धा नु भा वे नै पा तः शक्र ह रि म लो क्ति त ए प सं प द्य ते। सर्व दे हि नां हि स म ल भा तु भा वे ना त्र पा न परिण ति र्भवति। वि नि
ता चो त्र प ना ख्यो श न श्रुति र्पे ना सो अ लो कि क क वि त्व व रू प वा क स्वा तं अ प्र भृ ती गुणा स्वा मो ति। पे न तु स मा न श्रु
ति र्पे निता स सर्व दान ए वर्ति तः सर्व स ह स व श रे हो भवति। वि न म ना ख्ये च या न श्रुति व्या पा रे कृत न प से छुपा व पु ति

राम.
१३४

134

निहृतिः प्रसरेण प्रवण्डिद्विनाशमहत्वेण कर्षणादौ शक्तः स्यादित्यर्थः । तथा कर्दमजलकंदकाद्युपविष्टा
 णिते रसपुर्कनाप्रपूरणे पित्र विनश्वरं नास्य च लं संजायते । एवमात्रुपंगिकप्रप्रतिवचनादनंतरं प्रकृतमभिधीयते । धार
 णाद्वा दशध्यानं दिव्या लोकप्रवृत्तिर्दे । समाधिरिति मादीनां द्वादशैतानि कारणां । द्वादशभिः सगर्भैः कुंभकैर्द्विराणा
 पूर्वपुक्ता ताश्च द्वादशध्यानं हेयं । तच्च दिव्या मलौकिकामालोकप्रवृत्तिप्रकाशाविर्भूतिर्दशतीति दिव्या लोकप्रवृत्ति
 रिति तदभासस्य फलपुक्तं । एतानि च द्वादशध्यानानि समाधिरित्युच्यते । सत्यं हि मादिदिव्यसिद्धिकारणां । अभ्यस्ते
 वं विच समाधेरिति मायाविर्भावः साक्षात् प्राणापाने विनाशे वं वशात्मा चेतसि स्थितः । समभ्यस्य त्रयमोतिपुणानुक्ता
 न नंतरं । एवमनेन प्रकारेण तन्निमित्तपुक्तपाशपात्मा योगी विनापि प्राणापानेन क्लेशं पिदशे कृतिनिरोधाय
 चित्तवृत्तौ स्थित एव तस्मै न्तानंतर्यणौ ता नुक्ता नुणानिति मादी नुलभते । किंच पद्यद्वस्तपयोद्विष्टक्रमयोगात्प्रपद्यते ।

मृगं.

१३५

135

तत्र तत्रास्य विद्युत्किं कदापि विषयमवेत । रतिवाद्ये स्थिते सर्वमाकलयेत्तत्र । हे पान्दुर्यार्थं न तत्र शिवतत्त्वे सम
भ्यसेत् । पयोक्तृकमाभासाद्यद्युत्थि वादिशिवं तत्तत्प्रतिपद्यते । धारणादिना त्याग्यं करोति । तत्र तत्रास्य योगिन
स्तद्यपि विषयात्संविद्युत्किं भवति । तथा हि । आदौ श्रुतिव्यादितत्त्वानां शिवमंत्रमहेश्वा मंत्रमंत्रेश्वरमंत्रविज्ञानाक
लप्रलयाकलसकलैः सप्तभिः शक्तिमद्देवतावतीभिरेतच्छक्तिभिः स्वरूपेण श्रुतिव्यादीनां सदैवैकस्य पंचशेष
का । तथा जाग्रददृशिवभेदेनाप्यस्यादिरूपतया च पावती वाभिः । यथोक्तं । अमन्मालिनी तं वै । शक्तिमच्छक्तिभेदेन
धरा तत्तं विभिद्यते । स्वरूपमद्वितं च विज्ञेयं पंचच । शिवसिद्धिस्तत्त्वानः शक्तिमंतः प्रकीर्तिताः । तच्छक्तपञ्चवि
त्तेषां सद्देवविचक्षणैः । एवं जलादिमूलां तत्तत्तत्रातमिदं मद्भूत । पृथग्भेदेनैर्मित्रमित्रादितदेवं तावद्यात्तिकस्य
योगिनः संवितावतीत्येवं श्रीमत्कामिकते वेत्तुं । यदा ह्यंतस्मिं स्थिते सर्ववस्तुसदृशो वातांशमवुधा शिवव्यतिरि

एव

१३५

135

आत्मनो नैव ता माहा निवपराया न्मर्वा धपयंतवर्ति शिवपक्षा मिहेतुत्वा द्विधा प्रभृती स्तत्का शिवतत्त्वमप्यस्यैतरेक
निष्ठस्या तरेपा मराया न्मत्तजेति पाठे स्पष्ट एवार्थः । शिवगर्भं न्मत्ता निष्ठान्ना पा माहिका नपि । न हाति जंतुर्षुः । आणा
न्मशिवत्वं प्रपद्यते । आस्ता ता वद्या भि विषया विद्यक्तिर्व ह्यमा लोकांति विविधं विनापि परमे श्वर ध्या न्न जग ग म्भान्नाणा
पा मा तुर्व नो जंतुः । आणा स्त जति स शिवता मेति । अपरु अतरत्यर्थः । अथा उमुनिः प्रप्रयति । रूपं परं मदेश स्यात्तं
शकं न जा उचितं वे वि आ कलितं आं त्ये तत्रा स्या चे तसः कथं किं नैक ल स्वरूप स्या ता वदे गव तः स्वरूपे निगकार
त्वे सति नी स्त ता द्या तं न शकं । परादुः । आकारां स्तं त्रिष मा दुपा सो न व ल्ल ना कार मुपेति बुद्धि रिति । अथा स्य परमा
र्थ तो रूपा संभ वे पि ध्या पि नां चित्त रूति निबंधन भूता कार विशेष कल्पना । तर्त्त तत्कलितं रूपं श्वेत पीतर का रित्वे वि आ
द्रो त्ये स्यात् । कथं तत्र चे त स आस्था व्यवस्थितिः । कलितत्वे ना स त रूप विषये त मा वचं व ल स्य चे त सः कथं निप मन मि

मृगं.
१३६

136

तिप्रश्नः। अथात्र समाधिः। पार्थिवार्थविचित्रां केन ये ये धारणे तदा। तथाप्यभ्यासतः सिद्धाः श्रूयंते योगिनस्तपोऽसतोऽत्र
रूपस्य भगवतः स्वरूपमुक्ते न क्रमेण ध्यातुमशक्यं। तत्र त्वनिरालेवनोपदेशक्रमेण तत्स्वरूपकामिर्भविष्यति। पञ्च वैचित्र्या
कल्पितं श्रुतं श्रुतं। आगमोपरिष्टस्य ध्यानस्य परमार्थत्वेन वै कल्पिकता उपपत्तेः। तदुपरिष्टतत्र द्विविधविधयुक्ता
नस्य वै कल्पिकतापगमे सति शिष्टादेशस्य सत्तारानर्थक्यमिति कृतमागमेन। किंच वैचित्र्याथेयं पञ्चतियानमाश्रयामि
ति पदुच्यते तदा स्तोत्रावसानेनैव शक्तिचिंतनं। येन ते सुस्पष्टपार्थिवकारुण्यारब्धे देवाराणो सकलमात्मयोगशाल्वमि
द्वेतेर्विविचित्ररूपवर्जं कितलमिदं तसलिलोपलांछितत्वाच्च न ये ध्यातुं न शक्ये। न चैवमित्यत्र भुपगमोपुक्तः। पतस्त
पोः पार्थिवार्थपोर्धारणपोस्तथा रूपवैचित्र्ये सत्यपि साभ्यासानां योगिनामनेकशः सिद्धयः श्रूयंते। तेनैव माग राम
मोपरिष्टस्य धारणाफलस्यानेकशः साभ्यासयोगिलक्षणापि येष प्रतीतितस्यासत्यामपि भोगविभुतचित्तस्य कथं १३६

136

सा चित्रसंस्थितिः । नाधिकता विरक्ताण्युत्पादे संसाधनं ह्यत्र योच्यते जन्मसहस्रसंसाधनीकृत विविधभोगाभ्यासवि
 क्षिप्तचेतसो कथमतिचेतस्य चेतसः संस्थितिः सम्यक् । निरुद्धसकलवृत्तित्वेनावस्थानं स्यात् । पथोक्तं । चंचलं हि मनः क
 लप्रमाथिवलवद्दृष्टं । तस्याहं निग्रहं मनोवापो हि वसुडुक्कृतं । तथा । अपि संज्ञानिलोद्धृततरेण स्य महोदधेः । शक्यते प्रसरोरोद्धु
 विषयेभ्यो न चेतसश्चित्तेनैतद्युक्तं । एतेनैव संयोगात्साधनमविरक्ता जंतून् विकृत्य परमेश्वरादिदेशा अपि तु प्रचुरैव
 राग्यनिर्जरा निर्दूतभवभोगसहस्रकलंकाः केष्वेव सन्निरे संजातनिःसार संसारभोगविजृम्भः पारमार्थेति न चाभ्यास
 वनां किमपि दुष्प्रापंश्चेपि संभवति । अतश्च । शक्यते विषयो कर्तुं नगराण्यविलेशेनैः । किमु निर्वृत्तं प्रहृष्टं वैराग्यास
 शालिभिः । वैराग्येण नैव स्पृष्टेण भासेत न पुनः पुनस्तदासेवनात्मकेन शालंते शोभंते इति । वैराग्याभ्यासशालिनः सं
 ताश्चोपशमप्रक्ताः एवं विधैर्योगिभिः शनैः शनैर्निविलमपि जगद्धारणा व्याप्तिक्रमेण गोचरी कर्तुं शक्यते किं पुनर्थ

मृगे-
१३७

137

पंचिउपायमेश्वरं परिचयेन सा लं वने योगपुपदिश्युः कृष्णमना लं वनमुपदेष्टुं भूमिकां विचयति। केपं वा रूपकेपता सर्वाधिष्ठा
नपोगिनः। सर्वदा सर्वभूतानां सर्वाकारोपकारिणः। स्थानरूपप्रमाणानिपरिकल्प्यस्वचेतसा। पञ्चोपरमते चित्तं तत्तद्व्ये
पुनः पुनः। एहा सर्वाधिष्ठानपोगिनः परमेश्वरस्यैव मेव चेतवर्णाश्शुभापंच वक्राद्या कृतिर्थातयेति कोपमेवं विधत्
पंप्रतिनिधमोनकश्चिद्विषयः। वित्ततेवैभवविज्जभावनः परिमितरूपा कृतिस्थानोपासनमसमीचीनमेव किल भगवतः।
अतश्चर्वादिर्तर्काश्चिन्नलितचेतसा स्थानरूपप्रमाणानिपरिकल्प्यपञ्चभावशरीरेभूतशरीरे वा चित्तमुपशा म्यति।
तत्र तत्र भूयो भूयः प्रपन्नवता गुरुपदेश समधिगतपुक्तिनाथातयः। उक्तं च पारमेश्वरे। नैदियातिनचशाणानमनोविष
योषणा। नाहमस्मि न चामोस्मि चित्तस्य प्रलयततः। चित्तस्योपायमिदिति सत्तंगणां विकेति। अथास्यैव फलमाह रामः
तेनास्य चेतसः स्यैर्षस विशेषगुणानेनैः। उन्मील्यो ग संस्कारं हतविद्यस्य जायते। तत्रास्या चेतसः कथमिति पत्न्या कथं ३७ १३७

कृतं तदर्थमिदं तेनामुना प्रागुक्तेन योगेनास्य योगिनो निर्विघ्नस्य च सततं चेतसः स्थैर्यमचांचलं परस्वरूपविश्रान्ते एति विल-
 लानं जायते । कीदृशं तत्स्थैर्यमिदं । सविशेषगुणं । सविशेषाः सातिशयगुणाः प्रागुक्ता अणिमादयो यत्र तत्र या किं-
 कृतैस्तत्र सद्यतत्पादः । शनैर्योगसंस्कारमुन्मील्यक्रमेण योगसंस्कारं तत्तत्परूपं प्रकाशयत दासनाभिधितत्ता तद्वय-
 हा एव स्थितस्यास्य निर्विघ्नस्य सततं वैवर्चितं स्तेर्यं जायत इत्यर्थः । एवमातिष्ठतः सम्पन्निने वाकारकल्पना । अकिंचि-
 चिन्तकस्यास्य रूपमुन्मील्यति सकं । सर्वार्थदक्षिणारूपमानं दमयमयं । पश्चाच्च न पुनर्दुःखयोगमेतदिति वा वदं । ए-
 वमेते प्रागुक्तं योगविधं सम्प्रकृष्टाभ्यासातिशयवशेनाकारकल्पना विनाप्यनुतिष्ठतो योगिनः । अकिंचिच्चिन्तकस्य
 किंचिदप्यचिन्तयतश्चिन्तयता त्वात्मने वनिस्त रंगमहोदधिप्रशांते स्थितस्य स्वकं निजं रूपमुन्मील्यति विकसति । अपि-
 मितं संपद्यते । प्रसरन्निवाण निजस्वरूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशं स्वकं रूपमुन्मील्यतीति । सर्वार्थदक्षिणारूपमिदं ।

मृगं
१३८

138

सर्वार्थाः सर्वविषयादकृतानां क्रियाव्यापाररूपाते एव रूपं पश्यतः । ज्ञानक्रियेशिवः शोक्तः सर्वार्थनिर्मले परतिपक्षि
वरूपमागमेषूपदिष्टं तदनेन सम्यग्मनु रूपमाल्लक्ष्यं शमय्यपंचाविनश्वरमस्य योगिन एवमभ्यसतो भिद्यते । पत्यामेतन्म
मरणा यशिवमश्रेयश्चावहतीत्यशिववदं सारलक्षणं दुःखयोगेनैति नया गीति । उक्तं व श्री महवधूतगुणा । पया नीतारसे
इत्याधातवः शातकं भता । पुनरावृत्तये न सुस्तद्वत्तन्मतचोदितारति । अत्र स्वस्वप्रशंसार्थं मतिरहस्यतया सर्वाश्चमप्रकाश
तमभिधातुमाह । एतत्समस्तगुणानां गुह्यं सिद्धामरक्तं । साक्षादलोचनं शंभो रसुत्यावनमुत्तमं । नालकालोपिता
मेतदेवं नातिप्रमादने । नामेधिने नाजपसे पशुनाभ्यर्चयेच्छिवं । पतएतत्सर्वेषां रहस्या नाम पतिशयेन गूहनीये । तिरीत
शपनिश्रेयसावा सिद्धे तत्तात् । अतएव च सिद्धैर्मरैश्चाभिष्टुतं साक्षात्सरमेव सत्यतेजसः प्रकाशकत्वमसुक्तं । पाव
नं एविवतो देवः । तस्मादेतन्नालकालोपितापानतिचिरोपसन्नताद्विज्ञात निरतिशयश्रद्धाभक्तियोगापशिष्यापनातिप्रमा १३८

५२

५३

दिनेष्वप्यमाशयननाप्रकाशानपोरुभयोऽपि सितमशकात्वाप्यतपसेनियमविहितापननयः परमेश्वरार्चने कृतेति एतयो
 र्यमादित्योऽनेससपि। तपोविहाइत्ययोगतश्चानधिकृतत्वं। तदेवमस्यापि योगविधेर्भुक्तिमुक्ति लक्षणं फलमवगंत
 यमिति। एतदुपसंहरणं पुरस्तादभिधास्यमानचर्चाया दोषहेषापर्यायं श्लोकः। अस्याभ्यासाद्व्यसिद्धं श्रुत्वा लैरिष्टान्
 लोकान् गौरुत्वा नोति ह्यत्मा काले हित्वा पास्ववं देहमास्ते स्वात्मत्वे वा श्रुत्वा चर्चाधिवारः। अथैवं विधेयं निरालंबनस्य योगा
 भ्यासः पुनः पुनः सेवनेन तस्माद्व्याश्रितैर्लौकिकैश्चतुःषष्टिगुणानिमादिसद्व्योषेषां तैरिथ्यसिद्धयः श्रुत्वा लाः शक्ति
 प्रसरणं तैरोत्तमानो विवर्तते तेनः पुंजत्वा देशममानः सत्रभिप्रेतान् लोकान् च ये च विहृत्येति तेषु स्वर्गादिलोके विहरणं
 कीदृशं निर्वर्तय्य अपगतानि वाद्यविषयेकग्रहणप्रवणानि श्रुत्वा त्मोपलम्भपरं शुणानि आसुरेति वदित्वा तत्तेन
 गच्छंतीता स्ववशाद्व्याचानं दिवा रात्रिपस्मान्नमपास्ववं परिहृतवर्हिर्भित्तेन सर्वदा तं भुज्यमानं यैर्द्विषया मेदिन्यमपि देहं

ਧੀ ਮਾਸਤ ੩੩੬

ਸਮੇਂਦਰਨੇ
੩੩੬

ਨੰ ੪੬੮